ગુર્જર

ચિંતન-કણિકાઓ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સચ્ચિદાનંદ ચિંતન—કણિકાઓ

સંકલનકાર:

ડૉ. રતુભાઈ પરીખ તથા વાસુદેવ શેલત

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Sachchidanand Chintan-Kanikao

a collection of significant statement derived from notable books written

by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2004
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-834-1
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by
indian ebooks
www.e-Shabda.com

ઉપોદ્ઘાત

પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીની પાંત્રીસ કૃતિઓનો અભ્યાસ કરાયો તે દરમિયાન સઘળી કૃતિઓમાંનાં ઉત્કૃષ્ટ વિધાનો નોંધ્યાં. તે નોંધેલાં વિધાનોનો પુનઃ અભ્યાસ કરતાં તે સઘળાં જુદાં જુદાં શીર્ષકો અંતર્ગત સમાતાં હોય તેવું જણાયું.

આ પ્રકારે નવ શીર્ષકો હેઠળ અલગ અલગ પણ સમાંતર અર્થસૂચક વિધાનોનું સમાનાર્થી સંકલન કરાયું અને તેનું આ પ્રકાશન કરાયું છે. સઘળી કૃતિઓનો અભ્યાસ કરીને તેમાંનાં ઉત્કૃષ્ટ વિધાનો તારવી લેવા માટે પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રીને અરજ કરી, જે કૃપામાન સ્વામીશ્રીએ સ્વીકારીને અમને આભારી કર્યા.

પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રીની સઘળી કૃતિઓમાંથી જે વિધાનો તારવ્યાં છે તે વાંચીને સમજ ગ્રહણ કરનારના વિચારો, વૃત્તિઓ, વાણી અને વર્તનનું વિશિષ્ટ પ્રકારે પરિવર્તન થતાં તે ન્યાયિક (અં. લોજિકલ) તેમ જ શિસ્તબદ્ધ કક્ષા પ્રતિ વળવા માટે જે જે પુસ્તકોમાંથી સઘળાં વિધાનો તારવ્યાં છે તે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરશે એવી અમારી આશા છે.

ડૉ. રતુભાઈ પરીખ

વાસુદેવ શેલત

(સંકલનકર્તા)

1. નૈતિકતા સંબંધી વિધાનો

[માનવજીવનની એક વિશિષ્ટતા ગણાતી નૈતિકતા દર્શનશાસ્ત્ર યા ફિલસૂફીની અંતર્ગત સમાયેલી ગણાય છે. નોંધપાત્ર બાબતે નૈતિકતા કે નીતિમત્તા આર્થિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રોના કરતાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. પ્રત્યેક માનવી કોઈ પણ પ્રકારનાં કાર્યો સાથે સંકળાયેલો હોય તોયે તેનાં વાણી, વિચાર અને વર્તન નીતિમય હોવાં જ જોઈએ તેવી અપેક્ષા દાર્શનિક તેમ જ ધાર્મિક—એ બંને ક્ષેત્રો રાખે છે.

નૈતિકતા જન્મજાત હોતી નથી. વ્યક્તિ જે કુટુંબમાં ઊછરતી હોય અને તેનું કુટુંબ અન્ય કૌટુંબિક સંબંધોમાં હોય તેમ જ બધાં કુટુંબો પ્રાથમિક કક્ષાએ અન્યોન્યના સંપર્કમાં આવ્યા કરતાં હોય અને વિસ્તૃત કક્ષાએ સમગ્ર સમાજના સંપર્કમાં આવતાં હોય તે સઘળામાં આંતરિક અને બાહ્ય સંબંધોમાં નૈતિકતા હોવી જોઈએ. સમગ્ર જનસમુદાયની આવી અપેક્ષા હોય છે.

દરેક વ્યક્તિ નીતિમય હોવી જોઈએ તેવી અપેક્ષાને અનુસરીને જીવન વ્યતીત કરતી વ્યક્તિ તેમ જ આવી અપેક્ષાનો અનાદર કરીને જીવન ગુજારતી વ્યક્તિ તે સૌનાં સ્થાન સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન થયેલાં ગણાય છે.

બધી કૃતિઓમાંથી તારવેલાં સઘળાં વિધાનો જુદા જુદા વિષયસૂચક જૂથોમાં અલગ પાડ્યાં છે અને તે સઘળાં જૂથોમાં જે ભિન્ન ભિન્ન વિષયને લગતાં વિધાનોનો સમાવેશ કર્યો છે તે અનુસાર તે જૂથોને શીર્ષકો અપાયાં છે.

મથાળે જણાવેલા શીર્ષક અનુસાર નૈતિકતામાં જે વિધાનો સમાયેલાં છે તે આ પ્રમાણે છેઃ

સચ્ચાઈ, વિશ્વાસીપણું, વફાદારી, સત્યનિષ્ઠતા, પ્રમાણિકતા, સ્વમાન, વિવેક, નિર્દંભિતા, દયા અને પરગજુતા, ઉદારતા અને કર્તવ્યપરાયણતા.

જો આવી નૈતિકતાને તરછોડીને જીવન વ્યતીત કરતી વ્યક્તિ હોય તો તેની કક્ષા અનીતિમયતામાં સમાયેલી ગણાય છે. અનીતિમત્તા એટલેઃ અવિવેક, અહંકાર, અધમતા, અકર્મણ્યતા દંભિતા, અસત્ય વચનોચ્ચાર, પૈસાનાં ઉઘરાણાં કરી લેવાની તરકીબો—જેવી કે કોઈના શરીરમાં ભૂત-પ્રેત ભરાયેલાં છે એટલે તેમને હટાવી દેવાના ક્રિયા-કાંડ કરવાને નામે પૈસા પડાવી લેવા, જ્યોતિષને નામે વર્તમાનમાં થતી ઘટનાઓ તથા ભવિષ્યમાં થનારા પ્રસંગો—એ બધાંનું વર્ણન કરીને દક્ષિણા તરીકે નાણાં પડાવી લેવાં, આડંબરમય વર્તન કરવું, અન્ય લોકોને નાની-મોટી ઉપાધિમાં આણી દેવા. પ્રપંચયુક્ત વાતો કરવી અને તેવું વર્તન કરવું.]

અંતમાં દર્શાવેલાં બે પ્રકારનાં વિધાનો નૈતિકતા કે નીતિમત્તા અને અનીતિમત્તા (જેને બદલે અનૈતિકતા શબ્દ પણ વપરાય છે) તેનાં ઉદાહરણો નીચે લખ્યાં છે.

ઉદા. પ્રથમ પ્રકારનુંઃ

“ધર્મથી સુખી થવાય છે તેનો યોગ્ય અર્થ એ હોવો જોઈએ કે નીતિમત્તાપૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણ જીવન જીવવાથી વ્યક્તિ તથા સમાજ સુખી થાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્યાં છે ત્યાં પોતાનું સત્યનિષ્ઠાથી કર્તવ્યપાલન કરે. ઉચ્ચ નીતિમત્તાના ધોરણને જાળવી રાખવા માટે દુઃખો સહન કરવાં પડે તો કરે. પણ નીતિમત્તાની સ્થિતિને આંચ આવવા ના દે. નોકરી વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરે વગેરે જીવનનાં તમામેતમામ ક્ષેત્રોમાં નીતિમત્તાનું ધોરણ સુદૃઢ રહે તો પ્રજા સુખી થાય.” {પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 48}

ઉદા. બીજા પ્રકારનુંઃ

“રાજનેતાઓએ રાજસત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાના નૈતિક નિર્માણ માટે કરવાનો છે. આજે સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે પ્રજાને, અધિકારીઓને અને કાર્યકર્તાઓને નૈતિકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ પૂરો પાડે તેવું નેતૃત્વ દેખાતું નથી.” {પુસ્તકઃ 24 પાનઃ 70}

અહંકાર અને અવિવેક વધે ત્યારે માણસને પછડાટ ખાવી પડે છે. માણસ પોતાની મહત્તાની જેટલી સ્મૃતિ રાખે છે તેના સોમા ભાગની પણ તેની અલ્પતાની સ્મૃતિ રાખતો હોય તો ઘણા અનર્થ દૂર થઈ જાય.

સજ્જનો, આ બધા આરંભનો ઉદ્દેશ મારી વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન કરવાનો કે અભિનિવેશપૂર્વક તમને સુધારવાનો નથી પણ આ સૂત્ર દ્વારા મારી જાતને હું વધુ ઠીક કરી શકું તેવી આ તક મને દેખાય છે. એટલે હું પણ તમારી સાથે એક સાધક જ બન્યો છું, સહાધ્યાયી થયો છું.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 1

પરમાત્મા વિદ્વત્તા કે પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી નથી મળતો. ચીપીચીપીને શુદ્ધ ઉચ્ચારણભર્યું બોલવાથી પણ નથી મળતો. તે તો સચ્ચાઈ તથા નિર્દંભ જીવનથી મળે છે. ભક્ત પોતાનાં પાપો તથા દોષોનું પ્રગટીકરણ કરે છે અને પછી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છેઃ 'હવે તમે જ પાર કરો, પ્રભો!' તેની સાચી પ્રાર્થના સ્વીકારીને તેનો ઉદ્ધાર કરે છે. પોતાના હાથે પોતાના ખોળામાં બેસાડે છે. જીવન કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આ જ વિશેષતા છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 2

પરિણામની પરવા કર્યા વિના સત્ય બોલનારને કોઈ ને કોઈ બલિદાન આપવું જ પડતું હોય છે. લોકોની રુચિ તથા ગમાઅણગમાનું ધ્યાન રાખીને જન-મન-રંજન માટે બોલનારને ઘી-કેળાં મળતાં હોય છે. પણ આવા માણસો સંન્યાસી ન થઈ શકે. (સંન્યાસીનાં કપડાં પહેરીને પણ એ 'ખમ્મા-બાપુ' કહેનારા ભાટ-ચારણોનું કામ કરતા હોય છે.) જેમ સંબંધો બાંધવા, વધારવા તથા ખરીખોટી રીતે તેને પોષવા એ એક સાચા ન્યાયાધીશ માટે પણ હાનિકારક હોય છે, તેમ એક સાચા સંન્યાસી માટે પણ હાનિકારક હોય છે. બન્ને જો આવા સંબંધોમાં લલચાઈ જાય તો પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે ન બજાવી શકે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 4

ઘણી વાતો જાણવા છતાં પણ ઢાંકી દેવામાં કે ભૂલી જવામાં જ કલ્યાણ હોય છે. સત્ય પણ કલ્યાણકારી હોય તો જ પ્રગટાવવું હિતકર છે. જે સત્યના પ્રગટ થવાથી કોઈનાં જીવન રહેંસાઈ જતાં હોય તેવા સત્યને પ્રગટ કરવું તે વિવેકનું પગલું ન કહેવાય.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 6

જીવનપ્રક્રિયા એટલી જટિલ છે કે પ્રત્યેક પગલું પરિસ્થિતિનો વિવેક કરીને ભરાય તો જ કલ્યાણ થાય. ક્રોધની બાબતમાં પણ વિવેકની જરૂર ખરી જ. વિવેક હોય તો ક્રોધ પણ કલ્યાણકારી થઈ જાય.

પુસ્તકઃ 5 પ્ર. 2

વિજ્ઞાન અનિવાર્ય છે, વિકાસ અનિવાર્ય છે, પ્રગતિના પણ પ્રશ્નો છે જ, પણ તેનાં સમાધાન પણ છે. પ્રશ્નો થશે માટે પ્રગતિ જ ન કરવી અને જ્યાંના ત્યાં પલાંઠી વાળીને બેસી રહેવું તે આત્મહત્યા છે.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 32

સાધુના વેશમાં કેટલું કેટલું છુપાયેલું છે! એક તરફ આમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંતો પડ્યા છે, તો બીજી તરફ અધમમાં અધમ નરાધમો પણ આમાં ભળ્યા છે. કોનું પ્રમાણ વધારે છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 3

જેને ચિરસ્મરણીય અનુભવો કરવા હોય, તેણે હિંમતપૂર્વક સાહસ કરવું. ઘરના કે ગામના ખૂણામાં આખી જિંદગી સબડનાર અને અંતે કફના લોચા કાઢતાં કાઢતાં પગ ઘસી ઘસીને મરી જનારને જીવનના રોમહર્ષણ અનુભવો નથી થતા હોતા.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 4

આપણે ત્યાં એક કક્ષાનો સાધુસમાજ નથી. ઊંચામાં ઊંચી ભૂમિકાવાળા વિરલ સંતો છે, તો બીજી બાજુ ઉઘરાણાં કરનારા, ભૂતપ્રેત કાઢનારા, જ્યોતિષના નામે ચરી ખાનારા, વૈદકના નામે લોકોને ઉલ્લુ બનાવનારા અને છોકરાઓને પકડી જનારા પણ આ સમાજમાં છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 7

જીવનનો સંદેશ વેદનામાંથી પ્રગટતો હોય છે. વેદના જ જીવનનો પર્યાય છે અને વેદનાને દૂર કરવાનું નામ ધર્મ છે. આ સિવાયની તમામ ક્રિયાઓ, આડંબરો અને માન્યતાઓ પાણી વલોવીને માખણ કાઢવાની વ્યર્થ પ્રક્રિયા માત્ર છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 14

જવાબદાર વ્યક્તિ નિશ્ચિંત ન રહી શકે. ઉચિત ચિંતા તથા કાંઈક મૂંઝવતા પ્રશ્નોનો ભાર વ્યક્તિને સ્વચ્છંદી થતાં રોકે છે. કશી જ ચિંતા ન હોય અને કાંઈ જ ભાર પણ ન હોય, જવાબદારીશૂન્ય જીવન હોય તો તેવું જીવન વરદાન નહિ, અભિશાપ જ સમજવું.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 15

જીવનમાં ઉત્તમ વ્યક્તિની પ્રાપ્તિ હીરાની પ્રાપ્તિ કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની છે. પછી તે વ્યક્તિ પતિ હોય, પત્ની હોય, મિત્ર હોય કે ગુરુ

હોય, કોઈ પણ હોય. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિથી સંસારમાં કશું જ વધુ કીમતી નથી. સોનું શોધવા નીકળેલા માણસો કરતાં ઉત્તમ વ્યક્તિ શોધવા નીકળેલા માણસો વધુ ડાહ્યા હોય છે, કારણ કે સોનાના સુખ કરતાં ઉત્તમ વ્યક્તિનું સુખ ઘણું વધારે છે. સોનું તો કદાચ કોઈ સમયે દુ:ખરૂપ થઈ શકે છે. પણ ઉત્તમ વ્યક્તિઓ જીવનમાં અનાયાસે મળી જતી હોય છે. અનાયાસે મળતા લાભોમાં તો ઈશ્વરકૃપાની અનુભૂતિ કરવી જ જોઈએ.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 33

માણસ ભલે સંસારનો ત્યાગ કરે, ઉઘાડા પગે ફરે કે નગ્ન ફરે, લક્ષ્મીનું મહત્ત્વ અને આકર્ષણ રહે જ છે.
કદાચ પોતે લક્ષ્મીને ન અડે તો અડનારાઓને અડે (અર્થાત્ પૈસાદારોને શિષ્ય બનાવી તેમની સાથે સંબંધ રાખે, જેથી ધાર્યું કામ થઈ શકે.) પણ કોઈ પણ રીતે લક્ષ્મીની ભૂમિકા જીવનમાંથી સમાપ્ત થતી નથી. આ અનુભવોનોય અનુભવ છે. આ વાસ્તવિકતા છે. હા, આવશ્યકતાઓ ઓછી રાખે; તેમાં પણ લોકૈષણા ન હોય તો ઓછામાં ઓછી લક્ષ્મીથી જીવન જીવી શકાય. મુખ્ય ત્યાગ પૈસાનો નથી, લોકૈષણાનો છે. મારો તો અનુભવ છે કે સ્થૂળ ત્યાગીઓમાં અપેક્ષાકૃત વધારે લોકૈષણા હોય છે. લોકૈષણાના આકર્ષણે જ તેઓ સ્થૂળત્યાગી રહી શકતા હોય છે. જો તેમના ત્યાગનું 'વાહવાહ'માં વળતર ન મળે તો તેવો ત્યાગ લાંબો સમય ટકે નહિ, ટકાવવો જરૂરી પણ નથી. જીવનસાધના માટે સ્થૂળત્યાગનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 40

ઉત્તમ પુરુષોથી સમાજ તેજસ્વી થતો હોય છે અને અધમ પુરુષોથી સમાજ ઝાંખો પડતો હોય છે. પ્રત્યેક સમાજમાં સમય સમય પર ઉત્તમ પુરુષો થતા જ રહ્યા છે, અને અધમ પુરુષો પણ ક્યાં નથી થયા? ઉત્તમતા ઉપદેશોથી નથી આવતી, તે જન્મજાત હોય છે. ઉપદેશોનું કામ નવનિર્માણ નહિ પણ જે કાંઈ છે તેને મઠારવાનું હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 47

ઠોકરોથી કોઈ મોટો ગુરુ નથી. તરંગી માણસોને ઠોકરો જ ઠોકરો ખાવી પડતી હોય છે. જ્યારે વાસ્તવદર્શી વ્યક્તિને ઓછામાં ઓછી ઠોકરો ખાવી પડતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 58

શક્તિનાં મુખ્ય ચાર કેન્દ્રો છેઃ જનશક્તિ, ધનશક્તિ, શસ્ત્રશક્તિ અને કલમશક્તિ. આ ચારમાંથી એક પણ શક્તિ જેની પાસે નથી હોતી તે વ્યક્તિનું જીવન માત્ર લાચારીમાં જ વીતતું હોય છે. જે પ્રજા પાસે આમાંથી એક પણ શક્તિ નથી હોતી તે પ્રજા ગુલામીમાં સબડતી હોય છે. સ્વમાન, સમ્માન અને સમૃદ્ધિનાં તેને દર્શને નથી થતાં. પ્રજાને સર્વતોભાવેન સુખી કરવી હોય તો આ ચારે શક્તિઓની અભિવૃદ્ધિ કરાવવી. પ્રજાને દુ:ખી દુ:ખી કરી નાખવી હોય તો આ ચારે શક્તિઓથી વિમુખ બનાવવી.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 77

અકર્મણ્યતાને આધ્યાત્મિકતાનો સહયોગ મળ્યો એટલે અકર્મણ્યતા નવું નામ ધરીને આવી. નિવૃત્તિ... બસ નિવૃત્તિ... કોઈ પૂછે, શાનાથી નિવૃત્તિ? કામક્રોધાદિ દોષોથી? ના... ના... એ છોડવાની ઇચ્છામાત્રથી છૂટી જનારા આવેગો નથી. ત્યારે શાનાથી નિવૃત્તિ? કર્તવ્યોથી? હા... હા... આપણે કર્તવ્યોને ઊંચી ફિલસૂફી દ્વારા ઉપાધિ, માયા—પ્રપંચ ગણાવ્યાં અને પછી એને છોડવાનું નામ નિવૃત્તિ ઠરાવ્યું. પુરુષાર્થનાં પરિણામથી ઇચ્છા અકર્મણ્યતાથી તો ન જ મળે ને? આપણી અકર્મણ્યતાએ આપણને દરિદ્ર બનાવ્યા. ફરી પાછી આધ્યાત્મિકતાને લઈ આવ્યા એ દરિદ્રતાને વિભૂષિત કરવા.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 87

જીવનનાં મૂલ્યો અને આચારને સીધો સંબંધ છે. આ જીવનનાં મૂલ્યોનું બીજું નામ સંસ્કૃતિ તથા કેટલાક અંશે ધર્મ પણ થાય છે. પ્રજાની પાસે જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યો હોવાં જ જોઈએ, પણ તે સદ્ગુણલક્ષી હોવાં જોઈએ. સદ્ગુણલક્ષી એટલે પ્રજા દયા, ઉદારતા, શૌર્ય, પ્રમાણિકતા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, ક્ષમા વગેરે ઉચ્ચગુણો દ્વારા મૂલ્યો સ્થાપિત કરતી હોય.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 91

ધર્મથી સુખી થવાય છે તેનો યોગ્ય અર્થ એ હોવો જોઈએ કે નીતિમત્તાપૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણ જીવન જીવવાથી વ્યક્તિ તથા સમાજ સુખી થાય

છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જ્યાં છે ત્યાં પોતાનું સત્યનિષ્ઠાથી કર્તવ્યપાલન કરે. ઉચ્ચ નીતિમત્તાના ધોરણને જાળવી રાખવા માટે દુઃખો સહન કરવાં પડે તો કરે, પણ નીતિમત્તાની સ્થિતિને આંચ આવવા ન દે. નોકરી, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, ધર્મ, સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરે વગેરે જીવનનાં તમામેતમામ ક્ષેત્રોમાં નીતિમત્તાનું ધોરણ સુદૃઢ રહે તો વ્યક્તિ તથા પ્રજા સુખી થાય.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

પ્રેમ કદી બંધન વિનાનો હોતો જ નથી. પોતાનું બંધન બીજી વ્યક્તિ તથા બીજી વ્યક્તિનું બંધન પોતે સુખપૂર્વક સ્વીકારે ત્યારે પ્રેમ નિષ્પન્ન થતો હોય છે તથા ટકતો હોય છે. મુક્તપ્રેમ હોઈ શકે જ નહિ. હા, મુક્ત વાસના હોઈ શકે. જ્યાં તરસ લાગી ત્યાં પાણી પી લીધું અને જ્યાં ભૂખ લાગી ત્યાં જે મળ્યું તે અને જેવું મળ્યું તેવું જમી લીધું—આ ક્ષણિક સંબંધો છે. ચંચળ અને સતત પરિવર્તન પામતા સંબંધો છે, આમાં મુક્તિ નથી પણ રોજની પરાધીનતા, અસ્થિરતા, અનિશ્ચિતતા અને અવિશ્વસનીયતા છે.

જીવનનું સૌથી મોટું સુખ સ્થિર વિશ્વાસ અને વફાદારી છે. વફાદારી આપીને વફાદારી પામનાર નિશ્ચિંત જીવન જીવી શકતો હોય છે. પ્રેમનું બંધન આવી ભૂમિકાનું નિર્માણ કરનારું હોય છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 4

દેશની એકતા માત્ર નારા લગાવવાથી નહિ પણ ન્યાય તથા પ્રામાણિકતાભર્યા પરસ્પરના વ્યવહારથી જ થશે અને એ જ મજબૂત ગણતંત્રની આધારશિલા બનશે.

પુસ્તકઃ 14 પ્ર. 4

નૈતિકતાના પ્રાણ વિના ધાર્મિકતા નિર્જીવ મડદું માત્ર બનીને ગીધોને ગમતી ગંધ પ્રસરાવી રહી છે. એટલે આ પ્રકારની ધાર્મિકતા દ્વારા પ્રજાનો કદી ઉદ્ધાર થઈ શકવાનો નથી.

પુસ્તકઃ 14 પ્ર. 27

જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નીતિમત્તાની દૃષ્ટિએ આપણે વધુ ને વધુ વામન થતા જઈએ છીએ. ધાર્મિકતાનો ઊભરો અને નીતિમત્તાની ઓટ બન્ને એકસાથે આગળ વધી રહ્યાં છે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 1

જીવન એક વાસ્તવિકતા છે, તેના પ્રશ્નો પણ વાસ્તવિક છે અને તને સુલઝાવવાનાં કારણો પણ વાસ્તવિક છે. આ વાસ્તવિક કારણો પ્રત્યે પ્રજાનો અભિગમ બદલાય તો જ પ્રજા સુખી થાય. એની જગ્યાએ અવૈજ્ઞાનિક તુક્કાઓનો આશરો લેવાય તો પ્રજાને કોઈ સુખી ન કરી શકે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 5

ભ્રાન્તિઓના અંબાર ખડકીને તેની આરાધના પાછળ લાખ્ખો જીવન હોમી દેવાં તેના કરતાં સત્યના એક કણ પાછળ મરી ફીટવું તે વિકાસ અને સુખનો સાચો માર્ગ છે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 16

શ્રદ્ધાને પણ વિવેકની આંખો તો હોવી જ જોઈએ. જો આવી આંખ ન હોય તો શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા બની જાય છે. કેટલાય ગંધાતા કુંડોનું પવિત્ર ગણાતું પાણી લાખો યાત્રાળુઓ પીતાં હશે. જો જળનું આચમન કરવાની ધાર્મિક વિધિ જરૂરી હોય તો જળને સ્વચ્છ રાખવું પણ જરૂરી છે. પણ આપણે તીર્થોને, ઘાટોને, મંદિરોને, કુંડોને અત્યંત સ્વચ્છ રાખી શકતા નથી, કારણ કે સ્વચ્છતા વિના પણ પવિત્રતા રહી શકે છે એવું માનીએ છીએ.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 13

પ્રજાનું ઘડતર માત્ર અવૈજ્ઞાનિક આદર્શોના પહાડો ઊંચકાવવાથી નથી હોતું. તેથી તો પ્રજા દબાઈ મરતી હોય છે. પ્રજાનું સાચું ઘડતર તો કુદરત અને વિજ્ઞાનને સાથે રાખનારા આદર્શોથી થતું હોય છે.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 15

આપણે ધાર્મિક પ્રજા તો છીએ, પણ કર્તવ્યપરાયણ નથી, પ્રામાણિક નથી, વચન પાળવાના આગ્રહી પણ નથી, આપણી નૈતિકતા ગૌરવ

લેવા જેવી નથી અને છતાં વિશ્વની સૌથી વધુ ધાર્મિક પ્રજા આપણે છીએ.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 2

આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્યના નામે ભોળા યુવાનોને બરબાદ થતા બચાવવા જોઈએ. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ કુદરતી માર્ગ નથી, સતત તાણમાં જીવવાનો માર્ગ છે. આધ્યાત્મિક જીવન માટે નિગ્રહની નહિ, સંયમની જરૂર છે. સંયમ સ્વયં એક સાધના છે, અધ્યાત્મનું પૂરક તત્ત્વ છે, તે વાત સમજાવવી જોઈએ.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 5

અહંકારને શૂન્ય સુધી પહોંચાડવાની વાતને પ્રથમ તો અમલમાં મૂકી શકાય તેમ છે જ નહિ. પણ કદાચ જો તેને અમલમાં મૂકી શકાય તો વ્યક્તિ, વ્યક્તિત્વ વિનાની નમાલી થઈ જાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાભિમાન હોવું જ જોઈએ. નિશ્ચિત પ્રકારનો સાત્ત્વિક અહંકાર જીવન માટે જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 9

ક્રોધ માત્ર શત્રુ જ છે તેવી વાત યોગ્ય નથી. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો યોગ્ય માત્રામાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. અન્યાય, અત્યાચાર, વગેરેને જોઈને જે ક્રોધ આવે છે તે જરૂરી છે. વેદમંત્રમાં તેને મન્યુ કહ્યો છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 9

હજારો પ્રયત્નો પછી પણ દુનિયા કદી પણ નાસ્તિક નહિ થાય. કારણ કે દુનિયા બનાવનારે શ્રદ્ધા બનાવી છે. ઈમાન બનાવ્યું છે. વિશ્વાસ બનાવ્યો છે. જેમ પ્રેમ ત્યાગને જન્માવે છે, તેમ શ્રદ્ધા પણ ત્યાગ, સેવા અને સમર્પણને જન્માવે છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 10

જીવનની સાથે અનિવાર્ય રીતે પુરુષાર્થ જોડાયેલો છે. પુરુષાર્થની સાથે સફળતા અને નિષ્ફળતા જોડાયેલાં છે. સફળતાથી સુખ અને નિષ્ફળતાથી દુઃખની નિષ્પત્તિ થતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 12

સંપૂર્ણ નિર્ભયતા નથી તો શક્ય કે નથી હિતાવહ. ભય અને નિર્ભયતા બન્ને એકસાથે રહી શકે છે, અમુકનો ભય અને અમુકની નિર્ભયતા વિવેકપૂર્વક રાખીને વ્યક્તિ કલ્યાણ કરી શકે છે. જો વિવેકની જગ્યાએ અવિવેક વધે અને ભયની જગ્યાએ નિર્ભયતા અને નિર્ભયતાની જગ્યાએ ભય થવા લાગે તો વ્યક્તિનું અકલ્યાણ થાય જ.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 14

સ્વયં કુદરતે જ માણસને એક વધારાની શક્તિ આપી છે, એનું નામ છે 'વિવેક'.

વિવેકનો અર્થ થાય છે, સત્ય-અસત્ય, તથ્ય-અતથ્ય, હિત-અહિત, કલ્યાણ-અકલ્યાણની સ્પષ્ટતા કરવાની ક્ષમતા. આવી ક્ષમતા, પ્રત્યેક પ્રૌઢ અને શાણા માણસમાં થોડા-ઘણા અંશમાં હોય છે. વિવેક એ જ જીવન છે. એ ન્યાયે જીવનમાર્ગનું નિર્ધારણ જાગ્રત વિવેકથી થાય તો તે વધુ કલ્યાણકારી માર્ગ બની શકે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 19

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પૂર્ણવિવેકી ન થઈ શકે, પણ પ્રજાના પ્રૌઢ વર્ગની ઘણી વ્યક્તિઓ વિવેકી થઈ શકે. આ વ્યક્તિઓ પૂરી પ્રજાને દોરતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 19

જીવનસાધનાનું પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું વિવેક છે. વિવેકની સિદ્ધિમાં બધી સિદ્ધિઓ સમાયેલી છે. સૃષ્ટિરચનાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આવેગો તથા લાગણીઓની યોગ્ય માત્રાના નિર્ણયમાં પણ વિવેક જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 19

આચારો બે પ્રકારના હોય છેઃ ધાર્મિક તથા નૈતિક. ધાર્મિક ઓળખને માન્યતાઓને તથા ધાર્મિક ઘરેડોને દૃઢ કરનારા આચારો એ ધાર્મિક આચાર છે. જ્યારે માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યાવહારિક આચારોમાં જે સત્યતા રહે છે તે નૈતિક આચાર છે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 3

નૈતિક આચાર વિનાનો ધાર્મિક આચાર પ્રાણ વિનાના શબ જેવો છે. થોડી જ વારમાં સડીને ગંધાવા લાગે છે. આપણે ત્યાં આટલી બધી ધાર્મિકતા હોવા છતાં પ્રજાનું જીવનસ્તર તદ્દન નીચું હોવાનું મૂળ પણ નૈતિકતાનો અભાવ અથવા અલ્પતા છે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 3

કોરી ધાર્મિકતા કે કોરા ધાર્મિક આચારોથી જો પ્રજાનું કલ્યાણ થઈ જતું હોય તો ક્યારનુંય આપણું કલ્યાણ થઈ ગયું હોત. પ્રજાનું કલ્યાણ તો નૈતિક આચારોથી જ થતું હોય છે જેની આપણે ત્યાં કાળજી રખાતી નથી. કોઈ સંપ્રદાય છાતી ઠોકીને કહી શકે તેમ નથી કે અમે તથા અમારા ભક્તો પૂરેપૂરું આર્થિક નૈતિક જીવન જીવીએ છીએ.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 3

રાજનેતાઓએ રાજસત્તાનો ઉપયોગ પ્રજાના નૈતિક નિર્માણ માટે કરવાનો છે. આજે સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે પ્રજાને, અધિકારીઓને અને કાર્યકર્તાઓને નૈતિકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ પૂરો પાડે તેવું નેતૃત્વ દેખાતું નથી.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 3

ત્યાગની સાથે યાચના હોય જ નહિ. જો ત્યાગની સાથે યાચનાતત્ત્વ ભળે તો ત્યાગ, ત્યાગ ન રહેતાં લાચારી બની જાય.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 4

સત્ય વિના પ્રશ્નોનું સાચું નિદાન અને નિરાકરણ થઈ ન શકે. પૂર્વગ્રહો એટલા પ્રબળ હોય કે સત્ય સત્ય જ ન રહે; તો અસત્ય જ આરાધ્ય દેવ બની જાય. જ્યાં હજારો અને લાખો લોકો અસત્યની આરાધના પરમ ભક્તિભાવથી કરતાં હોય ત્યાં પ્રશ્નો ઉકેલવાની સ્થિતિ જ સમાપ્ત થઈ જાય.

પુસ્તકઃ 27 પાનઃ 6 (ભૂમિકા)

માનો કે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર ઉત્સવ લગભગ શ્રીકૃષ્ણના સંદેશને તાજો કરીને જીવનમાં ઉતારવાની પ્રેરણાની જગ્યાએ જુગાર રમવાનું નિમિત્ત બને તો તે ઉત્સવની વિકૃતિ છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 2

આવી જ રીતે દિવાળીના દિવસોમાં બેફામ દારૂખાનું ફોડીને પ્રદૂષણ કરવું, લોકોના કાન ફોડી નાખવા તથા બેકાળજીથી રોકેટો વગેરે ઉડાડીને આગ લગાડવી—આ બધી વિકૃતિ છે. આવી જ રીતે હોળીના દિવસોમાં રંગની જગ્યાએ કાદવકીચડ, ગોબર કે ડામર જેવી ગંદી વસ્તુઓ એકબીજાની ઉપર ફેંકવી, ગાળો બોલવી, ખાસ કરીને હોળી રમવાની ઇચ્છા ન હોય તેવા માણસોનાં પણ જબરદસ્તીથી કપડાં બગાડવાં એ વિકૃતિ તો છે જ સાથે ટંટા-ફિસાદનું પણ મૂળ છે. ધાર્મિક ઉત્સવો અને આયોજનો એવી રીતે થાય કે જેથી બીજા ધર્મવાળાને તકલીફરૂપ કે ત્રાસરૂપ ન થાય.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 2

એવું સ્પષ્ટ લાગે છે કે જેણે વિશ્વ બનાવ્યું છે, તેણે વિશ્વની સ્થિરતા અને ચિરંજીવિતા પણ બનાવી છે, એટલે તો જીવનમાં ઘણી ધારેલી યોજનાઓ પૂરી નથી થતી અને અણધારી ઘટનાઓ ઘટી જતી હોય છે. આ અણધારી ઘટનાઓનું ભક્તલોકો ઈશ્વરેચ્છા, પ્રારબ્ધ, કાળની પ્રબળતા વગેરે નામોથી સમાધાન કરી લેતા હોય છે. આવું કશું હોય કે ન હોય પણ અણધારી ઘટનાઓ ઘટતી જ હોય છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 1

હાલક-ડોલક નાવડામાં પણ માણસ સ્થિરતા રાખી શકે છે. તેમ જીવનના અસ્થિર પ્રસંગોમાં પણ ઘણા માણસો સ્થિર થઈને બેસતા હોય છે. સ્થિરતામાં સ્થિર રહેવાનું સરળ મનાય છે, પણ ખરેખર તે સરળ નથી હોતું, કારણ કે તેમાં કશી સાધના કરવી પડતી નથી હોતી. સાધના વિનાની ક્ષણો મનને વધુ ચંચળ તથા વિકૃત બનાવતી હોય છે. ભોંયરાની સ્થિરતામાં સમાધિની સ્થિરતા ખોજનારનું મન સૌથી ચંચળ તથા વિકારી થઈ જતું હોય છે. કારણ કે તેમાં કશી સકારાત્મક સાધના હોતી નથી. જ્યારે સંગ્રામ ખેલનાર લડવૈયા, અશ્વારોહી કે વિમાનચાલક આપોઆપ ચંચળતા અને વિકારોથી મુક્ત થઈ જતો હોય છે, કારણ કે તેની પ્રત્યેક ક્ષણ સકારાત્મક સાધનાથી જોડાયેલી હોય છે. સકારાત્મક સાધનામાં જીવન રહ્યું છે. જીવનના પ્રશ્નોના ઉકેલ રહ્યા છે. જ્યારે નકારાત્મક સાધના, જીવનથી ભગાડે છે,

પલાયનવાદી બનાવે છે. પ્રશ્નોને ઉકેલવાની જગ્યાએ વધુ ગૂંચવે છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 1

“કુદરતી જીવન જીવો, સાદું પણ કસવાળું જમો, ખૂબ કામ કરો, કર્મયોગથી દિવસ પૂરો કરો. હસો, ખેલો, ટોળ-ટપ્પાં કરો. આરોગ્ય તમારી મુઠ્ઠીમાં છે. દવાખાનાં શોધવાં નહિ પડે.”

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 2

આ દેશોમાં જે જે ધર્મપુરુષો આવે છે, તેમાંથી મોટા ભાગના ગુરુ કરાવવાની વાત મુખ્યતઃ કરે છે. એક બહેનનું કહેવું હતું કે હિમાલય તરફના એક સંપ્રદાયની બે બહેનો આવેલી. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે “ગુરુ કરાવો અને જ્ઞાન લ્યો.” અમે કહ્યું કે અમે તો ગુરુ કરાવ્યા જ છે, તો કહેશે કે “કશો વાંધો નહિ, દત્તાત્રેયે ચોવીસ ગુરુ કર્યા હતા તો તમે પણ બીજા ગુરુ કરાવો.” અમે કાંઈક પ્રશ્ન પૂછીએ તો કહે કે “અમારું જ્ઞાન લ્યો અને ગુરુ કરાવો તે પછી જ તમારા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરીએ ત્યાં સુધી ન કરીએ.”

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 3

પ્રશ્નચર્ચાનો ત્રીજો પ્રધાન મુદ્દો ‘નડતર’નો રહ્યો. અહીં આવનારા મોટા ભાગના લોકો કમાવા માટે આવે છે તે એક વાસ્તવિકતા છે. પૈસો સૌને વહાલો લાગે છે પણ પૈસો કમાવો કેવી રીતે? જે લોકો માત્ર ધર્મપ્રચાર નિમિત્તે પ્રવચનો કરી વિદાય થાય છે, તેમને ખાસ પૈસા મળતા નથી. લોકો પ્રવચન સાંભળવા આવે, વાહ-વાહ કરે, પણ પૈસો ભાગ્યે જ આવે, સૌથી વધુ પૈસો જ્યોતિષ, નડતર, કર્મકાંડ, ગુરુપ્રથા, મંદિરો બાંધવાં વગેરેનું નિમિત્ત કરી ઉઘરાણાં કરનાર વગેરેને મળે છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 3

વ્યાવહારિક સભ્યતાથી વ્યાવહારિક સરળતા નિર્મિત થાય છે. વ્યાવહારિક સભ્યતા વિનાનાં માણસો વગરજોતાં વિદ્વેષ અને ઘૃણા વહોરી લેતાં હોય છે. બાળકોને વ્યાવહારિક સભ્યતા શીખવવી એ પ્રાથમિક સંસ્કાર આપવા બરાબર છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 13

જેમ પ્રેમ અને અહંકારનો કદી મેળ નથી થઈ શકતો તેમ સેવા તથા અહંકારનો પણ કદી મેળ નથી થઈ શકતો. અહંકાર સર્વથા શૂન્ય કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે જ પ્રેમ પ્રગટે છે.

પુસ્તકઃ 34 પ્રવચન - 1

અહંકારી કદી પ્રેમ કરી શકતો નથી, તેમ કદી કોઈનો પ્રેમ મેળવી શકતો નથી. સ્વ શૂન્યતામાં પ્રેમ તત્ત્વ છુપાયું છે. અહંકારી તેને કદી ખોળી ના શકે. સ્વયંને ખાખ બનાવનાર જ તેને ખોળે ને પામે.

પુસ્તકઃ 34 પ્રવચન - 1

મોટા કાર્યની સફળતાનો આનંદ પુત્રજન્મ કરતાં પણ વધુ હોય છે. કાર્યોથી ભાગી છૂટીને આનંદ મેળવનારા અંતે તો જીવતાં મડદાં જ બની જતા હોય છે. આવાં મડદાંને પૂજનારી પ્રજા પણ મડદાં જ બનતી હોય છે. જિંદગી એક ચેલેન્જ છે જેને ઉપાડનારની મર્દાનગી ખીલવા લાગે છે.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 15

જે દિવસે આપણે વર્ણ, વંશ અને વેશની પૂજા કરતાં, ગુણોની પૂજાને વધુ મહત્ત્વ આપશું તે દિવસે ભારતનો સાચો અભ્યુદય થવો શરૂ થશે.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 39

*

2. સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનઃ
જેમાં સંસ્કૃતિ અંગેનાં વિધાનો સમાવિષ્ટ છે

[તારવેલાં વિધાનોની પ્રથમ કક્ષા "નૈતિકતા સંબંધી વિધાનો" એ આગળના જૂથમાં રજૂ કરાયાં છે. હવે આ બીજા વિધાન જૂથમાં "સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનઃ જેમાં સંસ્કૃતિ અંગેનાં વિધાનો પણ સમાવિષ્ટ છે" તેની રજૂઆત કરવામાં આવે છે.

પહેલાં સમજીએ કે સમાજશાસ્ત્ર એટલે શું?

વિશ્વભરમાં માનવીઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવતા હોય છે. આ સંપર્ક ઘડી-બે ઘડીનો હોય અથવા થોડા વધુ સમય માટેનો પણ હોઈ શકે, અને વિશાળ દૃષ્ટિએ, અનુમાન કરતાં, આ બધા જ સંપર્કો સૌના જીવનભરના પણ હોય. લાંબા સમયના, જીવનભરના સંપર્કો આંતર સમાગમ (અંગ્રેજીમાં જેને "ઇન્ટરરીલેશનશીપ" કહે છે) ગણાય છે.

પ્રાથમિક કક્ષાનો આંતર સમાગમ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો લગ્નસંબંધ છે. આવા આંતર સમાગમનું વિસ્તૃતીકરણ થાય એટલે તે કૌટુંબિક સંબંધ ગણાય અને કૌટુંબિક સંબંધમાં સમાવિષ્ટ થયેલી વ્યક્તિઓના આંતર સંબંધને સગાઈ ગણવામાં આવે છે. સગાઈ સંબંધિત વ્યક્તિઓ રિવાજ, રૂઢિઓ અને પરંપરા અનુસાર વર્તે છે.

જેમની વચ્ચે સગાઈ-સંબંધ ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ નોકરી-ધંધા જેવાં જાતજાતનાં કારણોસર આંતર સમાગમમાં આવે છે. આ પ્રકારના આંતર સમાગમો ટૂંકા કે લાંબા ગાળા સુધી ટકી રહે છે. તેમનાં વર્તનો, રિવાજ કે રૂઢિ જેવાં પણ અચુસ્ત આચરણ, નીતિ-નિયમો અનુસાર થતાં હોય છે.

સરવાળે જોતાં ઉપરોક્ત કૌટુંબિક સંબંધવાળી વ્યક્તિઓ અને તેના પછી દર્શાવાયેલી બિન સગાંસાંઈ વ્યક્તિઓ તે બે પ્રકારની વ્યક્તિઓ વચ્ચેનું આંતર સમાગમ જૂથ ગણાય છે. આવાં જૂથો વચ્ચેનો આંતરસમાગમ લાંબા ગાળા સુધી ચાલ્યા કરે એટલે તે સમુદાય (અંગ્રેજી ભાષામાં—કૉમ્યુનિટી) કહેવાય છે.

આવા અનેક સમુદાયો અરસપરસના સંપર્કમાં આવે અને તે લાંબા સમય સુધી ટકી રહે એટલે તેને સમાજ (અંગ્રેજી ભાષામાં 'સોસાયટી') કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સમાજનાં વિવિધ પાસાંનું એક વિશિષ્ટ પ્રકારના વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વર્ણન થાય અને તેમાંના મુખ્ય ઘટકોનું મૂળમાંથી વિશ્લેષણ કરીને તે સઘળાંનો અભ્યાસ થાય તો તે અભ્યાસ સમાજશાસ્ત્ર (અંગ્રેજીમાં સોશ્યોલૉજી) કહેવાય છે.

સમાજશાસ્ત્રનો પરિચય કરાવવા મુદ્દાઓનું જ વર્ણન કરવાનો આપણો મુખ્ય હેતુ નથી. સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ બીજા વિધાનજૂથમાં કયાં કયાં વિધાનો સમાયેલાં છે તે જોવા-જાણવાનો આપણે પ્રયાસ કરવાનો છે.

આપણે તારવેલા બીજા જૂથના પ્રથમ વિધાનમાં જ આવી બાબત વ્યક્ત થઈ છે. તેમાં કહેવાયું છે કે "અનાડીઓના હાથમાં મુકાયેલો સમાજ કદી સમૃદ્ધ થઈ ન શકે" અને ચોથા વિધાનમાં વ્યક્ત કરાયું છે કે "દેશમાં ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રે સડો વધતો જાય છે .....અત્યારે તાતી આવશ્યકતા છે કે વિચારક વર્ગ નિષ્ક્રિયતાને ત્યાગે, નિર્ભય બની સત્ય, ન્યાય તથા સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના માટે પોતાની દૃઢ ક્રિયાત્મક ભૂમિકાને પ્રગટાવે." {પુસ્તકઃ 1 પાનઃ 45 પુસ્તકઃ 3 પાનઃ 6 (પુનર્મુદ્રણ પ્રસંગે)}

પ્રથમ વિધાનમાં અનાડીઓના હાથમાં મુકાયેલા સમાજનું વર્ણન કરાયું છેઃ તેને સમાંતર વિધાન છઠ્ઠું છે જેમાં કહેવાયું છે કે "જે નેતાઓ સમાજનું ઘડતર કરવાનો ભાર ઉપાડી રહ્યા છે તે પોતે જ મોટે ભાગે અણઘડ છે, નહિ નહિ, કુરૂપમાં કુરૂપ છે"અને તે પછીના વિધાનમાં વ્યક્ત થયેલી બાબત છે. "ધર્મ, સમાજ તથા રાજકીય પરિબળો જો વિવેકસંગત હોય તો વ્યક્તિને સુખી કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. પણ જો આ ત્રણે પરિબળો વિવેકસંગત ન હોય તો વ્યક્તિને દુઃખી કરવામાં કચાશ નથી રાખતાં, અંધશ્રદ્ધા તથા કૂપમંડકવૃત્તિથી ધર્મ, અહંકાર તથા મિથ્યા મોટાઈથી સમાજ તથા અયોગ્ય શાસકોથી રાજકીય પરિબળો વિવેકહીન થઈ જતાં હોય છે." {પુસ્તકઃ 3 પાનઃ 43 પુસ્તકઃ 4 પાનઃ 43-44}

સમાજલક્ષી દૃષ્ટિથી ચર્ચા પુસ્તકઃ 7 પાનઃ 259-260માં કરાઈ છે, અને "વ્યક્તિ તથા પ્રજાના જીવન ઉપર સૌથી વધુ અસર સમાજવ્યવસ્થાની થતી હોય છે." તે બાબત પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 113માં કરાઈ છે. આ વિધાન સમાજશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને વ્યક્ત કરે

છે. આના જેવાં જ જુદાં જુદાં વિધાનો સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનમાં સમાવિષ્ટ થાય છે જે આ વિધાનજૂથોનાં પાન 26થી પાન 39 સુધીમાં સીધી તથા આડકતરી રીતે વ્યક્ત થયાં છે.

સંસ્કૃતિ અંગેનાં વિવેચનો છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષોથી સ્વાયત્ત રીતે થાય છે, પણ સંસ્કૃતિ સમાજશાસ્ત્રનો જ એક ભાગ છે તેવું માનનારા વધુ વિદ્વાનો છે. તેઓના અનુગામી તરીકે આપણે પણ સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનમાં સંસ્કૃતિ અંગેનાં વિધાનોને સમાવિષ્ટ કર્યાં છે.

સંસ્કૃતિનું નોંધપાત્ર વિધાન પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 91માં આ પ્રમાણે છેઃ

"કોઈ પણ પ્રજાએ સ્વીકારેલી જીવનની ઉચ્ચ પદ્ધતિનું નામ સંસ્કૃતિ છે. આવી ઉચ્ચ પદ્ધતિનું સ્થાન સંસ્કારમાં હોય છે. સંસ્કારો ધાર્મિક તથા સામાજિક વિધિઓ, આચારો વગેરેથી આવતા તથા દઢ થતા હોય છે. સંસ્કાર વિના સંસ્કૃતિ નહિ, અને સંસ્કૃતિ વિના ઉચ્ચતા નહિ. બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે સત્ય, દયા, ઉદારતા વગેરે મૂળ ધર્મતત્ત્વોને વધુમાં વધુ ઊપસાવી આપે તે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ કહેવાય."

સંસ્કૃતિ અંગેનાં બીજાં વિધાનો આ વિધાનજૂથોનાં પાન 40 અને પાન 41માં નોંધાયેલાં છે.

તારવેલાં વિધાનોમાંના "સમાજશાસ્ત્રીય વિવેચનઃ જેમાં સંસ્કૃતિ અંગેનાં વિધાનો પણ સમાવિષ્ટ છે" એ અંગેની ચર્ચા જરા લંબાઈ ગઈ. તે સઘળી બાબતોનો અહીં અંત આવ્યો છે.]

અનાડીઓના હાથમાં મુકાયેલો સમાજ કદી સમૃદ્ધ થઈ ન શકે. એટલે વ્યક્તિનું મૂલ્ય હંમેશાં તેની કૃતિઓથી જ કરવું જોઈએ. કૃતિ વિના વ્યક્તિને કશું જ મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ—ભલે પછી તે ખુદ બ્રહ્માનો પુત્ર હોય!

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 3

માનવજાતને મૂંઝવતો પ્રશ્ન આ છે કે વિશ્વ ક્યારે બન્યું? કેવી રીતે બન્યું? કોઈએ બનાવ્યું કે આપોઆપ બન્યું? આ પ્રશ્નો વિચારકોના ચિંતનથી પૃથક્ રહી શક્યા નથી. માનવજાત આજ સુધી તેમનું બરાબર સમાધાન પણ કરી શકી નથી. આપણી વધારે કરુણ સ્થિતિ તો એ છે કે આપણે આપણી—માનવજાતની—ઉત્પત્તિ ક્યાંથી કેવી રીતે થઈ, આપણા પૂર્વજો કોણ હતા વગેરે બાબતમાં કશું જ જાણતા નથી. જેમણે પણ આ દિશામાં જાણવાના પ્રયત્નો કર્યા, જુદાં જુદાં મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યાં તે માત્ર અડસટ્ટે જ કહી શકાય—પછી તે ડાર્વિનનો સ્થાપેલો ઉત્ક્રાન્તિવાદ હોય કે કોઈ ધાર્મિક મત હોય. બધાના વિપક્ષમાં પુષ્કળ દલીલો છે. ભૂતકાળની આ બાબત હજુ ઘણા સમય સુધી વિવાદાસ્પદ રહેશે. વિજ્ઞાનના પ્રબળ વિકાસ પછી કદાચ આનું કંઈક સમાધાન મળી શકશે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નો શ્રદ્ધાના વિષયો બન્યા હોવાથી ધાર્મિક પુરુષોને તેમાં કશી શંકાકુશંકા થતી હોતી નથી. પોતપોતાનાં શાસ્ત્રોના જણાવ્યા પ્રમાણે સહુ ચોક્કસ રીતે માની બેઠા જ હોય છે કે, વિશ્વ અમુક રીતે આમ થયું છે.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 5

અંગ્રેજોનું ગુલામ, દરિદ્ર, ગંધાતું, અસંસ્કાર અને કુસંસ્કારોથી ખદબદતું ભારત. અહીંનો માણસ જૂઠું બોલવામાં હોંશિયારી સમજે છે. ભેળસેળ, દગાબાજી, ઓછું જોખવું, વિશ્વાસઘાત વગેરે વ્યાપારી વર્ગની નિપુણતાને પ્રમાણિત કરનારાં તત્ત્વો ગણાય છે, તે ભારત? હા હા તે જ ભારતમાં તે (એની બિસેન્ટ) આવી પહોંચી.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 4

દેશમાં ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજકીય ક્ષેત્રે સડો વધતો જાય છે. વિચારક વર્ગ નિરાશાજનક સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે તથા અસહાય બનીને પરિસ્થિતિનો મૂક પ્રેક્ષકમાત્ર બની રહ્યો છે.

જો આવી સ્થિતિ હજીપણ ચાલુ રહી તો પૂરી પ્રજાને ભયંકર અંધકારનાં દર્શન કરવાં પડશે. અત્યારે તાતી આવશ્યકતા છે કે વિચારક વર્ગ નિષ્ક્રિયતાને ત્યાગે, નિર્ભય બની સત્ય, ન્યાય તથા સુવ્યવસ્થાની સ્થાપના માટે પોતાની દઢ ક્રિયાત્મક ભૂમિકાને પ્રગટાવે. દેશમાં વિચારકોની કમી નથી. કમી છે તો ક્રિયાત્મક વિચારકોની છે. જો નિરાશા તથા નિષ્ક્રિયતાને ખંખેરીને મક્કમતાપૂર્વક સૌ પોતપોતાનાં કર્તવ્યો કરે તો હજી પણ પરિસ્થિતિના પ્રવાહને વિનાશક દિશામાંથી કલ્યાણકારી દિશા તરફ વાળી શકાય તેમ છે.

પુસ્તકઃ 3 પાન 6ઃ (પુ.મુ. પ્રસંગે)

જીવનદૃષ્ટિ એટલે જીવનને સાત્ત્વિક, તાત્ત્વિક તથા સક્ષમ બનાવનાર અભિગમ, જેના દ્વારા વ્યક્તિ સમાજનું કલ્યાણકારી અંગ બને. સામાજિક તથા રાષ્ટ્રિય સભાનતાથી વ્યવહાર કરે, વ્યક્તિની શક્તિ સમાજ યા વિશ્વનાં શોષણ, ઉચ્છેદ યા રંજાડમાં ન લાગે, પણ કોઈ ને

કોઈ શુભ હેતુલક્ષી નિર્માણમાં લાગે. જો આવી જીવનદૃષ્ટિ ન મળી હોય તો શક્તિ અભિશાપ બની જઈ શકે છે. એટલે અક્ષરજ્ઞાનની સાથે જીવનદૃષ્ટિ આપવી અત્યંત જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 3 પ્ર. 1

જે નેતાઓ સમાજનું ઘડતર કરવાનો ભાર ઉપાડી રહ્યા છે, તે પોતે જ મોટા ભાગે અણઘડ છે, નહિ નહિ, કુરૂપમાં કુરૂપ છે. ગુણવત્તા તથા નૈતિકતાનો સ્તર એટલો બધો નીચો ગયો છે કે પરિસ્થિતિ જોઈને ભલભલા માણસો પણ નિરાશાવાદી થઈ જાય છે. લાંચરુશવત, ભ્રષ્ટાચાર, સગાવાદ, કોમવાદ, કુટુંબવાદ, કાળાંનાણાંવાદ વગેરે હજારમુખી ફણીધર ચારે તરફ ફૂંફાડા મારી રહ્યો છે. આ દોષો આમ સરકારી તંત્રમાં જ છે એમ નહિ, હવે તો ખાનગી ક્ષેત્રોમાં પણ આ સડો ભરપૂર જોવા મળે છે. આખું ભારત ભ્રષ્ટાચારથી ખદબદી રહ્યું છે કારણ કે ગુણવત્તા વિનાનાં, અક્ષમ તથા કેટલાંક અસામાજિક તત્ત્વો, તો કેટલાક દાણચોરીના બાદશાહો પૈસા તથા ગુંડાગીરીના જોરે ઊંચાં ઊંચાં આસનો ઉપર બેસી ગયા છે. આવતાં થોડાં વર્ષોમાં જો પરિસ્થિતિને સુધારનારો કોઈ ચમત્કાર નહિ થાય તો પ્રજા લોકશાહીને અભિશાપરૂપ ગણવા લાગશે. જેમાં માલમિલકત, આબરૂ કે બહેન-દીકરીઓ સુરક્ષિત ન રહી શકે તે વ્યવસ્થાને ગમે તેટલું ઊંચું નામ આપો કે તેના પક્ષમાં ગમે તેટલી ફિલસૂફી પ્રસ્તુત કરો, લાંબા સમય સુધી પ્રજાને છેતરી શકાય નહિ.

પુસ્તકઃ 3 પ્ર. 2

ધર્મ, સમાજ તથા રાજકીય પરિબળો જો વિવેકસંગત હોય તો વ્યક્તિને સુખી કરવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે. પણ જો આ ત્રણે પરિબળો વિવેકસંગત ન હોય તો વ્યક્તિને દુઃખી કરવામાં કચાશ નથી રાખતાં. અંધશ્રદ્ધા તથા કૂપમંડૂકવૃત્તિથી ધર્મ, અહંકાર તથા મિથ્યા મોટાઈથી સમાજ તથા અયોગ્ય શાસકોથી રાજકીય પરિબળો વિવેકહીન થઈ જતાં હોય છે

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 2

આ દેશમાં આશીર્વાદ ખોળનારો બહુ વિશાળ વર્ગ છે. આશીર્વાદ મેળવીને સર્વ મનોરથ પૂરા કરી લેવા ભટકતા લોકોને તે ભટકાઈ જતો હોય છે. કેટલાક સંપ્રદાયો, પંથો, પત્રિકાઓ, આશીર્વાદના ચમત્કારોથી છલોછલ સાહિત્ય વહેંચતાં અને વેચતાં હોય છે. એટલે જ પ્રજામાનસ વધુ ને વધુ મૃગજળ પીવા દોડતું રહે છે. આ દેશમાં ડૉક્ટરો કરતાં ઊંજણી નાખનારા ભૂવાને ત્યાં વધુ ભીડ જામતી જોઈ શકાશે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 14

સંપત્તિ તથા સત્તા ગુંદરથી પણ વધારે ચીકણાં હોય છે. એક વાર ચોંટ્યા પછી મનુષ્ય તેમાંથી ઝટ ઊખડી શકતો નથી. ચોંટી રહેવાનું પ્રબળ આકર્ષણ હોય છે. અનાસક્તિની વાતો કરવી સરળ છે, પણ અનાસક્તિથી વર્તવું બહુ કઠિન છે. પ્રસંગો જ વ્યક્તિની આંતરભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરતા હોય છે.

પુસ્તકઃ 5 પાનઃ 122

સમૃદ્ધિને શૌર્યની વાડ ન હોય તો સમૃદ્ધિ અત્યાચારીઓને આમંત્રણ આપતી હોય છે, અને શૌર્યને શાણપણનો આધાર ન હોય તો તે ઘાસના અગ્નિની માફક એકીસાથે ભડકો થઈને રાખ થઈ જતું હોય છે. તેનાં સ્થિર કે સ્થાયી પરિણામ નથી હોતાં.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 30

એકાકીપણું ત્યારે ભયંકર અભિશાપ થઈ જતું હોય છે જ્યારે તેમાંથી ખાલીપણું પ્રગટતું હોય છે. કોઈ ઉપાસક કે સાધક એકાકી થઈને સાધના કરે ત્યારે તેને એકાકીપણું નડતું નથી, ઊલટાનું ફળે છે; કારણ કે એવા એકાકીપણામાંથી ખાલીપણું ઉત્પન્ન નથી થતું, પણ પ્રભુનામથી ભર્યુંભર્યું હૃદય પ્રસન્નતાના હિંડોળે હીંચકા ખાતું રહે છે... જીવનને બોજારૂપ બનાવનાર કારણોમાં એકાકીપણું પણ એક કારણ છે.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 35

માત્ર ધાર્મિક માન્યતાઓમાં જ નહિ, સ્વસ્થ જીવન ઇચ્છતી પ્રત્યેક વ્યવસ્થામાં પાપ અને પુણ્યની વ્યાખ્યા કરવી જ પડતી હોય છે. ભલે પાપની જગ્યાએ અપરાધ શબ્દ વપરાય અને પુણ્યની જગ્યાએ નૈતિકતા કે કાયદાપાલન અથવા ઉદારતા શબ્દ વપરાય, પણ આવા ભેદો કરવા જ પડતા હોય છે. મૂલ્યો વિના જીવન, જીવન ન રહે અને મૂલ્યોની સ્થાપના, માન્યતા અને જતન, આદર્શનિષ્ઠા તથા

વ્યવસ્થાથી થતાં હોય છે. મૂલ્યોની પ્રક્રિયા એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં સતત સમાલોચના કરતા રહેવું પડે.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 41

પશ્ચિમમાં એક બહુ મોટી અવ્યવસ્થા પણ ઊભી થઈ છે, એ છે જીવનની અસ્થિરતા, ચંચળતા, અવિશ્વસનીયતા અને સ્વજનહીનતા. વ્યક્તિઓ ઝટ મળે છે, એકાકાર બને છે અને ઝટ પાછી જુદી પણ થઈ જાય છે. મળવું અને જુદા થવું એ એક રમત થઈ ગઈ છે. આના કારણે દૈહિક સંબંધો અત્યંત સરળ થઈ ગયા છે પણ આત્મીય સંબંધો કૃશ થતા ગયા છે. આત્મીય સંબંધો કેળવવા માટે ભાવનાઓ જરૂરી છે. ભાવનાઓ માટે પ્રાચીન આદર્શો જરૂરી છે. પ્રાચીન આદર્શોને પોષનારી પૌરાણિક ગાથાઓ વિના એવા આદર્શો જનમાનસમાં ઊંડાણ સુધી ઘર નથી કરી શકતા.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 41

અમેરિકામાં સંયુક્ત કુટુંબ નથી, એટલે વૃદ્ધાવસ્થામાં (ઘણી વાર બાળકોને પણ) સ્વજનોની હૂંફ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતી નથી. હૂંફ વિનાનાં આવાં વૃદ્ધો પાછલી જિંદગીમાં લાગણીઓ માટે હિજરાયા કરતાં હોય છે. વૃદ્ધાશ્રમોની બાલ્કનીમાં ખુરશી નાખીને આખો દિવસ રોડ ઉપરથી પસાર થતી ગાડીઓને તે ટગર ટગર જોયા કરતાં હોય ત્યારે આપણને ખ્યાલ આવે કે માણસની મૂળ આવશ્યકતા લાગણી છે. તે માણસનો સાથ અને ઓથ ઝંખે છે.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 48

હું આત્મવાદી છું, પણ સાથે સાથે દેહવાદી પણ છું અને વિશ્વવાદી પણ છું. હું તત્ત્વતઃ ઈશ્વરની સત્તાનો સ્વીકાર કરું છું, એટલે ઈશ્વરવાદી પણ છું. મારા પોતાના મોહ, અજ્ઞાન સિવાય કશું મિથ્યા નથી. પ્રત્યેક વસ્તુની પોતાની સત્તા છે જ, એટલે હું વાસ્તવવાદી પણ છું.

મારું શરીર એ ઈશ્વરની દિવ્ય રચના તથા તેની પ્રસાદી છે. તેના થકી મારો સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. તેનાથી પ્રભુભજન વગેરે પણ થાય છે. તેનો તિરસ્કાર કે ઘૃણા કરવાનો અર્થ પરમાત્માની કૃતિનો તિરસ્કાર છે. “મારે ને આ દેહને કંઈ જ લેવાદેવા નથી.” એવું ઠસાવેલો આત્મવાદ મને સ્વીકાર્ય નથી. મારે અને દેહને પૂરેપૂરું લેવાદેવાનું છે જ. મારાં તમામ સુખદુઃખમાં તે સાધન છે. તેની ઉપેક્ષા કરી ન શકાય. એટલે દેહાધ્યાસની વાતોનો કોઈ ઉપયોગ નથી. “આ શરીર, આ શરીર” એમ બોલવાથી આત્મવાદી થવાતું નથી. દેહ અને આત્મા બન્ને મળીને જીવન જીવન છે. એકલું શરીર મડદું થઈ જાય છે. તેમ એકલો આત્મા પણ અસ્તિમાત્ર થઈ જાય છે. એટલે આત્મા-દેહ-વિશ્વ સૌની પોતપોતાની જગ્યાએ મહત્તા છે જ. મારી દૃષ્ટિએ કલ્યાણકારી એ દર્શન કહેવાય જે પૂરા જીવનની વ્યાખ્યા કરે. તત્ત્વોને તથા મૂલ્યોને સ્પષ્ટ કરે. વ્યક્તિ તથા પ્રજાને જીવન જીવવા પુરુષાર્થ, શૌર્ય, શક્તિ, સાહસ, ધીરજ અને ઇચ્છાશક્તિની પ્રેરણા આપે. જે વિચારોથી પ્રજા મહાન બને, અન્યાય કે અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરવાની ક્ષમતા મેળવે તેવા વિચારો જગાડનારું દર્શન કલ્યાણકારી થઈ શકે.

પુસ્તકઃ 7 પાનઃ XVII-XVIII (ભૂમિકા)

પ્રજાઓને દુર્બળ બનાવતી વૈચારિક પ્રક્રિયામાં એક પ્રક્રિયા છે. “સ્વલક્ષી દૃષ્ટિ” પ્રજાને માત્ર પોતાના જ હિતનો વિચાર કરતી કરી મૂકો એટલે તે વ્યક્તિલક્ષી-જીવન જીવતી થઈ જશે. આત્માને નામે, આધ્યાત્મિકતાના નામે વ્યક્તિને તથા પ્રજાને સ્વલક્ષી સ્વાર્થી જીવન જીવવાના આદર્શો પૂરા પડાયા છે. “હું અને મારો આત્મા,” અને “મારો મોક્ષ” આ અહીંની ધાર્મિક દૃષ્ટિની ઉચ્ચ ભૂમિકા રહી છે. આના કારણે સમાજલક્ષી દૃષ્ટિનો વિકાસ નથી થઈ શક્યો. સમાજલક્ષી વિચારસરણી વિના સામાજિક એકતા, સામાજિક લાગણી, સામાજિક સમર્પણભાવ નથી ખીલી શકતો. હિન્દુપ્રજા, પ્રજા તો છે પણ તેની પાસે અસંખ્ય સંપ્રદાયો, પંથો, મંડળો અને ન્યાત-જાતો હોવાથી એકતા નથી, તે અસંખ્ય ઘટકોમાં વહેંચાયેલી હોવાથી પોતપોતાના ઘટક પ્રત્યે તો તેને લાગણી થાય છે. પણ સંપૂર્ણ પ્રજા પ્રત્યે તીવ્ર આત્મીયતાની લાગણી નથી થતી. આ જ કારણે તે દુર્બળ છે. સેંકડો વર્ષોના માર ખાધે રાખવાના અનુભવોથી તે ટેવાઈ ગઈ છે, એટલું જ નહીં, માર ખાઈને પણ જીવી જાણવું તેને તે ડહાપણ માને છે. જ્યાં સુધી તે સ્વલક્ષી દૃષ્ટિકોણ ધરાવશે ત્યાં સુધી તેનાં દુઃખોનો નિવેડો આવવાનો નથી.

પુસ્તકઃ 7 પાનઃ 259-260

એક અભણ મુસલમાન અલ્લાહની બાબતમાં જેટલો સ્પષ્ટ તથા મક્કમ છે તેટલો એક હિન્દુ વિદ્વાન ઈશ્વરની બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી તથા મક્કમ પણ નથી. અસંખ્ય મતો, માન્યતાઓ, અવતારો, ભગવાનો, ગુરુઓ અને આજીવિકાલક્ષી અસંખ્ય શાસ્ત્રોથી પ્રજા વિભાજિત થઈને ભ્રમણાઓમાં ભટકી રહી છે. આ બધામાંથી તે છૂટી શકશે તેવી આશા બંધાતી નથી, કારણ કે ભ્રાંતિઓ, ભૂલો અને કુમાન્યતાઓને તે પોતાનો આદર્શ વારસો માને છે. સામાન્ય પ્રજાને ઘેન તથા મદનું અફીણ પિવડાવવાની પ્રક્રિયા ચારે તરફ ચાલી રહી છે. આ ઘેન જ તેને સભાન થવા દેતું નથી.

પુસ્તકઃ 8 પાનઃ (ભૂમિકા)

દુનિયા જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી ઓછાવત્તા અંશે અંધશ્રદ્ધા રહેવાની જ. અસંખ્ય સુધારકો, પડકારકો અને વિજ્ઞાનના વિકાસ પછી પણ તેનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત નથી થયું. ભારતમાં અને તેમાં પણ ગુજરાતમાં વધ્યું છે. સાચા સાધુઓ કરતાં ઠગ, ધૂર્ત અને દંભીઓનું સામ્રાજ્ય વિસ્તરી રહ્યું છે. આ તાંત્રિકોની અસર હવે તો ઠેઠ ગાંધીનગર તથા દિલ્હી સુધી પહોંચી છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 15

પશુપક્ષીઓ કદી આત્મહત્યા નથી કરતાં, કારણ કે તેમનું સામાજિક તથા માનસિક જગત નહિવત્ છે. જેમનું સામાજિક તથા માનસિક જગત ઘણું વિસ્તૃત હોય છે, તેમનાં સુખ તથા દુઃખનાં કારણો પણ ઘણાં હોય છે. પ્રત્યેક સંબંધ સુખ માટે જ બંધાયો હોવા છતાં મોટા ભાગે પોતાની અનાવડતને કારણે અથવા સામાવાળાની નાદાની કે નાદારીના કારણે દુઃખો વધુ આવતાં હોય છે. માનસિક આઘાતોનાં મૂળ પ્રેમ, પ્રતિષ્ઠા અને અહંભાવમાં રહેલાં હોય છે. આ ત્રણેનો વ્યાપ જેટલો મોટો તેટલો જ આઘાતનો ધક્કો પણ મોટો.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 16

પ્રદર્શન અને પ્રચારની પ્રબળતા હોય તો લોકપ્રવાહને જહન્નમમાં પણ વાળી શકાય છે. તેમાંય ગુજરાતી પ્રજા ધાર્મિકક્ષેત્રમાં વધુ ભોળપણવાળી તથા ભાવનાશાળી હોવાથી તરત જ વળી જાય છે. વળી તે દૂઝણી ગાય છે એટલે ચારે તરફથી દોહનારા પવાલીઓ લઈને પહોંચી જાય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 33

જે પ્રજા પાસે સંયોજક બળો કરતાં વિભાજક બળો વધારે હોય તે દુર્બળ થાય તે સ્પષ્ટ વાત છે. માત્ર ધાર્મિક પંથો કે મંડળોથી જ પ્રજા વિભાજિત નથી, પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં સમાજરચનાથી પણ તે વિભાજિત છે. વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે તેવી સમાજરચના અહીં કરાવવામાં આવી છે. ચાર વર્ણોને ઈશ્વરીય રચના માનીને પછી અઢાર વર્ણો કરવામાં આવ્યા. તે પછી અસંખ્ય જાતિઓ, જ્ઞાતિઓ, ગોળો, ગોત્રો, કુળો વગેરે વગેરે દ્વારા પ્રજાને વધુ ને વધુ વિભાજિત કરવામાં આવી. આવી સમાજરચના કરનારાઓએ કદી સંપૂર્ણ સમાજ કે સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રના હિતોનો વિચાર કર્યો જ નથી. મારી આજીવિકા અને મારી પ્રતિષ્ઠા દૃઢ થાય એ જ તેનું લક્ષ્ય રહ્યું છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 49

શરીર પ્રત્યે જેટલી ઉપેક્ષા ગુજરાતમાં રખાય છે. તેટલી બીજે ભાગ્યે જ રખાતી હશે. આ ઉપેક્ષાના કારણે સામાન્ય રીતે ગુજરાતી પ્રજાનાં શરીર એકવડિયાં તથા નિર્બળ હોય છે. આહાર, વ્યાયામ તથા યોગ્ય માવજતના અભાવે શરીર દુર્બળ થાય છે. ગુજરાતનું દૂધ દિલ્હી અને કોલકત્તા સુધી પહોંચે છે. અને દિલ્હી-કોલકત્તાની દવાઓ ગુજરાત સુધી પહોંચે છે. મૂળમાં ગુજરાતની પ્રજા નિરામિષભોજી છે. તેમાં પણ ધાર્મિક કારણોસર લસણ-ડુંગળી તથા કંદમૂળ વગેરે પોષક વનસ્પતિ આહારને પાપ માનનારી પણ છે. જોકે કાંદા-લસણ-બટાટા વગેરે ન ખાનારામાંથી કેટલાક લાંચ ખાવામાં પાપ નથી માનતા. ભારે વ્યાજ પણ ખાઈ શકાય પણ કાંદા-લસણ ન ખવાય.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 64

જીવનની ગતિહીનતામાં બીજો અવરોધ લક્ષ્યહીનતાનો છે. વ્યક્તિ તથા પ્રજા કર્મઠ હોય, પણ લક્ષ્ય વિના દોડાદોડી કરતી હોય તો પુરુષાર્થનાં નિશ્ચિત પરિણામ ન આવે. સાધુ-સંન્યાસીઓ શાસ્ત્ર અને 'સ્ટેજ' દ્વારા એકમાત્ર લક્ષ્ય 'મોક્ષ' ઉપર વારંવાર ભાર મૂકે છે. મોક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તોપણ જીવનના બાકીના પ્રાણપ્રશ્નો છે તેનું શું? તેની ઉપેક્ષા કરવાની, અથવા તે પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન નહિ આપવાનું. રાષ્ટ્રિય પ્રશ્નો, સામાજિક પ્રશ્નો, આર્થિક પ્રશ્નો, વ્યક્તિના પ્રશ્નો આ બધાના નિરાકરણ વિના વ્યક્તિ તથા પ્રજા દુઃખોના વમળમાં વલોવાયા કરે, તેનું શું?

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 87

વ્યક્તિનું મૂલ્ય તેની ઉત્પાદકતા તથા આવશ્યકતા ઉપર હોવું જોઈએ. તેના મસ્તિષ્કમાં વિજ્ઞાન તથા હાથમાં મશીન હશે તો તેનું ઉત્પાદન આપોઆપ વધી જશે. તેથી જ તેની આવશ્યકતા પણ નક્કી થશે. આ બન્ને એટલે કે વિજ્ઞાન અને યંત્ર વિનાનો માણસ અલ્પ ઉત્પાદક હોવાથી સસ્તો થશે એટલે તેની આવશ્યકતા અને અનાવશ્યકતામાં ફેર નહિ રહે. આવા સસ્તામાં સસ્તા માણસોથી વ્યક્તિ, પ્રજા તથા દેશ સમૃદ્ધ-સુખી નહિ થઈ શકે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 91

જેમ જ્ઞાતિ એ પ્રાકૃતિક નથી પણ માનવસર્જિત છે તેમ વર્ણ પણ પ્રાકૃતિક નથી (બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રિયાદિ ચાતુર્વર્ણ્ય) પણ માનવસર્જિત છે. જાતિઓનું અસ્તિત્વ વિશ્વભરમાં છે. જ્ઞાતિઓ તથા વર્ણનું અસ્તિત્વ વિશ્વભરમાં નથી. સ્થાપિત હિતો દ્વારા માનવજાત ઉપર સ્થાપેલી આ અમાનવીય વ્યવસ્થા ભારત જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા દેશોમાં જ જોવા મળે છે. પ્રત્યેક જાતિમાં ઊતરી આવેલા તેના આનુવંશિક વિશેષ ગુણો હોવા છતાં પણ અન્ય સામાન્ય ગુણોની ન્યુનાધિકતા રહેતી હોવાથી એક જ જ્ઞાતિના બધા જ માણસોની સમાન પ્રકૃતિ નથી હોતી. ઉદારતા, પ્રામાણિકતા વગેરે સામાન્ય ગુણોની ન્યુનાધિકતા હોવાથી એક જ જાતિના માણસોની પ્રકૃતિ સરખી નથી હોતી. આ ગુણવિષમતાથી વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો ભેદ થઈ જાય છે.

આવા સામાન્ય ગુણોની સંખ્યા નિર્ધારિત કરવી કઠિન છે. વ્યક્તિને તથા સમાજને શ્રેષ્ઠતા આપનાર તત્ત્વ તે સદ્ગુણ જ છે.

સદ્ગુણ તથા દુર્ગુણ બંને અત્યંત વિરોધી તથા ભિન્ન દેખાતા હોવા છતાં મૂળમાં એક જ તત્ત્વ છે. નિશ્ચિત સીમાથી જમણા હાથ તરફ એ તત્ત્વ વળે તો ગુણ થાય પણ ડાબા હાથ તરફ એ જ તત્ત્વ વળે તો દોષ થઈ જાય. એક જ તત્ત્વ જુદા જુદા માર્ગે વળવાથી ગુણ-દોષનો આકાર ધારણ કરી લે છે તે મુદ્દો સમજવા જેવો છે.

કોઈ પણ એક ગુણને ઉદાહરણ તરીકે લઈ લો. જેમકે ‘ઉદારતા.’ હવે તેને જમણા હાથ તરફ આગળ ખસેડો એટલે વધુ ને વધુ દેદીપ્યમાન થતો જશે. કર્ણની માફક વ્યક્તિ તેનાથી દીપી ઊઠશે. પણ એ જ ઉદારતાને ડાબા તરફ ખસેડો, ઉદારતા ઉડાઉપણામાં બદલાઈને દોષ, અરે, ભયંકર દોષ થઈ જશે. આવું જ બાકીનાં તત્ત્વો માટે પણ કહી શકાય.

એવી તારવણી કાઢી શકાય કે આપણા સૌની પાસે મૂળ ગુણતત્ત્વો તો છે જ, તેમાંથી કેટલાંક જમણી તરફ ગુણ થઈને આપણને સુખી તથા દિવ્ય બનાવી રહ્યાં છે, તો કેટલાંક ડાબા હાથ તરફ જઈને આપણને દુઃખી તથા મ્લાન બનાવી રહ્યાં છે.

આ ગુણતત્ત્વો માટે એક નિશ્ચિત કેન્દ્રબિન્દુ માનવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે ડાબો હાથ એટલે ઢાળ અને જમણો હાથ એટલે ચડાવ. ઢાળ ઉપર ઢળવું એ સાધના નહીં પણ પતન છે. જ્યારે ચઢાવ ઉપર ચડવું એ સાધના છે. આવી ગુણવિકાસની સાધના કરવામાં જે પ્રેરક, પ્રવર્તક, પોષક તથા રક્ષક બને તેને ધર્મ કહેવાય. આવો ધર્મ તે મનુષ્યપ્રવર્તિત નહિ પણ સ્વયંભૂ પ્રાકૃતિક હોવાથી તેને સનાતન ધર્મ પણ કહી શકાય.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 1

ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રજાએ કદી ક્રાન્તિ કરી નથી કારણ કે તે કર્મફળવાદી છે, અવતારવાદી છે અને ગ્રહવાદી છે. ‘જે થઈ રહ્યું છે તે બધું પ્રથમથી નિશ્ચિત છે, એટલે કશું ડહાપણ ચાલવાનું નથી માટે સહન કરી લો. ભગવાન અવતાર લેશે ત્યારે બધું ઠીક થશે. પૂર્વનાં કર્મ બદલાશે કે ગ્રહદશા બદલાશે ત્યારે બધું ઠીક થઈ જશે.’ આવી આવી અસંખ્ય ભ્રાન્તિઓ ફેલાવનારા પ્રજાના તારણહાર બન્યા હોય પછી અંધકાર સિવાય શાની આશા રખાય?

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

વ્યક્તિ તથા પ્રજાના જીવન ઉપર સૌથી વધુ અસર સમાજવ્યવસ્થાની થતી હોય છે. પહેલાં સમાજવ્યવસ્થા કેવી હતી અને કેવી રીતે થઈ છે તેને જાણ્યા પછી કોઈ પણ માણસ કહેશે કે પહેલાં કરતાં આપણે હવે ઠીક થઈ રહ્યા છીએ.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 6

ઘણા લોકોને વાતવાતમાં પ્રાચીનકાળની પ્રશંસા અને વર્તમાનની નિંદા કરવાની ટેવ હોય છે. તેઓ એમ જ સમજી બેઠા હોય છે કે પહેલાં બધું સારું હતું અને અત્યારે બધું ખરાબ આવી ગયું છે. પણ એકંદરે તટસ્થતાથી વિચાર કરતાં આપણે આજે જે સ્થિતિમાં છીએ તે

પૂર્વના કરતાં ઘણી સારી છે. જોકે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં આપણે પીછેહઠ પણ કરી હશે, પણ તેથી જે પ્રગતિ છે તે મટી જતી નથી. સંતુલિત રીતે અધ્યયન કરીને પ્રજા સતત પ્રગતિ કરતી રહે તે જ ઉત્તમ વિચારસરણી છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 6

'પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેનાં પૂર્વનાં કર્મ પ્રમાણે શરીર મળે છે, અર્થાત્ શ્રીમંતને ત્યાં, રાજાને ત્યાં, ભિખારીને ત્યાં, ઉચ્ચ સંસ્કારી ઘરમાં કે પછી હીન સંસ્કારી ઘરમાં તે પોતપોતાનાં કર્મો પ્રમાણે જન્મે છે, પૂર્વનાં બાકી રહેલાં કર્મો ભોગવવા માટે જન્મે છે. તેને સૌંદર્ય, આરોગ્ય, સ્વભાવ, સમૃદ્ધિ, યશ, રોગ, મૃત્યુ વગેરે પૂર્વનાં કર્મોને આધીન થઈને મળે છે."—આવી રૂઢ માન્યતાઓ આપણી સાથે સજ્જડ જડી દેવાઈ છે. તે ઢીલી ન થઈ જાય એટલે અસંખ્ય ધર્મપુરુષો, પૂર્વનાં કર્મોની ફિલસૂફીનું જૂનું ગાણું જૂના રાગમાં ગાયા જ કરે છે. પૂર્વનાં કર્મોના નામે ફેલાયેલો અંધકાર વધુ ને વધુ ગાઢ બનાવાઈ રહ્યો છે.

ખરેખર તો આ આખા સ્થગિત થઈ ગયેલાં ચિંતનને નવીનતાની જરૂર છે, જેથી પ્રજાના મૂળભૂત પ્રશ્નોનું સભાનતાથી નિરાકરણ કરી શકાય.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 7

જે પ્રજાનું જેવું જીવનમાળખું બંધાયું હોય તે પ્રજા તેવી કક્ષા અને તેવાં પરિણામો મેળવતી હોય છે. કોઈ પણ પ્રજાનું સ્થાપેલું આવું માળખું કેટલું સાચું છે તથા કેટલું ખોટું છે તેનો ક્યાસ પરિણામોથી જાણી શકાય છે. કોઈ વાર અપવાદરૂપ સારા માળખાનું પરિણામ ખોટું પણ આવીને ઊભું રહેતું હોય છે, પણ અપવાદરૂપ એકાદ વાર જ આવું બનતું હોય છે, પણ જો સતત ખોટાં પરિણામ જ આવતાં રહેતાં હોય તો નિશ્ચિતપણે એમ કહી શકાય કે મૂળ પાયામાં જ કાંઈક ગંભીર ગરબડ છે.

પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

પ્રજાને સામાજિક રીતે વિભક્ત કરનાર પાંચ મુખ્ય ઘટકો છેઃ 1. વર્ણ, 2. જાતિ, 3. જ્ઞાતિ, 4. ગોળ અને 5. કુળ.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 1

વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા ન મળે તેવી વર્ણવ્યવસ્થા આપણે ઊભી કરી છે. આ આખી વ્યવસ્થા અકુદરતી હોવા છતાં તેને તથાકથિત ઈશ્વરીય શાસ્ત્રો દ્વારા ઈશ્વરીય બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 1

પાણિનિએ જાતિની વ્યાખ્યા આવી કરી છે "આકૃતિ ગ્રહણા જાતિઃ" (આકૃતિથી ઓળખી શકાય તે એક જાતિ.)

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 1

જાતિ કરતાં જ્ઞાતિને હું જુદી માનું છું. જોકે બન્ને શબ્દો પર્યાય જેવા છે, પણ ભારતમાં જે રીતની જ્ઞાતિઓ પ્રચલિત થઈ છે તેને બતાવવા હું જાતિ તથા જ્ઞાતિમાં ભેદ કરું છું. જ્ઞાતિ કુદરતી નથી પણ માનવસર્જિત છે. મુખ્યતઃ કામધંધાના આધારે આવી જ્ઞાતિઓ ભારતમાં બનાવાઈ છે. જેમ કે એક જ આર્ય જાતિમાંથી કેટલાક પુરોહિતપણું કરે, કેટલાક વ્યાપાર કરે, કેટલાક યોદ્ધાઓ થાય, કેટલાક કારીગરો થાય. આ રીતે જુદાં જુદાં કાર્યો કરવાથી એમની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ રચાઈ. એક જ જાતિમાંથી જુદાં જુદાં કાર્યો કરવાના કારણે આપણે કોઈને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વાણિયા, સોની, દરજી, સુથાર, ઘાંચી, મોચી વગેરે જ્ઞાતિઓમાં વિભક્ત કર્યા... ભારતમાં આવી જ્ઞાતિઓમાં ઊંચ-નીચના ભાવ ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા હોય છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 1

હિન્દુ સમાજ માત્ર જ્ઞાતિઓ તથા પેટાજ્ઞાતિઓ સુધી જ વિભક્ત નથી થયો. તેને વિભાજિત કરનાર એક બીજું બળ પણ છે. તેનું નામ છે 'ગોળ.' પ્રત્યેક પેટાજ્ઞાતિને પણ પાછા ગોળ હોય છે. ગોળ એટલે કન્યાઓની લેવડ-દેવડ કરવાનું નિશ્ચિત વર્તુળ... એક જ જ્ઞાતિના એક જ ગોળમાં આવેલાં બધાં જ કુટુંબોનું ધાર્મિક, નૈતિક, ચારિત્રિક તથા સામાજિક માપ સરખું નથી હોતું. જે કુટુંબો આ બધાં ક્ષેત્રોમાં ચઢિયાતાં હોય તેને કુળવાન કહેવાય.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 2

અને બીજી તરફ આ પુસ્તકની નિર્ધારિત દિશાનો આ તો માત્ર પ્રથમ એકડો જ છે, એટલે એ દિશામાં વધુ સંશોધન કરીને લોકોને જાગ્રત

કરવા વધુ ને વધુ પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે. ઠીક લાગે તો એકાદ મંડળ કે સંસ્થાની રચના કરે, જે શાખા-પ્રશાખાઓમાં વહેંચાઈને દૂરદૂર સુધી આ મશાલને પહોંચાડે. પણ એટલું ધ્યાન રહે કે એ મંડળ જ પાછું કોઈ સંપ્રદાય ન બની જાય.

પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 17 ભૂમિકા

'વર્ણાશ્રમ' શું ઈશ્વરીય છે? કે પછી સ્વાર્થી માનવોએ રચેલો છે? આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. જો તે ઈશ્વરીય હોય તો તે સંપૂર્ણ વિશ્વમાં સ્વાભાવિક રીતે એ હોવો જોઈએ, જેમ, સૂર્ય, પવન, પાણી, આકાશ વગેરે પૂરા વિશ્વમાં રહે છે તેમ. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આવી વ્યવસ્થા માત્ર ભારતમાં અને તે પણ હિન્દુ પ્રજામાં અને તે પણ અમુક ટકાની જ પ્રજામાં દેખાય છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 4

વર્ણ એ જાતિ નથી તેમ જ્ઞાતિ પણ નથી તેમ કુદરતી વ્યવસ્થા પણ નથી, માત્ર સ્વલાભ માટે દુર્બળ પ્રજા ઉપર સ્થાપી દીધેલી વ્યવસ્થા છે. લગભગ પ્રત્યેક વર્ણમાં અનેક જાતિઓ તથા જ્ઞાતિઓ છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 5

હમણાં સુધી સમાજવ્યવસ્થા ઉપર ધર્મવ્યવસ્થાની પ્રગાઢ અસર રહી છે. અર્થાત્ ધર્મપ્રેરિત સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપિત થતી રહી છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ વર્ણવ્યવસ્થા મૂળમાં રાજકીય વ્યવસ્થા હતી. જ્યાં સુધી તે રાજકીય વ્યવસ્થા હતી ત્યાં સુધી તે સમયની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અસહ્ય ન હતી. પણ પછી આ રાજકીય વ્યવસ્થાને ધર્મવ્યવસ્થા બનાવી દેવાઈ, અને ધર્મને ઈશ્વરની સાથે જોડીને વર્ણવ્યવસ્થાના ઉપર ઈશ્વરીય વ્યવસ્થાની મહોર મારી દેવાઈ. ઉત્તરવર્તીકાળમાં સમય સમય ઉપર પંડિતોએ મનુ વગેરેના નામ ઉપર જે સ્મૃતિઓ રચી તેમાં તેનું અત્યંત બિહામણું ચિત્ર દેખાવું શરૂ થયું. કલમ તથા વ્યાસપીઠનો એકાધિકાર પંડિતોએ પોતાની પાસે રાખ્યો હોવાથી અને વિશાળ પ્રજાને ધન-જ્ઞાન-સત્તાથી હીન બનાવી દેવાઈ હોવાથી આ બિહામણા રૂપને પડકારી શકે તેવું કોઈ ન રહ્યું. શક્તિશાળી ક્ષત્રિયોને "ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ"નું બિરુદ આપીને આ બિહામણા રૂપને સ્થાપિત કરવાનું માધ્યમ બનાવાયું. આ બધાનાં પરિણામે જે સમાજ રચાયો તે વિભાજિત, અન્યાયી તથા શોષણપૂર્ણ રચાયો.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 7

પ્રજાજીવનને વિભાજિત કરનારું ચોથું તત્ત્વ તે વ્યક્તિપૂજા છે. વ્યક્તિપૂજાનું મૂળ, ગુરુવાદ, અવતારવાદ, આત્મબ્રહ્મવાદ વગેરે છે. ગુરુઓ પોતે જ આગળ જતાં અવતારી બની પોતાને જ ઇષ્ટદેવ સ્થાપિત કરી, પ્રજાનું વિભાજન કરાવે છે. ભારતમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં એવા લોકો મહાન ગણાયા છે, જેમણે પોતે સીધી અથવા આડકતરી રીતે પોતાને અવતાર-અવતારી કે દિવ્ય-વિભૂતિ તરીકે ખપાવ્યા છે. જે ખરેખર સાચા સંતો થયા, પોતાને સામાન્ય માણસ, અરે પામર માણસ, ગણાવીને દંભ-ઢોંગ-આડંબરથી દૂર રહ્યા તેવા સાચા સંતો સામાન્ય કક્ષાએ જ રહી ગયા છે. પ્રજાના ધાર્મિક પતન માટે જેમને જવાબદાર ગણી શકાય તે જો ભગવાન બનીને પૂજાય અને સાચા સંતોને ખૂણામાં પણ સ્થાન ન મળે તો આવી પ્રજાનું ભવિષ્ય અંધકારમય જ બને તે સ્પષ્ટ છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 10

આ શૂદ્ર અને મહાશૂદ્ર પ્રજાએ યુગયુગની સતત અમાવાસ્યાઓ જોયા પછી દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં એક નાનું સરખું પ્રકાશનું કિરણ જોયું. અંગ્રેજો તો ગયા, પણ દેશના બે ટુકડા થયા. દેશના વિભાજનને ટાળી ન શકાયું. મારી દૃષ્ટિએ તે અનિવાર્ય હતું. એટલું જ નહિ પણ જરૂરી હતું. જો દેશનું વિભાજન ન થયું હોત તો પૂરા દેશ ઉપર તથા સત્તા ઉપર મુસ્લિમ પ્રભાવ ફરી વળત. હિન્દુ પ્રજાનો ક્ષય જે અત્યારે ધીરે ધીરે થઈ રહ્યો છે તે તીવ્રતાથી થવા લાગ્યો હોત. ભાષા, પહેરવેશ તથા સંસ્કૃતિ ઉપર પણ અનિચ્છનીય અસર પડી હોત. કારણ કે હિન્દુ પ્રજા અસંગઠનશીલ, સંકુચિત, અનાક્રમક, ઝૂકી જનારી અને ક્ષયમાણ હોવાથી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિશાળ હોવા છતાં શક્તિની દૃષ્ટિએ ઘણી ઊતરતી છે. બીજી બાજુ મુસ્લિમ પ્રજા ઓછી હોવા છતાં શક્તિની દૃષ્ટિએ ઘણી ચઢિયાતી છે. વર્ણવ્યવસ્થાએ હિન્દુ પ્રજાને વિભાજિત કરી સરવાળા વિનાની બનાવી છે, તો વધુ પડતા અહિંસાવાદે તેને અનાક્રમક અને કાયર બનાવી છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 11

પ્રજા જ્યારે પણ વાસ્તવિકતાનો ત્યાગ કરી તરંગી દુનિયામાં રાચતી થઈ જતી હોય ત્યારે બહુ સરળતાથી તેનો વિનાશ કરી શકાતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 14 પ્ર. 3

કોઈ પણ પ્રજાનું સામાજિક માપ કાઢવું હોય તો તે પ્રજાની સ્ત્રીઓની ધાર્મિક, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને તપાસવી. આ ત્રણે ક્ષેત્રો મળીને એક જીવનસ્તરનું નિર્માણ કરતાં હોય છે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 21

પ્રજાનું ઉત્તમ ઘડતર તો તેને કહેવાય કે પ્રજા કઠોર થવા યોગ્ય સ્થળે કઠોર થઈ શકે અને દયાયોગ્ય ક્ષેત્રે દયાળુ થઈ શકે.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 6

જેવું અન્ન તેવું મન થતું હોય તો ભારતની ચુસ્ત ધાર્મિક વ્યાપારી પ્રજા વિશ્વની સૌથી વધુ પ્રામાણિક પ્રજા થવી જોઈએ ને! પણ ઊલટું કેમ થયું છે?

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 17

ભારતની ગુલામીમાં ભારતનાં સમૃદ્ધ મંદિરોનો મોટો હાથ રહ્યો છે, કારણ કે તેમની અરક્ષિત સમૃદ્ધિથી લલચાઈને આક્રાન્તાઓ આવ્યા. રમત-રમતમાં તેમણે મંદિરો લૂંટ્યાં, તોડ્યાં અને હાજરાહજૂર ગણાતા દેવોના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા, પણ તેમને (તોડનારાઓને) હાનિ ન થઈ. કોઈએ કશો ચમત્કાર ન બતાવ્યો. એક તરફ દેવોની આ દશા થઈ તો બીજી તરફ ચમત્કારિક ગણાતા યોગીઓમાંથી પણ કોઈ તેમની સામે ન આવ્યું. આટલા આટલા કડવા અનુભવો પછી પણ પ્રજાનો ભ્રમ ન ભાંગ્યો. હજી આજે પણ મંદિરોમાંથી સોના-ચાંદીના મુગટો-દાગીના ચોરાય છે, પણ થોડા દિવસ વલોપાત કરીને ફરી પાછા તેવા જ દાગીનાઓ કરી દેવાય છે. આજે સેંકડો યોગીઓ ચમત્કારોની હવા ઊભી કરે છે અને પ્રજા એ જ ગાંડપણ રાખીને તેમના પગ ધોઈને પીએ છે.

પુસ્તકઃ 18 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

આપણી સામે પ્રશ્નોના એટલા મોટા ઢગલા ખડકાયેલા છે કે જો તેનો સાચો ઉકેલ નહિ લવાય તો તે વિકટ બની જશે. (કેટલાક ખરેખર વિકટ બની જ ગયા છે.) આપણે જો વાસ્તવવાદી દર્શન નહિ અપનાવીએ તો આ પ્રશ્નોમાં આપણે વધુ ને વધુ ગૂંચાઈ જઈશું. પછી અસહાય થઈને આપણે પોતે પરદેશીઓને પ્રશ્નો ઉકેલી આપવા આમંત્રણ આપીશું અને આઝાદી ખોઈ બેસીશું.

પુસ્તકઃ 20 પાનઃ 8 (ભૂમિકા)

ગાંધીજીને ભલે 'મહાત્મા'ની ઉપાધિ આપી પણ તેમણે તો પોતાને માત્ર "કાર્યકર્તા"ના રૂપમાં જ રહેવા દીધા. પોતાના આશ્રમની સફાઈ, સંડાસ સુધ્ધાંની સફાઈ જાતે કરવી, પોતાનાં વસ્ત્રો માટે કાંતવું, રસોઈથી માંડીને રાજકારણ સુધીના બધા વિષયો ઉપર પૂરેપૂરી પકડ રાખવી, આટલી બધી ગંભીર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ગીતાપાઠ, ધર્મચિંતન અધ્યાત્મની આરાધના આ બધું એકસાથે આના પહેલાં કોઈ વ્યક્તિત્વમાં દેખાતું નથી. ગાંધીજીએ સંતોમહંતો કે સાધુઓ પેદા ન કર્યા, પણ સેવકો-કાર્યકર્તાઓ પેદા કર્યા.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 1

ભારતીય પ્રજાની સહનશક્તિનો ઇતિહાસ આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે તેવો છે. પ્રતિકારની પૂરી ક્ષમતા સાથે જે સહન કરવામાં આવે તે ગૌરવપ્રદ હોય છે, પણ પ્રતિકારની ક્ષમતા જ ન હોય અને સહન કરવું પડે તે શરમજનક કહેવાય. પ્રજાનું ઘડતર જ એવી રીતે થયું હોય કે તેમાં પ્રતિકારની ક્ષમતા અત્યંત ન્યૂન માત્રામાં રહે. તે પ્રબળ તથા પ્રચંડ પ્રતિકાર કરી જ ન શકે. આવું ઘડતર જે ધર્મથી, જે અધ્યાત્મથી કે જે સંસ્કૃતિથી થયું હોય તે પ્રજા માટે કલ્યાણકારી ન કહેવાય.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 2

ભારતીય પ્રજા ધર્મપ્રધાન તથા અધ્યાત્મ-પ્રધાન છે. પ્રત્યેક પ્રશ્નનું મૂળ કારણ તથા તેનું સમાધાન તે ધાર્મિક વિધિઓમાં શોધે છે. જેમ કે સમયસર વરસાદ ન આવ્યો તો યજ્ઞ કરીને વરસાદ લાવવા પ્રયત્ન કરશે. અખંડ ધૂન, શિવજીને જળમાં ડુબાડવા વગેરે અનેક ધાર્મિક પ્રયોગો કરશે. બાળમૃત્યુ અટકાવવા બાધાઓ રાખશે. શીતળાથી રક્ષણ મેળવવા ટાઢું ખાશે, પ્રજા સતત કોઈ ને કોઈ દૈવી નડતરના ભયમાં જીવ્યા કરશે અને તેથી બચવા કે તેને દૂર કરવા શનિ-મંગળ જેવા વાર કરશે, જાતજાતનાં નંગ પહેરશે કે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન વગેરે કરાવશે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 2

સમાજનું સામાજિક રૂપ પુરુષોના જીવનસ્તરથી નહિ પણ સ્ત્રીઓના જીવનસ્તરથી મપાતું હોય છે, કારણ કે સામાજિકતાનું કેન્દ્રબિન્દુ સ્ત્રી છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 3

ઇતિહાસનો બોધપાઠ છે કે જે પ્રજા સૈનિકશક્તિનો વિકાસ નથી કરી શકી તે પ્રજા વૈજ્ઞાનિક તથા આર્થિક વિકાસ પણ નથી કરી શકી. પોતાની દુર્બળતાનાં ખરાબ પરિણામ બહુ જલદી તેને ગુલામી કે અર્ધ-ગુલામી દ્વારા મળી જતાં હોય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 5

પ્રજાને સાચા પુરુષાર્થનો માર્ગ બતાવવાની જગ્યાએ, ચમત્કારોનો માર્ગ બતાવનારાઓએ પ્રજાની સૌથી મોટી દુર્દશા કરી છે. ખાદ્ય પદાર્થોમાં ભેળસેળ કરનારા તો માત્ર પ્રજાનું શરીર જ બગાડે છે, જેને થોડાક પ્રયત્નોથી ઠીક કરી શકાય છે. પણ ચમત્કારોના વ્યાપારીઓ પ્રજાનું મસ્તિષ્ક બગાડે છે જેને ઠીક કરવું બહુ કઠિન હોય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 7

પ્રત્યેક જીવ શક્તિનો ઇચ્છુક છે, કારણ કે શક્તિ જ સુખનું મૂળ છે અને અશક્તિ (દુર્બળતા) દુઃખનું મૂળ છે. ઇચ્છા પૂરી કરવાનું સામર્થ્ય એટલે શક્તિ અને ઇચ્છા પૂરી ન કરી શકવાની દુર્બળતા એટલે અશક્તિ. જીવ કદી પણ સર્વશક્તિમાન થઈ શકતો નથી. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ અપૂર્ણ અને અશક્તિમાન હોય જ છે. તેમ છતાં વ્યક્તિ સાધના કરીને પોતાની શક્તિઓ વધારી શકે છે. જેમ જેમ વ્યક્તિની શક્તિઓ વધતી જાય તેમ તેમ તેનું જીવનસામર્થ્ય પણ વધતું જાય.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 8

પ્રબળતા અને દુર્બળતા સનાતન નથી. રાત અને દિવસની માફક તેમાં પરિવર્તન થયા જ કરતું હોય છે. એટલે ચડતીપડતી અને રાયરંકના તબક્કા પણ આવ્યા જ કરતા હોય છે. આ બધું જ્યારે અણધાર્યું અનપેક્ષિત રીતે આવતું હોય છે ત્યારે વ્યક્તિ અને સમાજ એવું માનવા પ્રેરાય છે કે આવું બધું કોઈ મહાશક્તિની પ્રેરણાથી થાય છે. અહીંથી નસીબ, પ્રારબ્ધ, દૈવ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 8

સત્ય ચમત્કારોથી નથી શોધાતું, પણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી શોધાય છે. ચમત્કારો અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન એકસાથે રહી શકતાં નથી. એટલે ચમત્કારિક વ્યક્તિઓ, ચમત્કારવાળા સંપ્રદાયો કે ભૂવાઓ, જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સૌથી મોટા વિરોધીઓ હોય છે. ભારતમાં નાના ભૂવાથી માંડીને ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મસ્થિતિના દાવેદાર, મહાપુરુષો, ભગવાનો, સાક્ષાત્કારીઓ વગેરે બધા એક જ સાંકળથી એકબીજામાં ગૂંથાયેલી કડીઓ છે, જેમાં પ્રત્યેક કડી કોઈ ને કોઈ નાનામોટા ચમત્કારોથી જકડાયેલી છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 10

ભારતને ચમત્કારિક ભૂવાઓની જરૂર નથી, જરૂર છે જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ઉપાસક આઇન્સ્ટાઈનની, બુદ્ધની, ગાંધીની, સરદાર પટેલની કે દયાનંદની.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 10

જૂનો પલાયનવાદ તથા જૂની ભ્રમણાઓથી પ્રજાને મુક્ત કરીને સાચો વાસ્તવિક વૈજ્ઞાનિક માર્ગ અપનાવ્યા વિના આપણી ગરીબાઈ, નિર્ધનતા, ધર્મદ્વેષ અને અંધશ્રદ્ધા દૂર થવાનાં નથી. સાચું ચિંતન વર્તમાન ચિંતન અને વાસ્તવિક ચિંતન જ આ કામ કરી શકશે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 13

ધર્મગુરુઓને પૂછો તો સદીઓથી પોપટવાળો ઉત્તર મળશે, "સૌ સૌને પૂર્વના કર્મ પ્રમાણે પૈસા મળે." આ સમાધાને પ્રજાને ગુમરાહ કરી. પ્રજા માની બેઠી કે કોઈ નગરશેઠ થઈને ઘોડાગાડીમાં ફરે છે પૂર્વના કર્મે અને કોઈ રસ્તા ઉપર ભીખ માગે છે તો તે પણ પૂર્વના કર્મે. કોઈ કાળી મજૂરી કરીને ભૂખ્યા પેટે સૂઈ જાય તો તે પણ પૂર્વના કર્મે અને કોઈ વિધવા કે ત્યક્તા થઈને જીવનભર આંસુ સારે છે તો તે પણ પૂર્વના કર્મે. આ પૂર્વના કર્મની ફિલસૂફીએ ભારતની પ્રજાનાં સેંકડો વર્ષ બગાડી નાખ્યાં.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 18

માનવજીવનનું ચરમ લક્ષ્ય સૌના માટે એક ન હોઈ શકે. કોઈને મોક્ષ જોઈતો હોય તો કોઈને દેશની આઝાદી જોઈતી હોય, કોઈને

અંતરીક્ષની સિદ્ધિ જોઈતી હોય, તો કોઈને લાગણીઓની પૂર્તિ જોઈતી હોય. સૌનાં લક્ષ્ય અલગ અલગ બની જતાં હોય છે, એટલે તો સાધનો તથા પ્રવૃત્તિમાં વિવિધતા દેખાય છે. મારીમચડીને સૌના માટે એક જ લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરવાનું કામ નિતાંત બાલિશતા છે. જેમાં કદી સફળતા મળતી નથી.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 1

જીવન એક એવી વહેતી નદી છે કે તેના વહેણને સતત વહેવા દેવું હોય તો નાનામોટા વળાંકો લેવા જ પડે. ઇચ્છાપૂર્વકનો લીધેલો વળાંક કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સુખ માટે જ હોય છે.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 15

સુખનાં મૂળ વ્યવસ્થા છે અને દુઃખનું મૂળ અવ્યવસ્થા છે. કુદરતની પણ એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થા છે, એટલે વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે. શરીરરચનાથી માંડીને બ્રહ્માંડોની રચના સુધીનું અસ્તિત્વતંત્ર આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે તેવું છે.

પુસ્તકઃ 23 પ્ર. 12

સુખ અને શાંતિની પ્રાપ્તિ પ્રશ્નો ઉકેલવાથી થતી હોય છે. પ્રશ્નો એ જીવનનું અવિભાજ્ય અંગ છે. પ્રશ્નો વિનાનું જીવન હોઈ જ ન શકે. વૈયક્તિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય કે પછી ધાર્મિક જીવનનાં જેટલાં ક્ષેત્રો હશે તે તમામેતમામના પ્રશ્નો રહેવાના જ. જેને પ્રશ્નો ઉકેલતાં ન આવડે તેને જીવન જીવતાં પણ ન આવડે. પ્રશ્નોનો ઉકેલ કુશળતાથી, સાહસથી, પરાક્રમથી, સહનશક્તિથી, ક્ષમાથી, દયાથી, ઉદારતાથી, પ્રેમથી અને ભયથી એમ અનેક રીતે ઉકેલી શકાતો હોય છે. કયા પ્રશ્નમાં કઈ રીત યોજવાથી પ્રશ્ન ઉકેલાશે તેને જાણનાર—સમજનાર વિચક્ષણ મેધાવી પુરુષ કહેવાય. પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું નામ જ સાધના છે. પ્રશ્નોને પડતા મૂકીને ભાગી જનાર અને પછી કોઈ ભોંયરામાં બેસીને નાક પકડનાર નથી તો સાધક થઈ શકતો કે નથી યોગી થઈ શકતો. ખરેખર તો કર્તવ્યયોગ એ જ મોટો યોગ છે.

પુસ્તકઃ 27 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

પ્રત્યેક સત્યને અસત્યનો ડર એટલો નથી હોતો જેટલો 'ડુપ્લિકેટ' સત્ય એટલે કે આડંબરનો હોય છે. ઉત્તમ માલને નબળા માલનો ભય નથી હોતો. ભય હોય છે ડુપ્લિકેટ માલનો—નકલી માલનો. નબળો માલ કદી પણ ઉત્તમ માલની જગ્યાએ ગોઠવાઈ શકતો નથી. ઉત્તમ માલની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જવાનું કારસ્તાન તો નકલી માલ જ કરતો હોય છે. ધર્મ અને અધ્યાત્મમાં પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં 'ડુપ્લિકેટરો' સફળતાપૂર્વક ઉત્તમમાં ઉત્તમ જગ્યાએ ગોઠવાઈ જતા હોય છે. સામાન્ય પ્રજા આ ભેદને સમજી શકતી નથી. એટલે "ખોટો હીરો ચમકે ઘણો" એ ન્યાયે તે પ્રત્યેક ચમકદાર કાચને પણ હીરો માનીને અંજાઈ જાય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 2

જેમ સાચો ધર્મ અને સાચું અધ્યાત્મ પ્રજામાં વિકસવા લાગે છે તેમ તેમ પ્રજા વધુ ને વધુ સદાચારી તથા દઢ ઈશ્વરનિષ્ઠાવાળી બને. પણ ઈશ્વરનિષ્ઠાની જગ્યાએ પ્રજામાં વ્યક્તિનિષ્ઠા દઢ કરવામાં આવે તો પ્રજા ગુમરાહ બને. સાચા પરમેશ્વરને પડતો મૂકીને કોઈ માનવને પરમેશ્વર તરીકે માનવો-મનાવવો, એ ભયંકર પ્રભુદોષ છે. ઉપરથી માનવ ગમે તેટલો મહાન દેખાતો હોય તોપણ અંદરથી તો તેમાં રાગ-દ્વેષ, વાસના, ઈર્ષ્યા વગેરે ભલી-ભૂંડી વૃત્તિઓ રહેવાની જ. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રમાં પામરતાગ્રસ્ત હોય છે જ. એટલે જન્મી, મરે, બીમાર થાય, દુઃખી થાય, ધનલોલુપતા તથા માન-લોલુપતાગ્રસ્ત હોય તેવા સામાન્ય માણસને ભગવાન માની લેવો કે મનાવવો એ ભયંકર પાપ છે. આવા પામર માણસો પ્રોપેગંડા તથા આડંબરના જોરે ભગવાનની જગ્યાએ પોતાની જ પૂજા કરાવતા થઈ જાય તો તે વ્યક્તિપૂજા જ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 2

પ્રજા એ જ રાષ્ટ્ર છે. પ્રજાથી ભિન્ન બીજું કોઈ રાષ્ટ્ર નથી. એટલે પ્રજા અને રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય એક જ થઈ જતું હોય છે. પ્રજાનું જેવું કલેવર હશે, રાષ્ટ્રનું પણ તેવું જ કલેવર થઈ જશે. જેણે પ્રજા કે રાષ્ટ્રનું ભલું કરવું હોય તેણે પ્રજાને હંમેશાં ગતિશીલ રાખવી જોઈએ. આમ તો વિશ્વભરની બધી જ પ્રજાઓ ગતિશીલ જ હોય છે, પણ સૌની ગતિ એકસરખી નથી હોતી. કેટલીક પ્રજાઓ તીવ્ર ગતિથી ગતિ કરતી હોય છે. તો કેટલીક મધ્યમ અને કેટલીક તદ્દન મંદગતિથી ગતિ કરતી હોય છે. વળી કેટલીક ઊંધી દિશામાં પણ ગતિ કરતી હોય છે. પ્રજાની ગતિનું મૂળ કારણ તેનું નેતૃત્વ, તેના ચિંતકો, વિચારકો, તેની ધાર્મિક સ્થિતિ અને છેવટે પ્રજાનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 7

સંપૂર્ણ ઇતિહાસમાં પ્રજાના બધા જ પ્રશ્નો (રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક વગેરે)ને ઉકેલવા મથનાર અને ઝઝૂમનાર વ્યક્તિ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્થાન અપ્રતિમ છે. તેમના વિચારો અને ઉકેલો પ્રત્યે ભિન્ન મત હોઈ શકે છે. પણ તેમની નિષ્ઠા અને સંઘર્ષશક્તિ પ્રત્યે નતમસ્તક થવું જ પડે છે. એવો કોઈ જીવંત પ્રશ્ન નહિ હોય જેને ઉકેલવા માટે મ. ગાંધીજી ઝઝૂમ્યા ન હોય. પ્રજા જે દિવસથી પ્રશ્નો ઉકેલનારાઓને પૂજતી થશે તે દિવસથી તે સુખી થવા લાગશે. જ્યાં સુધી પલાયનવાદી, ચમત્કારવાદી, અને ભ્રાંતચિંતનવાદીઓની પૂજા થતી રહેશે ત્યાં સુધી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર પ્રશ્નના રાક્ષસોની પકડમાં પિસાતાં રહેશે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 8

પ્રજાઓમાં કુદરતસહજ બે ભેદ હોય છે. એક સુપર પ્રજા અને બીજી લોઅર પ્રજા. સુપર પ્રજાનાં મુખ્યતઃ બે લક્ષણો છે (1) એક સતત સ્થળાંતર કરતી રહે છે અને (2) એ વારંવાર ઉન્નત ધંધાઓ જ સ્વીકારતી રહે છે. વિકાસ તકોને આધીન છે અને તકો, તે ઝડપી લેનારને આધીન હોય છે. એક પ્રજા તો એવી હોય કે તેને તકો જ ન મળતી હોય, બીજી પ્રજા એવી હોય કે તકો મળવા છતાં લાભ ન ઉઠાવી શકતી હોય, ત્રીજી પ્રજા એવી હોય કે તકો ન હોવા છતાં તે પોતે જ તકો ઊભી કરીને લાભ ઉઠાવે છે. પહેલી પ્રજા દયાને પાત્ર છે, કારણ કે તેને તકો જ નથી મળતી. બીજી પ્રજા ધિક્કારને પાત્ર છે કારણ કે ભરપૂર તકો હોવા છતાં તેનો લાભ નથી ઉઠાવી શકતી. ત્રીજી પ્રજા જે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે પોતાના માટે તકો ઊભી કરે છે અને વિકસિત બને છે એ સુપર પ્રજા છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 13

જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો અણધાર્યા બનતા હોય છે. ધારણા પ્રમાણે જ બધું થતું હોય તો કોઈ દુઃખી ન થાય. પણ ના ધારણા પ્રમાણે જ જો બધું થવા લાગે તો કદાચ કોઈ સુખી ન થાય. કારણ કે માનવોની ધારણાઓ પરસ્પર વિરોધી હોય છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 1

માનવીની શક્તિસીમા અર્થાત્ અક્ષમતા એક રીતે બીજા માનવ માટે વરદાન જ ગણાય. સારું છે કે, માનવ તીવ્ર ઇચ્છા છતાં પોતાના વિરોધીઓનો નાશ નથી કરી શકતો. જો કરી શકતો હોત તો વિશ્વ ક્યારનુંય સમાપ્ત થઈ ગયું હોત.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 1

ચમત્કાર કરનારા તો આપણે ત્યાં પણ હજારો-લાખ્ખોની સંખ્યામાં રહે છે. પણ તે બધા કંકુ કે ભસ્મ કાઢવાનો ચમત્કાર કરે છે, જે લોકોના માથા ઉપર લગાવવાના કામ આવતી વસ્તુઓ છે. ભૂખ્યાં માણસોનાં પેટ ભરાય અને ઝૂંપડપટ્ટીના નરકમાંથી સારું મકાન મળે, અરે, સારું પાણી મળે તેવો ચમત્કાર કોઈ કરતું નથી. પ્રજા પોતે કંકુ કાઢનારાઓના પગમાં આળોટવા અધીરી રહેતી હોય છે કારણ કે વિજ્ઞાનનો જોઈએ તેવો ઉદય નથી થયો. ચમત્કારવાદે, અધ્યાત્મવાદને પ્રાણ વિનાનું મડદું બનાવી દીધું છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 6

જીવનમાં લોભ-લાલચ પ્રભાવ અને ભય રહેતાં જ હોય છે. ખાસ કરીને સાધક-જીવનમાં લલચાવનારા પ્રસંગો અવાર-નવાર આવતા હોય છે. જો સાધક લાલચમાં લપટાઈ જાય તો સાધના સમાપ્ત થઈ જાય અને જો ના લલચાય તો કદમ પર કદમ આગળ વધતો જાય.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 10

સામાજિક એકતા અથવા કહો કે માનવ એકતાના ચિંતકો માટે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન મૂંઝવતો રહ્યો છે. બધા ધર્મો, સમાજો, જાતિઓ વગેરેને એકસાથે રહેણાકવાળા કરવા કે પછી ધર્મ, સમાજ, જાતિ વગેરે પ્રમાણે અલગ અલગ વસાવવા! આદર્શ તો એ છે કે બધા એકસાથે રહે. પણ આદર્શ અને વાસ્તવિકતા વચ્ચે જો મોટું અંતર હોય તો આદર્શ માત્ર પુસ્તકમાં જ સ્થાન પામીને રહી જતો હોય છે. વાસ્તવિકતા જ જીતતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 19

કોઈ પણ પ્રજાનું ભવિષ્ય જાણવું હોય તો કોઈ કુંડળી, હસ્તરેખા કે કોઈ ચોઘડિયાના દ્વારા જાણી શકાય નહિ, પણ તેને ચાર દૃષ્ટિકોણથી તપાસવાથી નિશ્ચિત ભવિષ્ય જાણી શકાય. આ ચાર દૃષ્ટિકોણો આ પ્રમાણે છેઃ 1. ધાર્મિક સ્થિતિ 2. શૈક્ષણિક સ્થિતિ 3. આર્થિક સ્થિતિ અને 4. રાજકીય સ્થિતિ.

પુસ્તકઃ 30 પાનઃ ૫ (ભૂમિકા)

કેટલાક લોકોએ આત્મા અને પરલોકની જ વાતો કરી આધ્યાત્મિકતાની છાપ ઊભી કરી. પણ ક્યાંય રાષ્ટ્રવાદ, માનવતાવાદ, સમાજવાદ કે ભ્રાતૃભાવ માટે એક અક્ષર ન લખ્યો. આવાં ટોળાં, એકડા વિનાનાં મીંડાં જેવા, પાયાના પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરી કાલ્પનિક વાતોમાં જીવન બરબાદ કરનારાં થઈ ગયાં, જેથી પ્રજાને ધર્મ દ્વારા જોઈતો લાભ પ્રાપ્ત ન થઈ શક્યો.

પુસ્તકઃ 30 પાનઃ 6 (ભૂમિકા)

વૃદ્ધાવસ્થા કોઈ ને કોઈની ઓથ અને હૂંફ ખોળે છે. જો મળે તો વૃદ્ધાવસ્થા ધન્ય થઈ જાય. જો ન મળે, અર્થાત્ પાછલી જિંદગી ઓથ કે હૂંફ વિના જ જીવવાની થાય તો તેમાં નીરસતા, લાચારી અને ઉદાસીનતા છવાઈ જાય.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર 1

ભૂત-ભૂવા, ડાકલાં, ગ્રહનડતર કે વિઘ્નો દૂર કરવા થતા યજ્ઞો, ચમત્કારો ને ભવ્ય આગાહીઓ કરતા રહેવાથી પણ આઝાદી મળતી નથી કે ટકતી પણ નથી. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સાથે સામર્થ્ય, સાહસ, શૌર્ય અને કુશળતા હોય તો જ પ્રજા આઝાદીની હક્કદાર થઈ શકે.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 3

વિભાજન અને વિનાશ જો એક જ હોય તો આપણે વિનાશક તત્ત્વોને મહાપુરુષ માનીને પણ પૂજનારી પ્રજા બની ગયા છીએ. દરેકની પાસે શક્તિ વિનાનાં ટોળાં છે. ટોળું મોટું કરવા જૂના ટોળાને તોડવાનું. આમ કર્યા પછી ટોળું તો કરી શકાય, પણ તે શક્તિ વિનાનું ટોળું, એટલે શક્તિવાળા ટોળા આગળ તે લાચાર થઈ જાય. જો આપણે સંપ્રદાયમુક્ત નડતરમુક્ત, અવ્યવસ્થામુક્ત, ન્યાયપૂર્ણ ધર્મની સ્થાપના કરી શકીએ તો સાચા અર્થમાં ધર્મનો જયજયકાર થઈ જાય.

પુસ્તકઃ 30 પાનઃ 6-7 (ભૂમિકા)

જીવનમાં અનેક વ્યાવહારિક કળાઓમાંની એક કળા છે—"નમતું જોખવાની." પતિ-પત્ની, ભાઈઓ, માતા-પિતા, શેઠ-નોકર, ગ્રાહક વગેરે બધાની સાથે વ્યવહાર તો થવાનો જ. આ વ્યવહારમાં જે લોકો જડતાથી, મંકોડાની માફક અક્કડ, કડક રહેતા હોય છે તેઓ કાં તો પોતે તૂટી જતા હોય છે અથવા સામેના માણસને તોડી નાખતા હોય છે. આવા માણસો જીવનમાં બહુ સફળ નથી રહી શકતા હોતા. જીવનમાં જરૂર હોય છે, જરૂર પડે ત્યારે, નમતું જોખવાની.' સિદ્ધાંતના ભોગે નમતું જોખવાની વાત નથી પણ વિનાકારણે અથવા કહો કે સામાન્ય નાના કારણે પણ જડ-અક્કડ વલણ રાખનારા સફળ નથી થઈ શકતા.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 7

દેશમાં જ્ઞાતિવાર પોળો, મહોલ્લાઓ કે ખડકીઓ છે, કારણ કે સૌ સૌનાં જીવનધોરણ, રીતિરિવાજ, રીતભાત કાંઈક અલગ-અલગ રહ્યાં છે. હવે બધું એકસરખું થતું જાય છે અને પ્રજા પરસ્પરમાં રોટી તથા બેટીવ્યવહારથી પણ મિશ્ર થતી જાય છે, તોપણ હજી પેલી જૂની વાડો સદંતર નાબૂદ થઈ નથી. હજી પણ જ્ઞાતિપ્રેમ, જ્ઞાતિસહવાસની ઝંખના અને વૃત્તિ કામ કરે જ છે. ખાસ કરીને દેશમાં કેટલાંક વર્ષોથી જ્ઞાતિ આધારિત રાજકારણ અને જ્ઞાતિ-આધારિત અનામતોનો અતિરેક થવા લાગ્યો છે. ત્યારથી ફરીથી આપણે પાછા જ્ઞાતિવાદી વલણને મજબૂત કરતા થઈ રહ્યા છીએ. અહીં એવું કાંઈ રાજકારણ કે એવી કોઈ અનામતપ્રથા તો નથી, તોપણ જ્ઞાતિ સાહચર્યનું આકર્ષણ તો સૌમાં ખરું જ. બીજી વાત એવી પણ ખરી એક માણસ નોકરીધંધે વળગે—એટલે તે પોતાના પરિવાર અને જ્ઞાતિના માણસોને નોકરી-ધંધો અપાવવા નજીક ખેંચે. આ ખેંચભાવથી ધીરેધીરે એક જ જ્ઞાતિના કે પરિવારના લોકો એક સ્થાને ભેગા થઈ જાય.

પુસ્તકઃ 31 પ્ર. 1

સંપ્રદાયો, જ્ઞાનીઓ, યોગીઓ વગેરે વધુમાં વધુ ઉપરના સુખી વર્ગને પોતાના તરફ ખેંચવા મથામણ કરી રહ્યા છે. નીચેના, છૂટતા, તૂટતા વર્ગની કોઈને ચિંતા નથી. કોમવાદી રાજકારણથી હિન્દુઓ વધુ ને વધુ વિભાજિત થાય છે. સૌને પોતપોતાનો વાડો મોટો કરવો છે. ગગનચુંબી મંદિરો બાંધવાં છે અને અવતારી પુરુષ થઈને ગોઠવાઈ જવું છે. પણ પૂરી સ્ટીમર ડૂબી રહી છે તેનું શું? કોને પડી છે? પ્રતિવર્ષ ધર્મગુરુઓનાં સમ્મેલનો ભરાય છે. વગર પ્રશ્નોના પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય છે અને "ધર્મ કી જય હો"ના નારાઓ સાથે મલકતા-મલકતા સૌ વીખરાય છે. પણ પાયાના પ્રશ્નોને કોઈ આંગળી પણ અડાડતું નથી.

પુસ્તકઃ 31 પાનઃ 13-14

પાયાનો પ્રશ્ન છે, હજારો સંપ્રદાયો, હજારો ભગવાનો, વ્યક્તિપૂજા, પ્રજામાં ઊંચ-નીચના ખોટા ભેદો, દલિતો, પછાતો, સ્ત્રીઓ વગેરે સાથે સમાનતા, માનવતાના સંબંધો વગેરે. હવે તો સૌ મળીને એવો ઠરાવ કરો કે હવે કોઈ નવો સંપ્રદાય માન્ય નહિ થાય.

પુસ્તકઃ 31 પાનઃ (ભૂમિકા)

પ્રજાનું આ દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય કે, તે યોગ્ય વ્યક્તિની કદર કરી શકતી નથી અને પ્રચારની આંધીમાં તણાઈ જાય છે. એટલે પૈસા કમાવાનું મુખ્ય સાધન તો 'નડતર' છે. લોકોના મનમાં વધુ ને વધુ નડતરના વહેમો દાખલ કરો. પછી તેમાંથી છૂટવાની વિધિઓ બતાવો. પછી એ વિધિઓ કરી આપવાનો ચાર્જ કરો. બસ પૈસા જ પૈસા. ભારતમાં અને ભારતની બહાર હિન્દુ પ્રજામાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી નડતરનો રોગ બહુ મોટા પ્રમાણમાં વધી રહ્યો છે. સમાચારપત્રો વગેરેએ તેમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. દેશમાં તો સુધારાવાદી સાહિત્યના દ્વારા થોડીઘણી જાગ્રત થયેલી પ્રજા પણ જોવા મળે છે. પણ અહીં તો લગભગ બધા જ 'નડતર'નો સંદેશો લઈને આવે છે, એટલે બહુ મોટા પ્રમાણમાં લોકોનાં મન 'નડતર'થી ભયભીત રહ્યા કરે છે. પૂર્વજો, ગ્રહો, દશા, ભૂતપ્રેત વગેરે અનેકાનેક તત્ત્વો સાથે નડ્યા જ કરે છે. આમાંથી છૂટવા સૌ કોઈ જાત-જાતની વિધિઓ કરાવવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 3

જે લોકો તત્ત્વ અને સત્ય શોધવા મથતા હોય તેમણે આ પ્રચારતંત્રના પ્રભાવથી મુક્ત થવું જોઈએ. પ્રચારની તીવ્ર આંધીમાં સત્ય ન શોધાય, પણ સામાન્ય માણસ તો પ્રચારનો શિકાર થતો જ હોય છે, કારણ કે તે સત્ય શોધવા નથી નીકળ્યો, એટલે તો તે સામાન્ય છે. સામાન્યોનાં ટોળાં હોય. વિશેષોનાં ટોળાં ન હોય. એટલે ટોળાંબંધી અને સંપ્રદાયબંધી મળતી ચીજ થઈ જાય છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 10

ભલા માણસો ક્યાં નથી? ભલાઈ કરનારો કદરૂપો હોય તો પણ દર્શનીય જ નહિ, પ્રાતઃવંદનીય પણ છે.

ભલાં માણસોના મેળાપથી વધુ જીવનની બીજી કોઈ ધન્યતા નથી. ભલાં માણસોથી ઊભરાતી પ્રજા જ સર્વોત્તમ પ્રજા છે.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 14-15

જે પ્રજા વ્યાપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતી તે તથા જે પ્રજા તદ્દન સાદું જીવન જીવતી હોય છે, તે મોટા ભાગે ગરીબ જ રહેતી હોય છે. આસામ, બંગાળ, ઉડિસા, બિહાર વગેરે બધે જ ગરીબીનું ભયંકર રૂપ જોઈને દુઃખ થાય છે. આ પ્રાંતો વ્યાપારીઓ કે ઉદ્યોગપતિઓ ખાસ પેદા નથી કરી શક્યા. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ તેના વ્યાપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓ દ્વારા થાય છે.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 51

કર્તવ્યનું ભાન તથા પ્રેરણા આપે તે સંસ્કૃતિ. સંસ્કૃતિ પર્વો, ઉત્સવો અને પ્રસંગોથી પુષ્ટ થતી હોય છે. બળેવનું પર્વ, ભાઈબહેનનું પર્વ, ભાઈબીજનું પર્વ પણ ભાઈબહેનનું પર્વ.

પુસ્તકઃ 5 પ્ર. 9

સંસ્કૃતિ પ્રવાહી નદી છે, જેમાં સતત પરિવર્તન થયા જ કરે છે. આ પરિવર્તન એ ગતિ છે અને ગતિ (પ્રવાહ)થી તે શુદ્ધ રહે છે. તેને બંધિયાર બનાવી પરિવર્તનમાત્રનો અસ્વીકાર કરવાથી તે ગંધાતું ખાબોચિયું થઈ જાય છે. પણ પરિવર્તન એટલે અભીષ્ટ પરિવર્તન. અનભીષ્ટ કચરો ભરવાનું નામ પરિવર્તન ના કહેવાય. તે બગાડ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 18

જે સંસ્કૃતિ પ્રજાને ભવ્યતા, દિવ્યતા, સ્વમાન તથા સૌષ્ઠવ આપે તે જ ઉત્તમ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 12

કોઈ પણ પ્રજાએ સ્વીકારેલી જીવનની ઉચ્ચ પદ્ધતિનું નામ સંસ્કૃતિ છે. આવી ઉચ્ચ પદ્ધતિનું સ્થાન સંસ્કારમાં હોય છે. સંસ્કારો ધાર્મિક તથા સામાજિક વિધિઓ, આચારો વગેરેથી આવતા તથા દઢ થતા હોય છે. સંસ્કાર વિના સંસ્કૃતિ નહીં અને સંસ્કૃતિ વિના ઉચ્ચતા નહીં. બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે સત્ય, દયા, ઉદારતા વગેરે મૂળ ધર્મતત્ત્વોને વધુમાં વધુ ઊપસાવી આપે તે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 12

સંસ્કૃતિનો અર્થ માત્ર કંકુ-ચોખા નાખવાનો જ ના કરવો જોઈએ, પણ જીવન ઉપર પડનારા પ્રગાઢ પ્રભાવો અને તેનાં પરિણામોને ધ્યાનમાં

લેવાં જોઈએ. પ્રભાવોનાં પાંચ ક્ષેત્ર છે. કોઈ પણ માપનારા મીટરની માફક તે તે ક્ષેત્રોની સફળતા-નિષ્ફળતાને માપીને મૂળ સંસ્કૃતિનું માપ કાઢી શકાય. આ પાંચ ક્ષેત્ર તેઃ 1. ધાર્મિક, 2. સામાજિક, 3. રાજકીય, 4. આર્થિક અને 5. શૈક્ષણિક.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 12

સંસ્કૃતિથી પ્રજાનું ઘડતર થાય છે. અને એવા ઘડતરથી પ્રજા યોગ્ય-અયોગ્ય સાબિત થાય છે.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 12

માનવવિકાસમાં તેના સ્વરૂપને ઘડનારાં બે તત્ત્વો મુખ્ય રહ્યાં છેઃ 1. ધર્મ અને 2. સંસ્કૃતિ. ધર્મ, ચિંતન માટેનો અભિગમ તૈયાર કરે છે. જીવનને એક નિશ્ચિત દૃષ્ટિથી જોવાનું, જોખવાનું તથા માણવાનું કામ ધર્મ કરે છે. બીજી બાજુ ધર્મનું પોષક તત્ત્વ સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિ જીવનમાં મૂલ્યોનું નિર્ધારણ કરે છે. ખાસ કરીને સામાજિક જીવન, સ્ત્રીપુરુષોનાં પારસ્પરિક જીવન.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 3

કુદરત એ ધર્મ છે. તે સનાતન છે, પણ ધર્મની સાથે સંસ્કૃતિની પણ આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃતિ માત્ર માનવજાતિ પાસે જ છે. પશુ-પક્ષીઓ પાસે કુદરતસહજ ધર્મ તો છે, પણ સંસ્કૃતિ નથી. સંસ્કૃતિ એક રીતે જીવનવ્યવસ્થાની મર્યાદાઓ અંકિત કરે છે. જો આવી મર્યાદારેખા દોરવામાં ન આવે તો માનવજાતિ પરસ્પરમાં લડીઝઘડીને બરબાદ થઈ જાય. ઓછામાં ઓછું દુર્બળો માટે તો જીવનની તમામેતમામ તકો ઝડપાઈ જાય.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 6

સંસ્કૃતિ એક વહેતી નદી છે. તેમાં સતત આજુબાજુની નદીઓ ભળ્યા કરે છે. પણ જો તે (સંસ્કૃતિ) વિશાળ નહિ હોય તો તેણે પોતે જ બીજામાં ભળી જવું પડતું હોય છે. વિશાળતા વિના સાતત્ય કે અસ્તિત્વ શક્ય નથી.

પુસ્તકઃ 23 પ્ર. 2

સંસ્કૃતિ હોવી જ જોઈએ. પણ તે ઉભયલક્ષી એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેનાં મૂલ્યો નિર્ધારિત કરનારી હોવી જોઈએ. જો એકપક્ષી એટલે કે માત્ર સ્ત્રીઓને જ લક્ષ્ય કરીને સંસ્કૃતિ રચાઈ હશે તો એ રૂપાળા નામે સ્ત્રીઓને રિબાવનારી સંસ્કૃતિ થઈ જશે. પુરુષ ગમે તેટલાં લગ્નો એકસાથે કે વારાફરતી કરી શકે, સ્ત્રી ન કરી શકે. એને વૈધવ્ય પાળવાનું, તેણે લાજ-ઘૂંઘટ તાણવાનો, તેણે જ બધું પાળવાનું, આ એકપક્ષી કલ્ચર કહેવાય. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ શિક્ષિત થઈને પગ ઉપર ઊભી ન થઈ હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રીલક્ષી સંસ્કૃતિ ચાલી શકે, પણ જ્યાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત થઈને આર્થિક રીતે પગભર થઈ ગઈ હોય ત્યાં આવી એકપક્ષી સંસ્કૃતિ ન ચાલી શકે. પછી જીવનનાં મૂલ્યો સમાનલક્ષી બનાવવાં જ પડે.

પુસ્તકઃ 26 પ્ર. 20

આવી જ રીતે સંસ્કૃતિના નામે ઘણી વાર વિકૃતિને પણ પોષણ અપાતું હોય છે. સ્ત્રીઓનાં મોઢાં ન જોવાં એ કઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે? સંસ્કૃતિના નામે મોટા ભાગે સ્ત્રીઓ માટે જ કઠોર રૂઢિઓ સર્જવામાં આવી હોય છે. સમય પ્રમાણે તેમાં સુધારો થતો રહ્યો છે અને થતો રહેશે. હા, જીવનમૂલ્યોને સ્થાપનારી સંસ્કૃતિ સદા હિતાવહ રહેવાની. પણ તે વર્ણભેદવાળી કે લિંગભેદવાળી નહિ. સૌના માટે તે સમાન હિતકારી હોય તે જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 32 પાનઃ (ભૂમિકા)

હિન્દુપ્રજા, ભવ્યસંસ્કૃતિ, ભવ્ય ધર્મ અને ભવ્ય અધ્યાત્મની કાલ્પનિક વાતોમાં રાચતી રહે છે, પણ ખરા સમયે નથી તો તે સંગઠિત થઈ શકતી, નથી પૂરો સામનો કરી શકતી કે નથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી. હવે જરૂર છે કે તેને પોતાના રક્ષણને યોગ્ય બનાવવામાં આવે— જેમ શીખ પ્રજા બહાદુરીથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે તેમ.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 9

*

3. દામ્પત્યવિષયક હકીકતો

[સમગ્ર વિશ્વમાં અનેક સમાજોનું અસ્તિત્વ છે. એ બધા જ સમાજોમાં કોઈ પુરુષનું કોઈ સ્ત્રી સાથે લગ્ન થાય એટલે સમાજ તે બંનેને સામાન્ય રીતે વર-વહુ, પતિ-પત્ની અને વિશિષ્ટ રીતે દમ્પતી એવાં નામો અર્પે છે. લગ્નગ્રંથિથી જોડાયેલાં પુરુષ અને સ્ત્રીના સંબંધને આવી જ વિશિષ્ટતાથી સમાજ "દામ્પત્ય" એવું નામકરણ કરે છે.

દામ્પત્યમાં સમાવિષ્ટ પુરુષ તથા સ્ત્રી જે સમાજમાં વસતાં હોય તે સમાજની સંસ્કૃતિ અનુસાર દામ્પત્યમાંનાં પુરુષ અને સ્ત્રી કેટલાક હક્કોની ધારક અને કેટલીક ફરજો અદાકારક ગણાય છે. દામ્પત્યવિષયકની હક્કો અને ફરજોની સમાજની એટલે કે બાહ્ય દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારનાં હોવા ઉપરાંત દામ્પત્યમાં જોડાયેલાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે આંતરિક દૃષ્ટિએ જાતીય સંબંધોનું વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ છે.

પૂ. સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીએ જુદા જુદા વિષયો અંગે લખેલી સઘળી કૃતિઓમાંથી તારવેલાં ઉત્કૃષ્ટ વિધાનોમાંનાં પચીસેક વિધાનો આ વિધાન-જૂથ (પ્રકરણ)માં સમાવિષ્ટ છે. એ વિધાનો કાલ્પનિક વર્ણન-સમાં નથી. એ સઘળાં સચોટ હકીકતો છે. લગ્નગ્રંથિથી જોડાયેલાં યા ટૂંક સમયમાં જોડાનાર સૌ કોઈ આ વિધાનો વાંચી સમજીને જીવનમાં ઉતારે તો દામ્પત્યમાં સમાવિષ્ટ પતિ-પત્ની તથા તેમનાં અન્ય કુટુંબીજનો ઘણાં સુખી તથા આદર્શમય બને તે અંગે જરાયે શંકા ઊપજે એમ નથી. {પૂ. સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીની સઘળી કૃતિઓનાં નામની યાદી પાન 172 ઉપર છે.}

જે વિધાનો આ વિધાન-જૂથમાં છે તેમાંનું એક ઉદાહરણ રૂપે નીચે જણાવ્યું છે:

> "દામ્પત્યજીવનની સફળતા માટે સમજણની સમજણ એ છે કે બીજાને સુખી કરીને જ પોતે સુખી થઈ શકશે. જો આ મૂળ સમજણ બરાબર દઢ રહી તો બાકી બધું થોડુંઘણું વાંકુંચૂકું હશે તોપણ ચાલી શકશે. બીજા પાત્રને સુખી કરવા જ પોતે લગ્ન કર્યાં છે એવી નિષ્ઠાને હંમેશાં પોષણ મળે તેવું વાચન, મનન તથા તેવો સંગ આવશ્યક હોય છે. આવાં તત્ત્વોથી સાવધાન રહીને જીવનનાવ ચલાવાય તો જ નાવ કિનારે પહોંચે, નહિ તો પાણીમાં સંતાયેલા ખડકોની માફક દુષ્ટ માણસો સારા દામ્પત્યને ખળભળાવી મૂકશે. {પુસ્તકઃ 4 પાનઃ 233}

વિશ્વમાં સૌથી વધુ ઝઘડા પતિ-પત્નીઓમાં થતા હોય છે. કારણ કે સૌથી નિકટનો સંબંધ તેમનો છે. પરસ્પરનાં હિત તથા અપેક્ષાઓ પતિ-પત્ની વચ્ચે સૌથી વધારે હોય છે. લાગણીઓની કોમલતા તથા નાજુકતાનું ક્ષેત્ર પણ પતિ-પત્નીઓમાં સવિશેષ રહેતું હોય છે. એટલે નાની નાની બાબતોમાં પણ લાગણીઓ ઘવાતાં વાર નથી લાગતી. પ્રેમની પીઠિકા લાગણી છે અને લાગણીઓ હંમેશાં નાજુક તંતુઓથી અવલંબિત હોય છે. આ તંતુઓ આઘાત-પ્રત્યાઘાતને સહી નથી શકતા હોતા. લાગણીઓની તીવ્રતા જેટલી પ્રબળ તેટલી જ તેની નાજુકતા વધારે. તીવ્ર પ્રેમની ગાડી બહુ જ તીવ્રતાથી પાટા ઉપરથી ઊથલી પડતી હોય છે. એટલે તમે જોશો કે, સમાજ, સગપણ તથા સાંસારિક હિતો માટે થયેલાં લગ્નો કરતાં માત્ર તીવ્ર પ્રેમના પૂરમાં થયેલાં લગ્નો બહુ ઓછા આયુષ્યવાળાં હોય છે. જે તીવ્ર લાગણીઓએ બન્નેને એકબીજાથી રહી ન શકાય તેવી સ્થિતિમાં મૂકી દીધાં તે જ તીવ્ર લાગણીઓ વિલોમરૂપે એકબીજાને ફૂટી આંખે જોવા તૈયાર ન થાય તેવી સ્થિતિમાં પણ મૂકી દેતાં વાર નથી કરતી હોતી. પતિ-પત્નીનો સંબંધ બીજા કોઈ સંબંધ કરતાં વધુ આત્મીયતા તથા નિકટતાનો હોવાથી વારંવાર પ્રેમ તથા કલહના પ્રસંગો આવતા જ રહેતા હોય છે. સમજણ, વિવેક, ક્ષમા તથા ઉદારતા જેવા સદ્‌ગુણો જો સારા પ્રમાણમાં વિકસ્યા હોય તો જ કલહનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય છે. જો આ ગુણો ના વિકસ્યા હોય તો પતિ-પત્નીનો સંબંધ માત્ર પારસ્પરિક લોહી પીવાનો જ બની રહેશે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 1

પત્ની પાછળ વાસનાના પૂરને કારણે ભટકનાર પતિ કદી સાચો પતિ કે સાચો પ્રેમી નથી થઈ શકતો. તેમ વાસનાના આકર્ષણમાં પતિને ખેંચ્યા કરનાર પત્ની પણ સાચી પત્ની નથી થઈ શકતી. બન્નેના સંબંધો ગમે તેટલા ગહન હોય તોપણ તે ક્યારે કાચની માફક નંદવાઈ જશે તે કહી ન શકાય.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 2

એક આદર્શ પતિ-પત્નીનું દામ્પત્ય શુદ્ધ પ્રેમ દ્વારા વાસનાને જેટલું જીતી શકશે તેટલું યમ-નિયમ કે વ્રત-ઉપવાસ કરીને બળજબરીથી વાસનાને પછાડવા મથનારા નહિ જીતી શકે. મારા આ વિધાનમાં યમ-નિયમ કે વ્રતાદિ પ્રત્યે તિરસ્કારભાવ કોઈ ના સમજે. વાસનાની મૂળ ગ્રંથિનું ભેદન માત્ર શુદ્ધ પ્રેમ દ્વારા જ કરી શકાય. બાકીનાં સાધનો તો પૂરક સાધન થાય. મૂળ સાધન વિના તેમની વ્યર્થતા જ થાય, એવું બતાવવા માટે આવું વિધાન કરાયું છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 6

દામ્પત્યજીવનની સફળતા માટે સમજણની સમજણ એ છે કે બીજાને સુખી કરીને જ પોતે સુખી થઈ શકશે. જો આ મૂળ સમજણ બરાબર દૃઢ રહી તો બાકી બધું થોડું ઘણું વાંકુંચૂકું હશે તોપણ ચાલી શકશે. બીજા પાત્રને સુખી કરવા જ પોતે લગ્ન કર્યાં છે એવી નિષ્ઠાને હંમેશાં પોષણ મળે તેવું વાચન, મનન તથા તેવો સંગ આવશ્યક હોય છે. આવાં તત્ત્વોથી સાવધાન રહીને જીવનનાવ ચલાવાય તો જ નાવ કિનારે પહોંચે, નહિ તો પાણીમાં સંતાયેલા ખડકોની માફક દુષ્ટ માણસો સારા દામ્પત્યને ખળભળાવી મૂકશે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 6

દામ્પત્યજીવનને સ્ત્રીની સહનશક્તિ જ દીર્ઘાયુષ્ય આપતી હોય છે. સારામાં સારો સદ્‌ગુણી પુરુષ પણ થોડાઘણા અંશમાં સ્ત્રીને સહન કરાવતો હોય જ છે. તેના મૂળમાં પુરુષનું વર્ચસ્વ તથા સ્ત્રીની આધીનતા કારણ છે. જોકે પુરુષોનો સીમિત રુઆબ સહન કરવામાં સ્ત્રીને વેદના નહિ, પણ સુખ થતું હોય છે. જો તે સીમિત રુઆબ પાછળ અસીમિત પ્રેમ પડ્યો હોય તો. પણ જો પાછળ પ્રેમ ન હોય અને માત્ર રુઆબ જ થયા કરતો હોય તો સ્ત્રીમાનસમાં વિદ્રોહના અંકુર ફૂટવા માંડે. તેમાંથી નફરતનો જન્મ થાય, તેમાંથી કલહ-કંકાસ અને દામ્પત્યજીવનની હોળી પ્રગટતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 9

શુદ્ધ પ્રેમને વિરહના તાપ હોય જ છે. વિરહ દ્વારા જ પ્રેમની શુદ્ધતા પ્રગટી શકે છે. પણ વિરહક્ષેત્રે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની ભૂમિકા જુદી હોય છે. પુરુષ બૌદ્ધિક રીતે તથા વ્યાવહારિક કાર્યક્ષેત્ર દ્વારા વિરહના સમયને ટૂંકાવી નાખે છે, પણ સ્ત્રીની લાગણીઓ તીવ્ર હોવોથી તથા મન પરોવવા માટે અન્ય મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિઓ ના હોવાથી તેની લાગણીઓ લગભગ સતત બળતી રહે છે. બળતી લાગણીઓમાં તે પુરુષની તુલનામાં અધિક શેકાય છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 17

દામ્પત્યની બાબતમાં ગમે તેટલા આદર્શોની વાતો કરીએ તોપણ સમજુ અને અણસમજુ બંને પ્રકારનાં માણસોમાં કેટલીક વિસંવાદિતા રહેવાની જ. વિસંવાદિતા સંવાદિતામાં બદલવી એ સમૂહજીવન માટેની અનિવાર્ય સાધના છે, અનિવાર્ય શરત છે. પણ કેટલીક વાર સારા, ભલા અને સમજુ માણસો પણ આ શરતને પૂરી કરવામાં દુર્બળ સિદ્ધ થઈ જતા હોય છે. સમૂહજીવનમાં પણ દામ્પત્ય જીવન એકબીજા ઉપર અત્યંત પ્રભાવ પાડનારું તથા વ્યાપક અને દૂરગામી પરિણામો લાવનારું હોય છે.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 33

દીકરીને દાગીનાનો દહેજ આપવો તેના કરતાં સ્વાવલંબિતાની શક્તિ આપવી તે સાચું કલ્યાણ છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 16

સ્ત્રીનું શીલ સ્વયં સ્ત્રી પોતે સાચવે છે, પણ તેમાં તેને પુરુષના શૌર્યપૂર્ણ ઓજની જરૂર પડતી હોય છે. નમાલો, કાયર, સ્વચ્છંદી, દુર્બળ તથા ભ્રષ્ટ મનોવૃત્તિવાળો પુરુષ-સમાજ સ્ત્રીઓની શિયળ- ભ્રષ્ટતામાં નિમિત્ત બનતો હોય છે. જે સ્ત્રીને પોતાના પુરુષ પ્રત્યે અહોભાવ કે માનભાવની લાગણી ન થાય પણ તુચ્છકાર કે ધિક્કારની લાગણી થાય તેવો પુરુષ પોતાના કરતાં અનેક રીતે ચડિયાતી સ્ત્રીનો હાથ પકડીને (પરણીને) માત્ર દુઃખી થવાનો. દામ્પત્યજીવનમાં સુખી થવા માટે શ્રેષ્ઠતા કારણ નથી પણ સમાનતા અથવા સમાવિષ્ટતા કારણ છે.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 7

સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધો મુખ્યતઃ પુરુષોએ નિર્ધારિત કર્યાં હોવાથી તેમાં મોટા ભાગે એકપક્ષીયતા આવી છે. સ્ત્રીની રુચિ તથા લાગણીઓ પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન અપાયું નથી, તે દાન કરવા જેવી વસ્તુ મનાઈ છે. એક વાર માતા-પિતાએ કોઈને દાન કરી દીધું પછી તે તેની! તે રોગી, કુરૂપ, કુશીલ, રોજીહીન કે ગમે તેવો હોય તોપણ સ્ત્રીએ તો તેને પરમાત્મા જ સમજવાનો. આવા એકપક્ષીય સંબંધો સામાજિક અન્યાય

તથા શોષણ કરે છે. સ્વસ્થ લગ્નસંસ્થા માટે આ ઉપયોગી ન કહેવાય.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

પતિવ્રતાના આદર્શો ઉત્તમ છે, હોવા જ જોઈએ, પણ પત્નીવ્રતાની પણ કાંઈક તો વાત હોવી જોઈએ ને? સ્ત્રીને સ્વાશ્રિત થતી અટકાવવા ધર્મ કે સંસ્કૃતિનું બહાનું વચ્ચે આવવું ન જોઈએ. જો ધર્મ કે સંસ્કૃતિ સ્ત્રીને પરાધીન જ રાખવા માંગતી હોય તો તે પુરુષોનું સ્થાપિત હિત જ કહેવાય. જે ધર્મમાં સ્ત્રીઓના હક્કો તથા વિકાસ રૂંધાયા હોય, ડગલે ને પગલે તેમને અન્યાય કરાયો હોય તે ધર્મ ઓછામાં ઓછું સ્ત્રીઓ માટે તો કલ્યાણકારી ન જ થઈ શકે.

વિશ્વભરમાં જ્યાં જ્યાં સ્થાપિત હિતોવાળો ધર્મ ઢીલો થયો ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ શુદ્ધ પ્રાણવાયુ લેતી થઈ શકી છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવામાં શિક્ષણ તથા ઔદ્યોગિક વિકાસે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 4

પ્રેમની સત્યતા માત્ર ચિતામાં સાથે બળવાથી જ થતી હોય તો હવે પતિઓએ પણ સતા થવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ! કારણ કે પ્રેમ તો પતિઓ પણ કરતા હોય છે. સદીઓ સુધી લાખ્ખો પત્નીઓ, પતિઓની પાછળ સતી થતી રહી. શું હજી સુધી એક પણ પતિ પત્નીપ્રેમી નથી નીકળ્યો?

હિન્દુ પ્રજાની રાષ્ટ્રીય, આર્થિક અને સામાજિક દુર્દશાનું મૂળ કારણ તેના પ્રચલિત રૂઢિધર્મો છે. આ રૂઢિધર્મોએ ધર્મને મારી નાખ્યો છે એટલે સાચા અર્થમાં તો પ્રજા ધર્મ વિનાની થઈ ગઈ છે. આ રૂઢિધર્મોમાં જો આમૂલ ક્રાંતિ નહિ કરાય તો પ્રજા આ ધર્મો (રૂઢિધર્મો)થી જ મરી જશે. મને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે કાં તો પ્રજા બચશે અથવા કાં તો આ રૂઢિધર્મો બચશે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 14

પ્રત્યેક પુરુષ અને પ્રત્યેક સ્ત્રી લગ્નજીવન જીવી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સમાજમાં કુંવારા, વિધુરો તથા અન્ય રીતે લગ્નહીન પુરુષોનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું રહે. આવી જ રીતે કુંવારી કન્યાઓ, વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ કે અન્ય કોઈ રીતે સ્ત્રી લગ્નવંચિત ના રહી જાય તેવી સામાજિક વ્યવસ્થા ગોઠવાય. વિધુર અને વિધવાઓ પાછલી જિંદગી એકાકીપણામાં રિબાઈ રિબાઈને ગાળે તેના કરતાં ઇચ્છાપૂર્વક એકબીજાં પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે દામ્પત્ય ભોગવે તે જ હિતકારી છે. સમાજભયથી વિધુર-વિધવાઓ કે ત્યક્તાઓ વગેરે પુનર્લગ્ન ન કરે અને તેમને ભય અને બદનામીભર્યું અનૈતિક જીવન જીવવું પડે તેના કરતાં આ વ્યવસ્થા વધુ હિતકારી છે. તેને પ્રોત્સાહન મળે. જે સ્ત્રીપુરુષોએ નેકીથી, સ્વસ્થતાથી, સંયમથી અને આબરૂ-પૂર્વક જીવન જીવવું હોય તેમણે ખાસ મહત્ત્વના કારણ વિના એકાકી જીવન ન જીવવું, તેમ આજીવન બ્રહ્મચર્યના મિથ્યા મોહમાં પણ ન પડવું. કુદરતી વ્યવસ્થાને સ્વીકારવી, જેથી કુદરત તેનું રક્ષણ કરે.

પુસ્તકઃ 16 પ્ર. 24

માત્ર લગ્નથી જોડાવું એ પર્યાપ્ત નથી, તે તો ઉપરનો વ્યાવહારિક સંબંધ છે, પણ અંતરથી એકબીજામાં ભળી જવું, એવું ભળવું કે પછી બન્નેનું અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ માત્ર એક જ થઈ જાય, એ દામ્પત્ય છે. દામ્પત્યની પૂર્ણ નિષ્પત્તિ એ સફળ જીવનની સૌથી મોટી બક્ષિસ છે. માત્ર જોડાવું જ નહિ, ભળી જવું, સંપૂર્ણ ભળી જવું, એ દામ્પત્ય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 4

કુદરતી પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્ત્રીને સમર્પિત થવાનું, તેના સમર્પણથી પુરુષનું પ્રત્યાર્પણ થાય છે. સમર્પણ અને પ્રત્યાર્પણથી દામ્પત્ય નિષ્પન્ન થાય છે. અહંભાવ તથા સ્વાર્થના ત્યાગ વિના આ શક્ય નથી. જે સ્ત્રી સંપૂર્ણ સમર્પણ નથી કરી શકતી તે સંપૂર્ણ પ્રત્યાર્પણ પણ નથી પામી શકતી. જે પુરુષ સમર્પિત સ્ત્રીને પણ સંપૂર્ણ પ્રત્યાર્પણ નથી કરી શકતો તે દામ્પત્યની વિશ્રાન્તિ નથી અનુભવી શકતો.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 4

તપસ્વી વિદ્વાન અને ધંધામાં ગળાબૂડ રહેનારા પુરુષો, કામક્રીડામાં બહુ રસ ધરાવતા નથી હોતા, તેથી તેમની પત્નીઓમાં એક પ્રકારનો અસંતોષ રહ્યા કરતો હોય છે. બહારની દુનિયામાં જ્યારે કોઈ એવું દૃશ્ય તેમની નજરે ચડે છે, ત્યારે તેમનો અસંતોષ લુબ્ધવૃત્તિમાં ફેરવાઈ જતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 6

અત્યંત અહંકારી અને સ્વકેન્દ્રિત વ્યક્તિઓએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્ન એક નાનીસરખી વિધિ છે, પણ તેનું પૂરું પરિણામ દામ્પત્ય છે. દામ્પત્ય એક સાધના છે. પુરોહિતોની વિધિમાત્રથી તે સિદ્ધિ થતી નથી. તેના માટે નરનારી બન્નેએ લાંબી કઠોર સાધના કરવી પડતી હોય છે. કન્યા સર્વતોભાવેન પતિમાં સમર્પિત થાય તથા વર સર્વતોભાવેન કન્યામાં પ્રત્યાર્પિત થાય તો જ સફળ દામ્પત્યની સિદ્ધિ થઈ શકે. જે લોકો બહુ અહંકારી તથા માત્ર સ્વલક્ષી હોય છે, તેવાં માણસો સમર્પિત કે પ્રત્યાર્પિત થઈ શકતાં નથી. આવાં માણસો બાહ્ય જીવનમાં ગમે તેટલાં મહાન હોય તો પણ લગ્નજીવનમાં તદ્દન નિષ્ફળ થતાં હોય છે. તેમનું લગ્નજીવન તેમના માટે ઉપાધિ કે ત્રાસરૂપ થઈ જતું હોય છે. આવાં માણસોએ લગ્ન કરતાં પહેલાં પોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 7

પ્રજાજીવનમાં પેટના પ્રશ્ન પછી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન સૅક્સનો છે. પેટનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય પણ જો સૅક્સનો પ્રશ્ન ન ઉકેલી શકાય તો પ્રજા દુઃખી અને અશાંત થઈ જશે. સૅક્સના પ્રશ્નનો સાચો અને ભરોસાપાત્ર ઉકેલ લગ્નસંસ્થા છે. લગ્નસંસ્થાનું પૂરું રક્ષણ થવું જોઈએ. વાસના કુદરતી તત્ત્વ છે, જ્યારે પ્રેમ કુદરતી અને માનવીય તત્ત્વ છે. માત્ર વાસનાથી લગ્નસંસ્થા મજબૂત ન થઈ શકે, કારણ કે વાસના કિનારા વિનાની પર્વતીય નદી છે, જેનો પ્રચંડ વેગ માત્ર તણાઈ જવાનું અને તાણી નાખવાનું જ કાર્ય કરતો રહે છે. પ્રેમ અને વફાદારીના કિનારા વિના આ ગાંડી વાસનાને નાથવી શક્ય જ નથી. બે વફાદારીઓનો પૂર્ણ સરવાળો પ્રેમ છે. વફાદારી વિના વાસના તો ફળીફૂલી શકે છે. પ્રેમ નહિ. પરસ્પરની વફાદારી તૂટે તેવા પ્રયત્નો કે તેવું દર્શન પ્રેમનો નાશ કરનારું બને છે. પ્રેમ વિનાની વાસના પૂરી પ્રજા માટે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. પ્રેમ અને વાસના બન્નેની માનવીય જીવનમાં જરૂર છે જ પણ તે લગ્નસંસ્થાના માધ્યમથી.

પણ લગ્નસંસ્થા જો દૂષિત હશે તો પ્રજા માટે, સ્ત્રીઓ માટે, પુરુષો માટે, વિવાહિતો માટે, અવિવાહિતો માટે અને વિવાહને પાપ માનીને દૂર ભાગનારા માટે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા કરશે. એટલે લગ્નસંસ્થાને વધુ માનવીય અને સૌના માટે ન્યાયકારી બનાવવી જોઈએ. વિધવાઓ, વિધુરો, ત્યક્તાઓ અને વંચિતો એમ સૌનો વિચાર કરીને સૌના પ્રશ્નોને ઉકેલી શકાય તેવી વ્યવસ્થા જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા બની શકે.

પુસ્તકઃ 27 પાનઃ 8-9 (ભૂમિકા)

કોઈ પણ પ્રજા કે કોઈ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો જો ઉકેલી ન શકે તો તે શાંતિથી જીવી શકતો નથી. સાંસારિક ક્ષેત્રમાં પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેના પ્રશ્નો રહેવાના જ. પ્રશ્નો માત્ર મડદાં જ નથી હોતા, એટલે એ ગમે તેવી દશામાં પ્રતિકાર કર્યા વિના પડ્યા રહે છે. હા, તેના સંપર્કમાં આવનાર જીવતા માણસોને, ગંદકી, રોગચાળો વગેરેના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એટલે તેના (મડદાંના) નિરાકરણનો યથાશક્ય પ્રયત્નો થતા રહે છે.

પ્રત્યેક જીવતા માણસને પ્રશ્નો હોય જ છે. પ્રશ્નો હોવા એ દુર્ઘટના નથી. પ્રશ્નોની ઉપસ્થિતિ તો વ્યક્તિને કાર્યક્ષેત્રનું પ્રદાન કરે છે. કાર્યક્ષેત્ર વિના વ્યક્તિ કે પ્રજા નકામી થઈ જાય. પ્રશ્નોનો હાઉ ઊભો કરીને, પ્રશ્નોથી ભય પમાડીને, પ્રશ્નોથી ભાગી છૂટવાનો સતત ઉપદેશ આપનારા ત્યાગી-વૈરાગી નથી પણ પલાયનવાદી છે. ભારતની દુર્દશાનું એક કારણ પલાયનવાદની પૂજા છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 8

જે ઘરમાં સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હશે તે જ ઘરમાં શાંતિ રહેતી હશે. વણઉકેલ્યા સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો અશાંતિ સર્જે છે. પુરુષોના પ્રશ્નો ન ઉકેલાય તો દુઃખ પેદા થાય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 8

સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન વફાદારીનો બનતો હોય છે. કોઈ પણ ગણતરી કે થોડા ડહાપણથી સ્થાયી વફાદારી નિર્મિત કરી શકાતી નથી. ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિબળોનો પ્રભાવ સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધોને વફાદારીનું રૂપ આપવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 8

ભારતમાં મહિલાઓના અનેક પ્રશ્નોમાં સર્વાધિક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તેમની સુરક્ષાનો છે. આ સુરક્ષા માત્ર શારીરિક જ નહીં, પણ અસ્મત—આબરૂની પણ છે. એક તરફ મહિલાઓ, પુરુષથી કોઈ બાબતમાં જરાય ઊતરતી નથી એટલે તેમને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ તેવો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે. તો બીજી તરફ વાસ્તવિક ક્ષેત્રમાં તેની વધુ પડતી સ્વતંત્રતા તેને પોતાને જ ખાડામાં નાંખનારી બનતી જોવાય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 9

ભારતમાં સ્ત્રી—ખાસ કરીને કન્યાનું સ્વરૂપ પોસ્ટની ટિકિટ જેવું છે. જો તેના ઉપર કોઈ સિક્કો ન વાગ્યો હોય તો આખા દેશમાં પોસ્ટકાર્ડ જાય, પણ જો સહેજ સિક્કો વાગી ગયો હોય તો નોટપેડ થઈને કચરાની ટોપલીમાં ફેંકાઈ જાય. કન્યા અને સ્ત્રીઓ માટે પણ આ જ વાસ્તવિકતા છે. જો આ વાત સાચી હોય તો પ્રત્યેક પોસ્ટકાર્ડની માફક પ્રત્યેક કન્યા કે સ્ત્રીનું ખોટી છાપોથી રક્ષણ કરવાનું કર્તવ્ય વડીલોનું, સમાજનું તથા રાષ્ટ્રનું થઈ જાય છે. જોકે સૌથી મોટી જવાબદારી તો કન્યાની પોતાની જ છે, પોતે જ પોતાનું રક્ષણ અનિષ્ટ તત્ત્વોથી કરવાનું છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 9

યોગ અને અધ્યાત્મના નામે વાસના અથવા કામશક્તિ પ્રત્યે જે સૂગ અને ભયંકરતા આરોપિત કરાઈ છે તે બાબત થોડી સ્પષ્ટતા કરવી હિતાવહ લાગે છે. માનો કે મરી-મસાલા-લસણ-ડુંગળી વગેરે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને તમે તમારી કામશક્તિ ઓછી કરી નાખી. હવે તમને પહેલાં જેવો કામ સતાવતો નથી. પણ આમ કરવાથી તમે પતિ તરીકે અથવા પત્ની તરીકે અક્ષમ થવા લાગો છો, તે ભુલાવું ન જોઈએ. તમારી અક્ષમતાથી તમારું સાથી પાત્ર દુઃખદાયી બને છે અને લાંબાગાળે તેમાંથી આડા માર્ગે વળી જવાની સંભાવના પણ ઊભી થાય છે. આ રીતે અંતે તમારો ઘરસંસાર ઉજ્જડ થઈ જાય છે. હિન્દુ પ્રજામાંથી ત્રણેક ટકા સ્ત્રીઓ મુસ્લિમો સાથે લગ્ન કરી લે છે, તેમાં બીજાં કારણોની સાથે આ અક્ષમતા પણ કારણ હોઈ શકે છે. કારણ કે યોગ અને અધ્યાત્મના નામે લોકોને એવું જીવન જીવતા કરાય છે કે તે પોતાની કામ-ઊર્જાને ખોતા જાય છે.

પુસ્તકઃ 32 પાનઃ 6 (ભૂમિકા)

દામ્પત્યની સફળતામાં એકબીજાની રુચિઓ તથા માન્યતાઓનો આદર અને સહિષ્ણુભાવ રાખવો એ જરૂરી શરત છે, અનેક પ્રતિકૂળતામાં પણ સ્ત્રી છૂટી થવા નથી માગતી, એની પ્રતીતિ થતાં જ પુરુષ વધુ બેફામ થઈ શકે છે. કારણ કે ખાનદાન સ્ત્રીની આવી કમજોરી તેને બેફામ થવાનો પાનો ચઢાવે છે. પછી જીવન ગૂંગળાવા લાગે છે. ઘણી વાર આવી જ દશા ભદ્ર પુરુષની, અભદ્ર સ્ત્રી દ્વારા પણ થતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 2

લગ્નસંસ્થા અને દામ્પત્યની ઢીલી સ્થિતિ માટે એક બીજું પણ મહત્ત્વનું કારણ છેઃ સ્ત્રીઓમાં વધી રહેલું સ્વાભિમાન અથવા 'ઈગો'. પહેલાં સ્ત્રીમાં અપાર સહનશક્તિ રહેતી. રાખવી જ પડતી, કારણ કે બીજે ક્યાંય પગ મૂકવાની જગ્યા જ ન હતી અને પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવાની શક્તિ ન હતી. હવે સ્ત્રી ભણી-ગણીને પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહેતી થઈ છે. હવે તે પહેલાં જેવું અને જેટલું સહન કરવા તૈયાર નથી. કોઈ વાર સ્વાભિમાન તો કોઈ વાર 'ઈગો' તેનામાં દાવાનળની માફક ભડકી ઊઠે છે. જે વિચ્છેદ અને વિગ્રહ સુધી પહોંચી જાય છે. સૌથી મોટી એલર્જી, માણસને માણસ પ્રત્યેની થતી હોય છે. બીજી એલર્જીઓ કદાચ સહ્ય થઈ શકે, પણ નજીકના માણસ પ્રત્યે જો તીવ્ર એલર્જી થઈ જાય તો એ અસહ્ય થઈ જાય. ડહાપણ—સમજણથી થોડું ધૂળ ઉપર લીંપણ કરી શકાય, પણ તેની રામબાણ દવા હજી સુધી શોધાઈ નથી. આ તીવ્ર માનવ એલર્જી એ જ પ્રજાનું નરક છે. મોટા ભાગે છૂટાં ન થઈ શકતાં એવાં ખાનદાન પરિવારોમાં પતિ-પત્ની માટે આ નરકનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળશે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 2

પ્રશ્નચર્ચામાં ત્યારે મને જબરદસ્ત આઘાત લાગ્યો જ્યારે મેં સફળ દામ્પત્યની ટકાવારી જાણવા માગી. પ્રથમ મેં રજૂઆત કરી. મેં કહ્યું કે 20-25 ટકા તો ખૂબ સફળ સુખી દંપતીઓ હશે, પણ મારી સાથે કોઈ સંમત ન થયું. સૌનો એક મત હતો કે "ના રે ના, નારે ના, એકાદ ટકો માંડ હશે." મારા માટે આ આઘાતજનક સ્થિતિ હતી, કારણ કે મેં સાધુ થવા આવેલાં અનેક યુવક-યુવતીઓને, સમજાવી-બુઝાવીને ગૃહસ્થ થવા પાછાં ઘેર મોકલેલાં અને સાધુજીવનની કૃત્રિમતાથી દૂર રહેવા ઉપદેશ આપેલો. પણ જો આજની ચર્ચા સાચી હોય અને લોકો માત્ર એકાદ ટકો જ સફળ દામ્પત્ય જીવન પામતાં હોય, બાકીનાં 99 ટકા નિષ્ફળ રહેતાં હોય તો મને લાગે છે કે મેં ભૂલ કરી હતી. પણ હજી પણ મને લાગે છે કે આ 'સરવે' એકદેશીય હશે. બાકી 20-25 ટકા તો સફળ-સુખી હશે જ.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 2

જ્યાં એકી સાથે અનેક સ્ત્રી-પુરુષો રહે અને કશા જ વૈકારિક પ્રશ્નો ઊભા ન થાય, તેવું ભાગ્યે જ બને. માત્ર પુરુષો-પુરુષો, કે સ્ત્રીઓ-સ્ત્રીઓ જ રહેતી હોય ત્યાં પણ વૈકારિક પ્રશ્નો તો ઊભા થવાના જ, પણ જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષો રહેતાં હોય ત્યાં તો આ સંભાવના ઘણી વધુ રહેવાની. મ. ગાંધીજી લખે છે કે "તે વેળા મારું મન આજે છે તેના કરતાં વધારે નિર્દોષ હતું એમ મને લાગ્યા કર્યું છે. આનું કારણ મારું અજ્ઞાન હોઈ શકે, ત્યાર બાદ હું ડંભાયો છું, મને કડવા અનુભવો થયા છે, જેને હું છેક નિર્દોષ સમજતો તે દોષિત નીવડ્યા છે. મારામાં પણ મેં ઊંડે ઊંડે વિકારો ભાળ્યા છે. તેથી મન રાંક બન્યું છે."

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 14

સ્ત્રી-પુરુષોની પરસ્પરની આકર્ષણવૃત્તિ એ પ્રકૃતિસહજ પરિણતી છે. લગ્નસંસ્થાના ઉચ્ચ આદર્શોથી તેને નિશ્ચિત કેન્દ્રની વાડમાં અટકાવીને નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરી શકાય. પણ જે લગ્નસંસ્થામાં ન જોડાયો હોય તેના માટે આવાં આકર્ષણોથી લાંબા સમય સુધી મુક્ત રહેવું અત્યંત કઠિન કામ છે. હા, જે લોકો લગ્નસંસ્થામાં જોડાયા છતાં, ક્ષેત્રબદ્ધ નથી રહી શકતાં અને ક્ષેત્ર બહાર પણ વૃત્તિઓ દોડાવે છે તે જરૂર વિકારી છે. તેના વિકારથી તે પોતાનું, સામાનું અને બીજાનું અનિષ્ટ કરી બેસતાં હોય છે. પણ યુવાનીની મુગ્ધાવસ્થાને સંભાળવી-સાચવવી અત્યંત કઠિન હોય છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 14

*

4. માનસશાસ્ત્રવિષયક વિધાનો

[માનસશાસ્ત્ર એ બે શબ્દો જોડાઈને સંયુક્ત શબ્દ બન્યો છે. તે બે શબ્દોમાંનો પ્રથમ 'માનસ' એટલે મન સંબંધિત—મનને લગતું. શાસ્ત્રનો અર્થ કોઈ પણ વિષયનું તાત્ત્વિક તેમ જ વ્યવસ્થિત જ્ઞાન. આ બન્ને બાબતોને એકત્રિત કરતાં માનસશાસ્ત્ર એટલે મન સંબંધી વિષયનું તાત્ત્વિક અને વ્યવસ્થિત વિજ્ઞાન.

વિશ્વભરમાં આ વિજ્ઞાન (અંગ્રેજીમાં જેને "સાયન્સ ઑફ સાયકોલૉજી" કહેવામાં આવે છે)માં વ્યક્તિનાં બાહ્ય વર્તનોનું, તેના વિચારો (બાહ્ય વ્યક્ત કરાતા અને આંતરમનમાં એકત્રિત થતા રહેતા), લાગણીઓ, સંભવિત કાર્યેચ્છાઓ, ભાવનાઓ અને સમગ્રપણે બુદ્ધિમય ઘટકોનું વિશ્લેષણ કરાય છે.

માનસશાસ્ત્રનો આ પરિઘ દર્શાવાયો છે પરંતુ આપણો હેતુ માનસશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનનું અધ્યયન કરવાનો નથીઃ તારવેલાં વિધાન જૂથોમાંના આ ચોથા વિભાગમાં માનસશાસ્ત્રના સંદર્ભમાં સમાવિષ્ટ થાય તેવાં લાક્ષણિક વિધાનોનો ઉલ્લેખ કરવાનો છે.

પ્રથમ વિધાનમાં સ્વાધ્યાય માટેના આવશ્યક ગુણો વિષેની છણાવટ કરીને 'સહુએ પોતપોતાના દ્રષ્ટા થવાનું છે.' અને 'સ્વાધ્યાય એટલા માટે જ છે કે એના વડે વ્યક્તિ પોતાને બરાબર જાણી શકે. ઓળખી શકે.' આના અનુસંધાનમાં બીજા વિધાનમાં આજ્ઞા અપાઈ છે 'પ્રબળ આત્મબળ વિના પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ આવતી નથી.' ત્રીજા વિધાનમાં 'આ સંસારમાં બુદ્ધિથી મોટી કોઈ શક્તિ નથી.' આ એક સચોટ વિધાન છે. તે બાદ આઠમા વિધાનમાં 'વાસ્તવલક્ષી ચિંતન'નો નિર્દેશ કરવાની આગળ જ કહેવાયું છે કે તે 'દરેકેદરેક ક્ષેત્રમાં સફળતાનો પ્રથમ આધાર છે.' દશમા વિધાનમાં જ્ઞાની તથા અજ્ઞાનીના મનોબળનો નિર્દેશ કરાયો છે. તેરમા વિધાનમાં 'વૃદ્ધાવસ્થા તો માત્ર એક જ વસ્તુથી ધન્ય બને છેઃ "સમજણ." આવા સર્વમાન શબ્દોથી આ વિધાન શરૂ કરીને કહેવાયું છે કે "સમજણ એટલે પોતાની પરિસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ કરીને પરિવાર તથા અન્ય લોકો સાથે, કુદરત સાથે તથા પોતાની સાથે હિતકારી સુમેળ કરવાનું ડહાપણ.' આ તેરમા વિધાન બાદ અન્ય વિધાનોમાં પણ માનસશાસ્ત્રીય તત્ત્વો સમાયેલાં છેઃ તેમાં આ વિધાન જૂથોના છેલ્લા વિધાન સુધી 'મનની પ્રસન્નતા'ની ઉચ્ચતા દર્શાવાઈ છે.] {(1.) પુસ્તકઃ 1 પાનઃ 6 (2.) પુસ્તકઃ 1 પાનઃ 10 (3.) પુસ્તકઃ 1 પાનઃ 14 (4.) પુસ્તકઃ 2 પાનઃ 115 (5.) પુસ્તકઃ 3 પાનઃ 142-143 (6.) પુસ્તકઃ 4 પાનઃ 149 (7.) પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 6}

સ્વાધ્યાય માટે આટલા ગુણો આવશ્યક છેઃ શાસ્ત્રશ્રદ્ધા, આચાર્યશ્રદ્ધા, આત્મજિજ્ઞાસા, તત્ત્વજિજ્ઞાસા, મતમતાંતરોના રાગદ્વેષથી મુક્તિ, તીવ્ર બુદ્ધિ અને છેવટમાં સત્ય તથા તથ્યને જાણવાની તથા ગ્રહણ કરવાની તત્પરતા. આમાંનો એક પણ ગુણ જેની પાસે નહિ હોય તે ભાગ્યે જ સ્વાધ્યાય કરી શકશે. કદાચ કરશે તો તેને રસ નહિ આવે, અથવા તે વિપરીત ભાવને પણ પ્રાપ્ત કરે. એટલે સ્વાધ્યાયમાં ભલે થોડા માણસો આવે પણ જેટલા આવે તેટલા પાત્રતાયુક્ત હશે તો સ્વાધ્યાય નિષ્ફળ નહિ જાય. સહુએ પોતપોતાના દ્રષ્ટા થવાનું છે. સ્વાધ્યાય એટલા માટે જ છે કે એના વડે વ્યક્તિ પોતાને બરાબર જાણી શકે, ઓળખી શકે.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 1

સંતમાં અને સામાન્ય માણસમાં ફેર હોય છે. સંત પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કરે છે જ્યારે સામાન્ય માણસ દોષોનો બચાવ કરે છે. પ્રબળ આત્મબળ વિના પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ આવતી નથી.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 1

આ સંસારમાં બુદ્ધિથી મોટી કોઈ શક્તિ નથી. શક્તિશાળી વ્યક્તિઓની શક્તિના કેન્દ્રમાં મોટે ભાગે બુદ્ધિ જ રહેલી હોય છે. વ્યક્તિના ઉત્કર્ષમાં કે અપકર્ષમાં બુદ્ધિ જ પ્રમુખ ભાગ ભજવે છે. પરંતુ આસ્થા વિનાની બુદ્ધિ અસ્થિર અને રાક્ષસી બની જતી હોય છે. આસ્થાયુક્ત બુદ્ધિમાં સ્થિરતા તથા દૈવીભાવ રહેતાં હોય છે. બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી એ એક મોટું ઐશ્વર્ય છે, પણ આસ્થારહિત પ્રચુર બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં તે હાહાકાર મચાવી દેનારી, દુષ્ટ અને રાક્ષસી બની જાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને અન્ય નેતાઓમાં આ જ ફેર દેખાતો હતો. મહાત્માજી કરતાં પણ બુદ્ધિ-વૈભવમાં આગળ વધી જાય તેવા ઘણા નેતાઓ હતા પણ ગાંધીજી પાસે જે આસ્થાવૈભવ હતો તેટલો કે તેવો કદાચ કોઈનીય પાસે ન હતો. ગાંધીજીના બળમાં મુખ્ય બળ આસ્થાનું જ હતું. આસ્થા વિનાની બુદ્ધિ માત્ર અશાંતિ જ વધારે છે.

આવી બુદ્ધિ કોઈ વ્યક્તિને એક સ્થળે ટકવા દેતી નથી. તેની ચંચળતા કેટલીક વાર એટલી બધી વધી જાય છે કે વ્યક્તિનું સંતુલન પણ રહેતું નથી. પોતાના જ નિર્ણયો અને પોતાનાં જ તથ્યો તેને ક્ષણ વારમાં હાસ્યાસ્પદ લાગતાં બની જાય છે. બુદ્ધિના આવા અનિર્ણયાત્મક ક્ષેત્રમાં માણસ આત્મહત્યા સુધ્ધાં કરવા તત્પર બની જાય.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 1

દૂરદૂરના ગ્રહો વ્યક્તિના જીવનમરણમાં તથા ઉત્થાન-પતનમાં અમાપ ભાગ ભજવી રહ્યા છે એવી માન્યતાઓએ માણસને વધુ ને વધુ પંગુ બનાવ્યો છે.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 2

કેટલાક માણસો જ્ઞાની હોય, ગુણી પણ હોય પરંતુ ચારિત્ર્યના દુર્બળ હોય. આવા ઘણા માણસો મેં જોયા છે. જ્ઞાનનો પાર નહિ. નમ્રતા, ઉદારતા, સૌજન્ય વગેરે ગુણો પણ બરાબર હોય છતાં ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ દુર્બળ હોય. આવા માણસો પણ ગુરુ થવા માટે પૂર્ણ લાયકાતવાળા ન ગણાય. જ્ઞાન ઓછું હોય તો ચાલી શકે, કદાચ ગુણો ઓછા હોય તોય ચાલી શકે પરંતુ ચારિત્ર્યની બાબતોમાં તો જરા પણ બાંધછોડ થઈ ન જ શકે.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 2

કોઈની કડવી વાતની અસર ના થવા દેવી તથા સામી કડવી વાત ન આપવી. જે આવી હોય તેને સહન કરી ખંખેરી નાખવી. ગમ ખાઈ લેવી. તે જ કલ્યાણકારી છે. આવું કરે તો કુટુંબને બચાવી શકે. ત્રણ લોકને બચાવી શકે. ગમ ખાવામાં આટલી બધી શક્તિ છે.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 1

સૂર્ય પણ કોઈ કોઈ વાર વાદળાં નીચે ઢંકાઈ જાય છે, પણ જ્યારે વાદળાં ખસે છે ત્યારે બમણો પ્રકાશ લઈને સૂર્ય ચમકે છે. તેમ વ્યક્તિ —નિર્દોષ વ્યક્તિ—પણ કોઈ કોઈ વાર વાદળાંનો શિકાર બની જતી હોય છે, પણ જો ધીરજ-નિષ્ઠાથી ગમ ખાય અને પોતાના ઇષ્ટદેવના શરણે રહે તો તે ફરીથી ચમકવા લાગે છે, તેનાં વાદળાં દૂર થઈ જાય છે.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 2

જીવનનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર હોય—ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક—દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં સફળતાનો પ્રથમ આધાર વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર તથા વાસ્તવલક્ષી ચિંતન જ હોઈ શકે. ચિંતન જ જો મિથ્યા હોય તો બાકી બધું પરિણામ શૂન્ય યા વિપરીત જ આવે.

પુસ્તકઃ પ્ર. 7

હું પ્રારબ્ધનો વિરોધી નથી, પણ પ્રત્યેક ઘટના તથા આરોગ્યની બધી બાબતો પ્રારબ્ધપ્રેરિત છે તેવું નથી માનતો. સતત ખા ખા કરનાર, કુપથ્ય કરનારને અજીર્ણ થાય તો તે પ્રારબ્ધ નહિ પણ વર્તમાન ભૂલોનું જ પરિણામ ગણાય. એવા કેટલાય અસંયમોથી, અણસમજથી, પાડોશીના ચેપથી, વ્યાપક જીવાણુઓથી તથા દૂષિત અન્ન-જળ-વાયુ વગેરેથી આપણે રોગી થતા હોઈએ છીએ.
આજે આ રોગોથી મરનારાઓની સંખ્યા બહુ ઓછી થઈ છે તેનું કારણ પૂર્વનાં કર્મો બદલાયાં છે તેવું નહિ, પણ લોકોનો અભિગમ તથા ડૉક્ટરી ક્ષમતાનો વ્યાપક વધારો થયો છે તે છે.

પુસ્તકઃ 3 પ્ર. 4

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્ને મોહના શિકાર થતા હોય છે. પણ જ્ઞાની ઉપર તેની કાલિક અસર થતી હોય છે, જ્યારે અજ્ઞાની તો મોહને જ જીવન માની જીવતો હોય છે. મોહ વિનાનું જીવન તો તેને મૃત્યુથી પણ વધુ દુઃખદાયી લાગતું હોય છે. અજ્ઞાનીનો મોહ ઊતરવો બહુ કઠિન છે. જ્યારે જ્ઞાનીનો મોહ થોડા નિમિત્તથી પણ ઊતરી જતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 3 પ્ર. 5

પ્રથમ પાપ ડંખે, પશ્ચાત્તાપ કરાવે, પણ ધીરે ધીરે બીજું ત્રીજું ચોથું એમ પાપ-કૂંડાળું મોટું થતું જાય, તેમ તેમ ડંખ અને પશ્ચાત્તાપ ઘટતો જાય. રીઢા પાપીને તો પાપનું વ્યસન જ થઈ જાય. જે પાપની એને આદત પડી હોય તે પાપ જો ન કરે તો ખાવાનું ના ભાવે તથા ઊંઘ ન આવે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 2

પ્રેમ એ લાગણીઓનું ક્ષેત્ર છે. લાગણીના ક્ષેત્રમાં સમજને બહુ દાદ નથી મળતી હોતી. જેની લાગણીઓ ઘવાઈ હોય તેને બુદ્ધિની દલીલોથી ભરપૂર સમજનો મલમ પણ અસરકારક નથી રહેતો. તેનું સમાધાન બુદ્ધિથી નહિ પણ અંતરની વૈરાગ્યવૃત્તિથી જ થતું હોય છે. રાગની પ્રગાઢ અસરોને ધોઈ નાખે તેનું નામ તો વૈરાગ્ય છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 2

વૃદ્ધાવસ્થા તો માત્ર એક જ વસ્તુથી ધન્ય બને છે. તે છેઃ સમજણ. બાલ્યાવસ્થા કે યુવાવસ્થામાં ઓછી સમજણ હશે તો ચાલશે. પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જો સમજણ નહિ ખીલી હોય તો દુઃખના ડુંગરા સિવાય બીજું કાંઈ રહેવાનું નથી. સમજણ એટલે પોતાની પરિસ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ કરીને પરિવાર તથા અન્ય લોકો સાથે, કુદરત સાથે, તથા પોતાની સાથે હિતકારી સુમેળ કરવાનું ડહાપણ. પોતાના વીતી ગયેલા કાળની પુનરાવૃત્તિ હવે શક્ય નથી તે વાત પ્રત્યેક વૃદ્ધે સમજી લેવાની હોય છે. પણ જો તે આ વાતને સમજી ન શકે તો ઘરમાં સંઘર્ષ, ખટપટ, ઘૃણા અને અંતે પોતે દુઃખી દુઃખી થઈને વધુ દુઃખી થવા ફેંકાઈ જતો હોય છે. પ્રત્યેક વૃદ્ધે આટલી સમજણ તો રાખવાની કે હવે તે ઊગતો સૂર્ય નથી, આથમતો સૂર્ય છે. આથમતા સૂર્યનું એટલું માન ન હોય, જેટલું ઊગતાનું હોય. હવે તો તેણે માનનો હક નહિ પણ માનને સાચવવાનો પ્રયત્ન કરીને જીવવાનું છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 4

સૌથી મોટું અજ્ઞાન, પોતાની અલ્પતાનું અભાન છે. અજ્ઞાનીને પોતાની અલ્પતા નથી દેખાતી. કોઈ દેખાડે તોપણ સ્વીકારતો નથી. જે અલ્પ પામર મહત્તાના દંભમાં મહાપુરુષોની હોડ કરવા જાય છે તે ફજેતી વહોરીને લાવતો હોય છે. પણ ફજેતી વહોરીને પણ તે અટકતો નથી. જેની મહત્તા આગળ પોતાની તુચ્છતા પોતાના જ અનાડીપણાથી છતી થઈ ગઈ હોય, તેનો તે કટ્ટર તથા કાયમી દ્વેષી બને છે. ઈર્ષાના અગ્નિમાં બળતો રહે છે. આવા માણસો મિથ્યા ગુરુતાગ્રંથિથી પીડાતા હોય છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 5

જો તમારું તન પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલું તથા મન લાગણીઓથી ભરેલું રહેશે તો વિકારો ઘણા ઘટી જશે. જ્યારે તમે કાંઈ શારીરિક પ્રવૃત્તિ નથી કરતા તથા માનસિક પ્રવૃત્તિ પણ નથી કરતા, ત્યારે વિકારોથી વધુ ને વધુ ઘેરાયેલા રહો છો. માનસિક લાગણી-શૂન્યતાના ખાડાને ભરવાનું કામ વિકારો દ્વારા થાય તેવી કુદરતી વ્યવસ્થા જણાય છે.

પુસ્તકઃ 5 પ્ર. 1

કામવિકાર એ માત્ર ઇચ્છા નથી, પણ શરીરમાં થનારી એક રાસાયણિક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાનું પ્રેરક બળ, વિજાતીય સહવાસ, એકાંત, બીજા પાત્ર દ્વારા મળતા શારીરિક તથા માનસિક સંકેતો, વાતાવરણ તથા પોતાની ભૂમિકા કારણ બનતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 5 પ્ર. 1

ભાવમાં જે અમૃત છે તે ભાવહીન ઐશ્વર્યમાં નથી. ભાવના તથા ઐશ્વર્યમાંથી કોઈ એકને જ વરણ કરવાનું હોય તો ભાવનાનું જ વરણ કરનાર ભવ તરી જાય. લુખ્ખા ઐશ્વર્યની પાછળ ભટકનાર ભવાટવિમાં અટવાઈ જાય.

પુસ્તકઃ 6 પ્ર. 33

સ્વપ્નના પદાર્થો બાબત પ્રથમ તો તે પદાર્થ નથી પણ વિકૃત સંગત-વિસંગત સ્મૃતિ માત્ર છે. મનની તીવ્રતાથી તે પ્રત્યક્ષવત્ અનુભવાય છે. જાગૃતિમાં પણ ઘણી વાર તીવ્ર સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષવત્ થઈને વ્યક્તિને હાવ-ભાવ કરતી કરી મૂકતી હોય છે. ભૌતિક પદાર્થો માટે સામાન્યતઃ આટલું હોવું ઘટેઃ (1) માપ (2) વજન, (3) ગતિ. સ્વપ્નમાંના પદાર્થોમાં એ શક્ય નથી. વિચાર કરો કે એક વ્યક્તિને સ્વપ્નમાં હિમાલય દેખાયો, તેનું માપ છે ખરું? વિશાળ હિમાલય નાના રૂમમાં સમાઈ જ ન શકે. શું તેનું વજન છે? ના. જો સ્વપ્નના હિમાલયનું વજન હોય તો ખાટલાની શી દશા થાય!!! તેમ હિમાલયમાં વહેતી નદીઓ પણ ખરેખર હોય તો રૂમમાં પાણીની રેલંછેલ થઈ જાય, પણ આવું કશું જ થતું નથી. એટલે સ્વપ્નના પદાર્થોમાં માપ, વજન વગેરે ન હોવાથી તે પદાર્થો જ નથી પણ ગાઢ સ્મૃતિ માત્ર છે.

પુસ્તકઃ 7 પાનઃ 27

દોષોની સ્વીકૃતિ તથા તેની સભાનતા વ્યક્તિને મિથ્યાભિમાની થતી અટકાવે છે. કેટલીક વાર દોષોની સભાનતાથી વ્યક્તિને પોતાની દુર્બળતા પ્રત્યે ભારે ડંખ રહેતો હોય છે. આ ડંખ તેને નમ્ર તથા પરદોષ-સહિષ્ણુ બનાવતો હોય છે. દોષો કરતાં પણ દોષોની અભાનતા

અથવા કોઈ કોઈ વાર તો દોષોને ગુણો માની લેવાની ધૃષ્ટતા વ્યક્તિને વધુ ભયંકર બનાવતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

જીવનમાં એક તરફ ભાવના હોવી જોઈએ તો બીજી તરફ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ પણ હોવો જોઈએ. પરલોક કરતાં પ્રથમ અલોકના પ્રશ્નોના સમાધાનમાં શક્તિ ખર્ચાવી જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક અભિગમના અભાવે આપણે વ્યક્તિના મૂળભૂત પ્રશ્નો તથા અપેક્ષાઓની ઉપેક્ષા કરી છે.

પુસ્તકઃ 8 પાનઃ (ભૂમિકા)

માણસોની શક્તિને પ્રદીપ્ત કરનાર બે તત્ત્વો છેઃ એક, લક્ષ્ય પ્રત્યે તીવ્ર ઝંખના અને બીજું, સ્પર્ધા. જીવનમાં જો આ બે વસ્તુઓ ન હોય તો શક્તિશાળી માણસ પણ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો નહિ કરી શકે. સ્પર્ધા કેટલીક વાર દ્વેષમૂલક અથવા અહંકારમૂલક પણ થઈ જતી હોય છે. એવી સ્થિતિમાં સ્પર્ધક હાનિ પહોંચાડીને સ્વયં હાનિ ઉઠાવવાનાં કામ પણ કરી બેસતો હોય છે. પણ જો ઊર્ધ્વગતિપ્રેરક લક્ષ્ય જીવનમાં સ્થિર થયું હોય તો વ્યક્તિ આપોઆપ ઉન્નતમાર્ગે ચાલ્યા કરશે. વ્યક્તિને લક્ષ્યહીનતાવાળું જીવન ન મળે. લક્ષ્યહીનતા માણસને કઠોર માર્ગે ચાલતા રહેવાની હિંમત નથી આપતી. ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે કઠોર માર્ગે ચાલવું અનિવાર્ય હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 12

જેણે ભ્રમણ નથી કર્યું તેણે કાંઈ જ કર્યું નથી. ભ્રમણ પણ માત્ર પ્રભુવિશ્વાસે કરવાનું થાય. ત્યારે તમારી ચારે તરફ અનુભવો જ અનુભવો આવી જતા હોય છે. ઘરના ખૂણામાં પુરાઈ રહેનારને દુનિયાની શી ખબર?

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 30

આપણે વર્ષો સુધી ગુલામ રહ્યા છીએ અને માર જ ખાધો છે. આપણે આપણાં મંદિરો તથા સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા સાચવી શક્યા નથી, કારણ કે આપણે દુર્બળ હતા. હવે, આપણે સદીઓ સુધી દુર્બળ બનાવનાર માન્યતાઓ વિધિઓ, આચારો વગેરેથી મુક્ત થઈને જ બળવાન બની શકીશું. આપણે ઘણા અર્થોને સ્વીકારવાના છે. આ કામ વૈચારિક ક્રાન્તિથી જ થઈ શકશે.

પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 6-7

બધું પૂર્વનાં કર્મફળનું પરિણામ છે એવું માનવું બરાબર નથી. આથી તો તમે અનર્થો તથા અનિષ્ટોને સહજ બનાવી દેશો. ખરેખર તો વ્યક્તિની પોતાની ક્ષમતા, દષ્ટિ, સ્વભાવ, સંયોગ, વાતાવરણ, પ્રેરણા વગેરે અનેક અહીંનાં કારણો તે ફળ માટે ભાગ ભજવતાં હોય છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

ભૂતાનુરાગી પ્રજા જ્યાં ભૂતકાળની ભવ્યતાની મોહભરી વાતો કરતી હોય છે, ત્યાં વર્તમાનમાં બધું બગડી ગયું છે અને ભવિષ્યમાં તો વિશ્વ જીવવા જેવું પણ નહિ રહે તેવી નિરાશા પણ બતાવતી હોય છે. આ પ્રકારનું વલણ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિનું અવરોધક બને છે. અવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ અંધશ્રદ્ધા માટે મોકળું મેદાન નિર્મિત કરે છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 9

જ્ઞાનનું સંતાન વિજ્ઞાન છે, સંતાન વિનાનું જ્ઞાન વાંઝિયું છે. એવું વાંઝિયું જ્ઞાન જે વ્યક્તિ કે પ્રજા પાસે હોય તે ભૂતકાળમાં જીવતી, ભૂતકાળમાં જવા માગતી, ભવિષ્યથી ગભરાતી અને વાસ્તવિકતા કરતાં કલ્પનામાં રાચતી થઈ જતી હોય છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ અજ્ઞાન, જ્ઞાનનું અનિવાર્ય અંગ છે, કારણ કે જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનને જોઈ-જાણી શકાય છે. અજ્ઞાનીને અજ્ઞાન દેખાતું જ નથી. તેને તો અજ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે જ દેખાય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 10

પ્રજાનો જ્ઞાનવિકાસ કરવો હોય તો તેને બહોળા અનુભવોમાંથી, ઊંડાણભર્યા અધ્યયનમાંથી અને પૂર્વગ્રહમુક્ત ચિંતનમનનમાંથી પસાર થવા દેવી જોઈએ. બહોળા અનુભવો સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 1

ક્રોધ એ ભૂખતરસની માફક શારીરિક આવશ્યકતા માટે થનારો આવેગ નથી તેમ કામની માફક વગરનિમિત્તે પણ સદા આવનારો આવેગ નથી. પણ કોઈ કોઈ વાર લાગણીઓ ઘવાવાથી આવનારો આવેગ છે.

વ્યક્તિની અહં રાગાત્મક ઇચ્છા પૂરી નથી થતી ત્યારે તેમાં અંતરાયરૂપ થનાર તત્ત્વ ઉપર ક્રોધનો આવેગ આવતો હોય છે. સૃષ્ટિરચનાના

માળખામાં ઇચ્છા તત્ત્વ મુકાયું છે. ઇચ્છા પૂરી કરવા બળ જોઈએ તે લાગણીઓથી પૂરવામાં આવ્યું, પણ સમષ્ટિ ઇચ્છામાં સંવાદિતા અને વિસંવાદિતા બંને રહેવાનાં.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 9

પાંચ ભૌતિક પ્રતિકૂળતા તો સહન થઈ શકે; પણ જેમને લાગણીઓથી પ્રતિકૂળતા મળી હોય અને સતત અણગમતા વાતાવરણમાં ખાવું પીવું-ઊંઘવું વગેરે થતું હોય તેની પીડાની તો વાત શી કરવી? ઉત્તમ જીવનપદ્ધતિ એ છે કે જેમાં માણસને અણગમતા વાતાવરણમાં જીવવાની બાધ્યતા ન હોય.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 11

સૃષ્ટિરચનામાં સ્થૂળ ભૌતિક રચના તો અદ્ભુત છે જ. પણ તેથી પણ વધુ આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રચના છે, આવેગો તથા લાગણીઓની.

પુસ્તકઃ 22 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

સ્થૂળ સૃષ્ટિ જેટલી અદ્ભુત અને વિચિત્ર છે તેથી પણ વધુ અદ્ભુત સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ એટલે ઝીણા પરમાણુઓ કે ઇન્દ્રિયાતીત દ્રવ્યો નહિ પણ પ્રાણીઓની અંદર ઉત્પન્ન થતા આવેગો. મશીનમાં ક્રિયાતંત્ર તો છે પણ તેમાં આવેગો નથી હોતા. પ્રાણીઓમાં સ્થૂલ શરીરમાં ક્રિયાતંત્ર જોઈ શકાય છે. પણ તેને ક્રિયાત્મક રૂપ આપવા માટે હલકા કે ભારે વેગવાળા આવેગો પણ અનુભવાય છે. જો આ આવેગો ન હોત તો કદાચ જીવન જ ન હોત. જો આ આવેગો ન હોત તો સુખદુઃખ પણ ન હોત.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 2

જીવન શારીરિક સંઘર્ષમાં વીતે છે, બૌદ્ધિક દલીલબાજીઓમાં વીતે છે પણ સૌથી પ્રબળ સંઘર્ષ તો લાગણીઓની દુનિયામાં ચાલતો હોય છે. લાગણીઓનું ગણિત બુદ્ધિથી પરનું ગણિત છે. બુદ્ધિવાદની રોશની ઘણી વાર લાગણીઓની દુનિયાને અજવાળી નથી શકતી.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 8

લાગણીઓથી પ્રેમગાથાઓ સર્જાઈ. ભક્તિગાથાઓ તથા શૌર્યગાથાઓ પણ સર્જાઈ, જો આ બધામાંથી લાગણીઓને બાદ કરો તો કોઈ ગાથા જ ન રહે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 8

માનવજાત માટે લાગણીઓનું સાતત્ય જીવનભર રહે છે, માનવબાળક મોટું થાય, પરણે, તેનાં પણ બાળકો થાય, પાછાં તે પરણે અને તેનાં પણ બાળકો થાય તોપણ વૃદ્ધ માણસોની લાગણીઓ સમાપ્ત થતી નથી. કદાચ આ જ કારણસર વૃદ્ધોને સતત કથાઓ સંભળાવવી પડતી હશે; માણસની લાગણીઓ પશુઓની તુલનામાં ઘણી મોટી તથા સતત રહેનારી છે, એટલે માનવજાત માટે સૌથી મોટા પ્રશ્નો લાગણીઓમાંથી પેદા થતા રહે છે. માનવ સૌથી વધુ સુખી લાગણીઓથી છે અને સૌથી વધુ દુઃખી પણ લાગણીઓથી છે. કેટલાક અધ્યાત્મવાદીઓ લોકોને એમ સમજાવે છે કે તમામ લાગણીઓને કચરી નાખો. કોઈના પ્રત્યે મમત્વ કે લાગણી ન રાખો. આ લાગણીઓ જ જીવનનું બંધન છે. આવું કહેનારા પણ અંદરથી ઇચ્છે છે કે મારા પ્રત્યે લોકોની લાગણીઓ રહે તથા વધે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 8

જો માણસને બુિદ્ધપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરતાં આવડે તો કુદરતને આશીર્વાદ વરસાવતી કરી શકે છે. પણ જો માણસને પુરુષાર્થ જ ન ગમે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ જ ન કરે તો તેના માટે કુદરત અભિશાપ વરસાવતી થઈ શકે છે. વિશ્વની ઉન્નતઅધમ, સુખી-દુઃખી પ્રજાનું મૂળ કારણ બુદ્ધિપૂર્વકનો સતત પુરુષાર્થ અને તેનો અભાવ છે.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 12

વ્યક્તિ માત્રને કુદરતી આવેગો અને લાગણીઓના પ્રવાહો આવતા જ હોય છે. આવેગોને નિતાંત અટકાવવાની પ્રક્રિયા કુદરતવિરોધી છે. આવું કરનારા નથી તો શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પામી શકતા કે નથી માનસિક શાંતિ પામી શકતા. તેમની સ્થિતિ ઉપર બુદ્ધ અને અંદર યુદ્ધ જેવી થાય છે. અત્યંત કઠોર નિયમો પાળ્યા પછી પણ જ્યારે આવેગો અટકતા નથી, ઊલટાના વધુ છંછેડાય છે અને પછી વધુ વિનાશ વેરે છે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 16

ભાવના અને સત્ય સાથે મળે તો દર્શન અને ધર્મનું મિલન થાય પણ એકલી ભાવના વેવલાપણું ઉત્પન્ન કરે છે અને એકલું સત્ય નાસ્તિકતા ઉત્પન્ન કરે છે. મોટા ભાગના વાડાઓ સત્ય ઉપર નહિ ભાવના ઉપર ભાર મૂકતા હોય છે. જે ભાવના પ્રાથમિક કક્ષાના સત્યને પણ સહન ન કરી શકે તેને અંધશ્રદ્ધાની બહેન જ કહેવી જોઈએ.

પુસ્તક 26 પાનઃ 321-322

કુદરતે જેટલા આવેગો નિર્મિત કર્યા છે, તેમાં સૌથી પ્રબળ આવેગ કામનો છે. કામ, ભલભલા ઋષિમુનિ, સિદ્ધ, સાધક, સંયમીને અકલ્પનીય રીતે વિહ્વળ બનાવે છે. જ્યારે તે વંટોળિયાની માફક ઝપાટો લગાવે છે, ત્યારે ભલભલાં વૃક્ષોને ઝકઝોળી નાખે છે, અરે કેટલાંકને તો મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાંખે છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 4

દુઃખ જ પ્રેમ અને બનાવટની પરખશિલા છે. બીજી તરફ દુઃખો સહન કરવાની ક્ષમતાનો યોગ દુઃખોના દ્વારા જ મળતો હોય છે. સહન કરવાનો અર્થ દુઃખ હોવા છતાં 'ઉફ' ન કરવું, હસતા મુખે સહી લેવું એવો થાય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 8

ચિંતન નકારાત્મક કે નિષેધાત્મક નહિ, પણ સકારાત્મક હોવું જોઈએ. માનવને પરમેશ્વરે અમાપ બુદ્ધિ આપી છે જેનો સકારાત્મક ઉપયોગ કરીને તે પ્રશ્નોને ઉકેલી શકે છે. ધાર્મિક જડસુ વલણથી ઉત્પન્ન થયેલી નકારાત્મક બુદ્ધિથી તો પ્રશ્નોની ભયંકરતા જ ભયંકરતા બતાવી શકાય છે. તેથી કાંઈ ઉકેલ તો આવતો નથી.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 17

પ્રત્યેક વ્યક્તિનું મગજ સુષુપ્તિ સિવાયના સમયમાં કાંઈનું કાંઈ વિચાર્યા કરતું હોય છે. તમારા મગજમાં સતત અને વારંવાર કયા અને કેવા વિચારો આવે છે તેના દ્વારા તમારા જીવનની કરોડરજ્જુ તૈયાર થતી હોય છે. તુચ્છ હલકા અને વિઘાતક વિચારો કે પછી નિરાશા-હતાશાભર્યા વિચારોથી લદાયેલો માણસ કાં તો જીવનને બગાડી મૂકતો હોય છે, કાં પછી ખોઈ બેસતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 2

મન અને મગજનું ખુલ્લાપણું પ્રવાસી માટે સૌથી મોટું વરદાન છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે મન એટલે લાગણીઓ અને મગજ એટલે બૌદ્ધિક કક્ષા. કુંઠિત અથવા પ્રતિબદ્ધ લાગણીઓ નવી નવી અને ભિન્નભિન્ન વસ્તુઓને ન્યાય નથી આપી શકતી તો પૂર્વગ્રહોથી પ્રતિબદ્ધ બુદ્ધિ નવા સત્યને સ્વીકારી નથી શકતી. પ્રતિબદ્ધ લાગણીઓ અને પૂર્વગ્રહપૂર્ણ બુદ્ધિથી સંપ્રદાયો ટકતા હોય છે. એટલે સંપ્રદાયોવાળા આ બન્નેનું પ્રત્યેક ખોટા ઉપાયોથી પણ રક્ષણ કરતા હોય છે. મને જીવનનો સૌથી મોટો લાભ સંપ્રદાયમુક્તિથી મળ્યો છે. દુઃખ, શોક, પીડા કે ચિંતાથી મુક્ત થવા કરતાં પણ સંપ્રદાયોથી મુક્ત થવાને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ, કારણ કે સંપ્રદાયોમાં જકડાયેલો માણસ, વિશાળતાના ભોગે સંકુચિતતામાં કલ્યાણ માનતો થઈ જતો હોય છે. વિશાળતાનો વધ એ માનવહત્યા કરતાં પણ મોટો ગુનો છે.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 1

જીવનમાં બુદ્ધિના સંબંધો વધુ પ્રબળ થાય અને ભાવનાના સંબંધો ઓછા થાય એટલે માણસ, હૃદયનું સુખ ખોતો જાય. પ્રેમ, ભાવના, લાગણી એ હૃદયના ગુણો છે. કોરી તાર્કિકતા આ ગુણોના વિકાસને અવરોધે છે, જેથી સંબંધોમાં ભીનાશની જગ્યાએ શુષ્કતા અને અસ્થિરતા વધી જાય છે.

પુસ્તકઃ 31 પ્ર. 9

હૃદય પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને મોહથી ભરાતું હોય છે. મોહ કુદરતસહજ તત્ત્વ છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા માનવીય વિકાસ છે. વિકસિત હૃદય એટલે પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ભરેલું હૃદય. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનો સુયોગ્ય વિકાસ ન થયો હોય અને માત્ર મોહ જ ભરપૂર હોય તોપણ માણસ જીવન જીવી શકે. અનર્થોની સાથે મોહમાંથી રાગ-દ્વેષ, ઈર્ષ્યા-દ્વેષ વગેરે દ્વંદ્વોની વિશાળ સૃષ્ટિનું વટવૃક્ષ થતું હોય છે, તો શ્રદ્ધાની જગ્યાએ અંધશ્રદ્ધા, કુશ્રદ્ધા વગેરે પેદા થતાં હોય છે. મોહભંગ થવાથી પણ ખાલીપણું આવે છે. આ દેશોમાં અર્થની પ્રધાનતાએ માનવીય સંબંધોનું ગણિત બદલી નાખ્યું છે. ખાસ કરીને નર-નારીના સંબંધોમાં પ્રેમ-લાગણી-ત્યાગ-સમર્પણની જગ્યાએ શારીરિક આવશ્યકતાઓને વધુ ને વધુ પ્રાધાન્ય અપાયું છે.

પુસ્તકઃ 31 પ્ર. 10

આત્માને ઠંડી ન લાગે તેવી વાતો સભામાં બોલવા પૂરતી સારી છે. પણ વાસ્તવિક જીવનમાં તો દેહવાદ જ પ્રબળ છે. જેમજેમ માણસો આત્મવાદથી વધુ ને વધુ વાતો કરતા જાય છે, તેમ તેમ દેહવાદથી પોતે અળગા છે તેમ બતાવતા રહે છે. પણ આ બધું વાચાળતા માત્ર છે. દેહવાદ વાસ્તવિકતા છે. સીધી રીતે નહિ તો આડી રીતે પણ તે પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે નાક પકડાવીને લેતો હોય છે. અમે બધા દેહવાદીઓ છીએ, આત્મવાદની કોરી વાતોથી મુક્ત છીએ, એટલે “આત્માને ઠંડી હોય જ નહિ.” એવો કોઈ દાવો કરતું નથી.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 8

ઈર્ષ્યા આંધળી હોય છે. તે સત્યને ભાગ્યે જ જોઈ શકતી હોય છે. પ્રથમ તો બને ત્યાં સુધી વ્યક્તિગત વાતોને ન લખવી જોઈએ. કોઈ વિશે સારી વાતો લખવી હોય તો કદાચ ભલે લખાય, પણ કોઈના વિશે ખોટા અભિપ્રાયો લખવા ન જોઈએ, લખવા જ હોય તો પૂરતી તપાસ કરીને સત્યની ખાતરી કર્યા પછી જ તટસ્થતાથી લખવા જોઈએ. પણ કલમ પણ ઈર્ષ્યા-દ્વેષ વગેરે દોષોનો શિકાર થઈ જાય તો, વ્યક્તિ સારો લેખક હોય તો પણ પોતાની તટસ્થતા ખોઈ બેસે છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 8

મનની પ્રસન્નતાને સ્વીકારવી જોઈએ. કેવળ ભૌતિકતાથી એ શક્ય નથી જ. અંધશ્રદ્ધા કે કુશ્રદ્ધાને બાદ કરીને સાચી શ્રદ્ધાથી જે આધ્યાત્મિક સ્ફૂર્તિ થાય છે તેનું પ્રથમ લક્ષણ પ્રસન્ન ચિત્ત છે. આને અધ્યાત્મપ્રસાદ પણ કહેવાય છે. સતત અથવા લાંબો સમય રહેનારી પ્રસન્નતાઃ આવી પ્રસન્નતા હૃદયની મિત્ર છે. કારણ કે તે હૃદયને આવેગોની માઠી અસરોથી બચાવી રાખે છે.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 6

*

5. ધર્મઃ તેનો પરિચય તથા આધ્યાત્મિકતાનું વિવરણ

[પાંચમા વિધાન-જૂથમાં સમાવિષ્ટ બાબતો ધર્મ અંગે ઘણી સ્પષ્ટ હકીકતો દર્શાવે છે. સર્વ કૃતિઓમાં ધર્મનો પરિચય કરાવનારાં કથનો તો છે જ પરંતુ સૌથી વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ "ધર્મ" નામધારી કૃતિ નોંધપાત્ર છે. તેનાં પાનઃ 8 અને 9માં પ્રગટ થયેલી ચાર વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપી હકીકત સમગ્રપણે ધર્મનો પરિચય વ્યક્ત કરે છે. પાંચમા વિધાનજૂથમાં વીસમું વિધાન આ મુજબ છેઃ

"ધર્મનું પ્રાકટ્ય સત્યથી થાય છે. સત્ય, ધર્મ અને ન્યાય લગભગ એકબીજાના પર્યાય કહેવાય. સત્ય એ જ ધર્મ, ધર્મ એ જ સત્ય. સત્ય તથા ધર્મનો અવિરોધ એનું નામ તો ન્યાય કહેવાય. આ ત્રણ તત્ત્વોમાં ન્યાય એ ફલિતાર્થ છે. ધર્મ એ પરિસ્થિતિ છે. આ જ સત્ય એ પરિસ્થિતિનું જનક છે. સત્ય ન હોય તો ધર્મપરિસ્થિતિનું નિર્માણ ન થઈ શકે. ધર્મસ્થિતિનું નિર્માણ ન થઈ શક્યું હોય તો ન્યાયનું ફળ મેળવી ન શકાય. ન્યાયી ફળ વિના પ્રજા સુખી ન થઈ શકે. ઉલટાવીને એમ કહી શકાય કે અન્યાય, (પછી તે આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક કોઈ પણ પ્રકારનો હોય) એ જ પ્રજાનાં દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. અન્યાયનું મૂળ અધર્મમાં તથા અધર્મનું મૂળ અસત્યમાં છે. એવી રીતે તમામ અનિષ્ટોનાં મૂળ અસત્યમાંથી ફૂટી નીકળે છે." {પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 8 અને 9}

અને ધર્મની સ્પષ્ટતા (શુદ્ધતા) રજૂ કરતાં જણાવાયું છે કે 'ધર્મ એક જ છે, સંપ્રદાય અનેક છે. ધર્મ પરમાત્માનો બનાવેલો છે. સંપ્રદાય માણસોના બનાવેલા છે. ધર્મ ભેદ નથી કરતો; ભેદ કરે તે સંપ્રદાય છે' {પુસ્તકઃ 2 પાનઃ 81 અને 85}

ધર્મનો પરિચય કરાવતાં અન્ય વિધાનોમાં 'ધર્મની પ્રથમ પ્રેરણા કર્તવ્ય (ફરજ) થઈ.' 'ધર્મ પારમાર્થિકતાની પ્રેરણા આપે છે.' 'શ્રદ્ધાથી ધર્મ પ્રગટે છે.' 5 એના જ અનુસંધાનમાં કહેવાયું છે કે 'શ્રદ્ધા જ અધ્યાત્મ રૂપ આપતી હોય છે. શ્રદ્ધાનો પુત્ર ધર્મ છે કારણ કે ધર્મની પ્રસૂતિ શ્રદ્ધાના ફળમાંથી જ થઈ શકતી હોય છે.' {પુસ્તકઃ 2 પાનઃ 101 પુસ્તકઃ 2 પાનઃ 106 પુસ્તકઃ 4 પાનઃ 29 પુસ્તકઃ 5 પાનઃ 96}

ધર્મનો પરિચય કરાવતાં આ તત્ત્વજ્ઞ વિધાનોમાં કહેવાયું છે કે 'ધર્મ એટલે પ્રકાશ, ઉચ્ચ જીવન માટેનું પ્રેરણાબળ.' અને 'ધર્મ એટલે વ્યક્તિની અંદર રહેલા સદ્‌ગુણોને વિકસિત કરી પ્રગટ કરવાની પ્રક્રિયા.' {પુસ્તકઃ 8 પાનઃ 115 પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 3}

આ પાંચમા વિધાન-જૂથમાં સર્વ જનોની મનોવૃત્તિને ઉચ્ચતમ પ્રેરણા આપતું વિધાન છેઃ 'ધર્મ, ધર્મસ્થાન અને ધર્મગુરુ ત્યારે જ સફળ થયાં ગણાય કે જ્યારે ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય અન્યાયથી પીડાતી પ્રજાનું તેમના દ્વારા રક્ષણ થાય.' {9. પુસ્તકઃ 30 પાનઃ 152}

ધર્મના પરિચયનાં ઉપરોક્ત વિધાનોમાં ઉમેરો કરતું આધ્યાત્મિકતાનું સર્વજ્ઞ વિધાન રજૂ કરીને ધર્મપરિચયના આ ટૂંકસારનો અંત કરીએ. અધ્યાત્મ અંગેનું આ વિધાન વિવરણકારક છે. 'ધર્મ અને અધ્યાત્મને પણ વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્ય મળવો જોઈએ. ધર્મનું તથા અધ્યાત્મનું પણ વિજ્ઞાન છે, જેનાથી તે હંમેશાં ચેતનવાળાં રહ્યા કરે. વિજ્ઞાન વિનાનો ધર્મ અને વિજ્ઞાન વિનાનું અધ્યાત્મ લાંબા ગાળે પ્રજાજીવનમાં જડતા, સ્થગિતતા અને અસ્પષ્ટતાનું નિર્માણ કરતાં હોય છે.' {10. પુસ્તકઃ 20 પાનઃ 121}

વૈજ્ઞાનિક સત્યોને સ્વીકારી લેવાથી ધર્મને કશી આંચ આવવાની નથી કારણ કે વિજ્ઞાન સત્ય છે, ધર્મ પણ સત્ય છે. તે સત્યોને વિરોધ હોય જ નહિ. બન્ને એકબીજાનાં પૂરક થઈ શકે. હા, એવું બને કે વિજ્ઞાનના કારણે સડેલી—ગળી ગયેલી કેટલીક માન્યતાઓ ખોટી ઠરવાની. તે યોગ્ય છે.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 1

ધર્મ એક જ છે. સંપ્રદાય અનેક છે. ધર્મ પરમાત્માનો બનાવેલો છે. સંપ્રદાય માણસોના બનાવેલા છે. ધર્મ ભેદ નથી કરતો; ભેદ કરે તે સંપ્રદાય છે.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 5

ધર્મની પ્રથમ પ્રેરણા કર્તવ્ય (ફરજ) થઈ, જેથી વ્યક્તિ કર્તવ્યની સભાનતાવાળી થાય. પણ કર્તવ્યમાત્રથી ધર્મ પૂરો નથી થઈ જતો. કર્તવ્યની સાથે પ્રામાણિકતા અત્યંત જરૂરી છે. આમ આર્થિક ક્ષેત્રે નહિ પણ બધાં ક્ષેત્રે—કૌટુંબિક ક્ષેત્રે પતિ-પત્ની વચ્ચે, શેઠ-મુનીમ વચ્ચે, રાજા-પ્રજા વચ્ચે—બધે જ પ્રામાણિકતા જરૂરી છે, અને પ્રામાણિકતા પછી ત્રીજી પ્રેરણા પરમાર્થની છે. તમારી શક્તિમાંથી થોડી શક્તિ,

શક્તિહીન માણસો માટે ખર્ચવાની છે.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 6

ધર્મ પારમાર્થિકતાની પ્રેરણા આપે છે. દંભ, ઢોંગ, પાખંડ, આડંબર આ બધું ધર્મનું નહિ, અધર્મનું પરિણામ છે, જે ધર્મના માથે મઢવામાં આવ્યું છે. જાગ્રત વર્ગે તેને દૂર કરવું જોઈએ.

પુસ્તકઃ 2 પ્ર. 6

ધાર્મિક સમાનતા વિના ધર્મની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. માનવમાનવને કાલ્પનિક દીવાલોમાં વિભક્ત કરી કૃત્રિમ રીતે ઊંચનીચના ભેદો સરજી લીલાલહેર કરતી ધાર્મિકતા મારે મન ધાર્મિક અભિશાપ છે. ઘણાંની હીનતાના પાયા ઉપર થોડાંની એકતા સિદ્ધ કરવા મથનાર ધર્મ એ ધાર્મિક શોષણનો અન્યાયી માર્ગ છે. તેમાંથી સમાજને મુક્ત કરવો, સૌને સરખા હકો આપવા તથા માનવતાવાદનો ધ્વજ ફરકતો કરવો તે મારી અપેક્ષા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એ જોઈ શકાશે. સાથે સાથે વિજ્ઞાનના વિકાસથી હજારો દોષો ઊભા થશે—ખાસ તો ધાર્મિક મૂલ્યોને આઘાત થશે તેવી ભીતિ રાખનારા કદાચ થોડા અંશે સાચા હશે, પણ વિજ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી પથ્થરયુગની મધુર કલ્પના કરનારાઓને ખ્યાલ નહિ હોય કે વિજ્ઞાનનો અવરોધ તો વિનાશ જ હશે. વિશ્વની ગતિ સાથે ગતિ નહિ મેળવનાર ગૌરવપૂર્ણ જીવન નહિ જીવી શકે. વિજ્ઞાન વિના આર્થિક, રાષ્ટ્રિય તથા શૈક્ષણિક પાયમાલી જ થશે.

પુસ્તકઃ 3 પાનઃ 4 પ્રસ્તાવના

ભક્તિમાર્ગની એક ખાસ વિશેષતા છે કે તે જીવનનાં તમામ સાફલ્ય પરમેશ્વરને સોંપે છે તથા પ્રત્યેક નિષ્ફળતાનો ટોપલો બહુ દીનભાવે પોતાને માથે ઓઢી લે છે.

પુસ્તકઃ 3 પ્ર. 1

ભક્તિ તો કરવી જ જોઈએ તેની ના નહિ, પણ ભક્તિ, કાયરતા કે નિર્માલ્યતાને વધારનારી યા તેને ઢાંકનારી ન હોવી જોઈએ પણ શૂરવીરતાભરી, અન્યાયીને પડકાર ફેંકનારી મહાશક્તિરૂપ હોવી જોઈએ.

પુસ્તકઃ 3 પ્ર. 3

ધર્મશાસ્ત્ર તથા તેનો વ્યાખ્યાતા જો ધર્મઝનૂની, એકાંગી, સ્વાર્થી નીચ પ્રકૃતિનો જ હોય છે ત્યારે મહા અનર્થો થાય છે. જ્યારે ધર્મશાસ્ત્ર તથા તેનો વ્યાખ્યાતા ધર્મપ્રેમી, સર્વાંગી દષ્ટિવાળો, નિસ્વાર્થી, દેશકાળ તથા પરિસ્થિતિને સમજનાર સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો હોય છે ત્યારે તેની પકડ લોકહિતકારી થતી હોય છે. તલવારથી અત્યાચાર પણ થાય છે. તથા અત્યાચારને રોકી પણ શકાય છે. આવી જ રીતે ધર્મશાસ્ત્રોથી (તેની પકડથી) લોકોને પરસ્પરમાં ઘૃણા કરાવીને લડાવી પણ શકાય છે તથા તે જ ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા સૌનાં મન નિર્મળ બનાવીને કલ્યાણ પણ કરી શકાય છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 1

શ્રદ્ધાથી ધર્મ પ્રગટે છે. જ્યારે અંધશ્રદ્ધાથી ભયની નિવૃત્તિ શક્ય નથી. દુર્ભાગ્યવશ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધા કરતાં અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. એટલે સાચા ધર્મની જગ્યાએ વહેમોનું પ્રમાણ પણ મોટું છે.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 1

જીવનવ્યવસ્થાને સુચારુ બનાવે, સૌને ન્યાય મળે, સૌ સજ્જનો નિર્ભય બનીને રહે, કોઈ કોઈનું કોઈ પણ પ્રકારે શોષણ ન કરે—આવી પરિસ્થિતિ સ્થિર થઈ હોય ત્યાં ધર્મની સ્થાપના થઈ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 4 પ્ર. 12

શ્રદ્ધા જ અધ્યાત્મ રૂપ આપતી હોય છે. શ્રદ્ધાનો પુત્ર ધર્મ છે, કારણ કે ધર્મની પ્રસૂતિ શ્રદ્ધાના ફળમાંથી જ થઈ શકતી હોય છે. કોરી બુદ્ધિથી ધર્મ ન જન્મે, જીવન માટે બુદ્ધિવાદ જેટલો જરૂરી છે, તેટલો જ શ્રદ્ધાવાદ પણ જરૂરી છે. શ્રદ્ધા વિના આંતરિક શક્તિઓ નથી ખીલી શકતી. વ્યક્તિમાં ચારિત્રિક પ્રબળતા શ્રદ્ધાના સંબલથી આવતી હોય છે. શ્રદ્ધા ગુમાવીને વ્યક્તિ બહુ મોટું બળ ગુમાવી દેતી હોય છે. વિદ્યાદાન તો શ્રેષ્ઠ છે જ પણ શ્રદ્ધાદાન તો તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.

પુસ્તકઃ 5 પાનઃ 96

પ્રત્યેક પ્રજાની ઉન્નતિનો મૂળ પાયો સમજણપૂર્વકના પુરુષાર્થમાં રહેલો હોય છે. સાચા પુરુષાર્થમાં પ્રેરણા આપે તે ધર્મ અવશ્ય પ્રજાનું કલ્યાણ કરનારો બનતો હોય છે. પણ ધર્મ જો પ્રજાને પુરુષાર્થવિમુખ બનાવે, પ્રજાને પુરુષાર્થ પ્રત્યે અરુચિ પ્રગટાવે, પ્રારબ્ધવાદી કે નિરાશાવાદી બનાવે તો પ્રજાની અધોગતિ થાય તેમાં શંકા નહિ.

પુસ્તકઃ 5 પાનઃ 326

યજ્ઞો, સપ્તાહો, છપ્પન ભોગો અને સમૈયાઓમાં લખલૂટ ખર્ચો કરનારાઓને જાણ થવી જોઈએ કે એક માણસને રોજી આપવી, એક-બે કુટુંબોને આજીવિકાનું સાધન આપવું તે ખરો યજ્ઞ છે, તે ખરી સપ્તાહ છે, તેમાં જ છપ્પન ભોગો અને સમૈયાઓ છે. ધર્મને માનવતા તરફ વાળવામાં આવે એ જ ધર્મની તેજસ્વિતા છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 16

ધર્મ એટલે પ્રકાશ, ઉચ્ચ જીવન માટેનું પ્રેરણાબળ. શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ દ્વારા શક્તિહીન વ્યક્તિઓનું શોષણ રોકવાનું નિયંત્રક બળ. જો એમાંથી કાંઈ પણ પ્રાપ્ત ન થતું હોય તો ધર્મ માનવજીવનને ગૂંગળાવનારું અને લડાવી મારનારું અનિષ્ટ પણ થઈ જતું હોય છે. ધર્મના નામે જેટલા કલહ થયા તેટલા પૈસાના માટે નથી થયા. ધન-કલહને શમાવી દેવો કઠિન નથી હોતો, પણ ધાર્મિક ઉન્માદને શમાવવો અત્યંત કઠિન હોય છે. ધર્મપ્રચારના નામે મોટા ભાગે પ્રચારકો સંકીર્ણતા તથા અમાનવતાનો પ્રચાર કરતા હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 24

ભારતમાં જે રીતેનો ધર્મપ્રચાર થાય છે તે રીતે તો પ્રજા વધુ દુર્બળ, વહેમીલી તથા અનિશ્ચિત ભૂમિકાવાળી બને છે. ખરેખર તો ધર્મથી પ્રબળતા આવવી જોઈએ. વહેમ, શંકા-કુશંકાની જગ્યાએ સ્પષ્ટતા તથા દઢતા આવવી જોઈએ. પણ ચમત્કારોના વંટોળિયામાં પ્રજાને ઉડાડનારા પ્રજાનું હિત કરવાની જગ્યાએ અહિત જ કરે છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 27

જેને આત્મકલ્યાણ કરવું હોય તેના માટે પાંડિત્યની જરૂર નથી. પણ જેને વ્યવસ્થિત રીતે ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તેના માટે યથાસંભવ વિદ્વત્તા જરૂરી છે. ભારતીય સાધુસમાજમાં કદાચ એક ટકો પણ વિદ્વત્તાવાળા નહિ હોય. વિદ્યાપ્રચાર પ્રત્યે અનેક કારણોસર ઉદાસીનતા રહી છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 31

ધર્મને જો વ્યવહારમાં ઉતારી ન શકાય. ફિલસૂફીને પણ વ્યવહારથી પરની વાત સમજાવાય તો તેવો ધર્મ તથા તેવી ફિલસૂફી માત્ર શોભાના ગાંઠિયા બની જતા હોય છે. તેનાથી પ્રજાનું કલ્યાણ નથી થતું હોતું.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 45

પ્રજાના મસ્તિષ્કનું ઘડતર કરવામાં સૌથી મોટો ઘટક ધર્મ છે. ધર્મની વ્યાખ્યા કે માન્યતા ભ્રાન્તિભરેલી હોય તો પ્રજા કુધર્મને જ ધર્મ માની બેસે. આવો કુધર્મ પ્રજાને ડુબાડતો હોય છે. 'ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ'ની કહેવત પ્રમાણે ધર્મ ત્યારે રક્ષણ કરે જ્યારે ધર્મ, એ સાચો ધર્મ હોય, ધર્મના નામે કુધર્મને જ પ્રસરાવ્યો હોય તો પ્રજા દુઃખી દુઃખી થઈ જાય. તેનું માનસિક તથા બૌદ્ધિક ઘડતર જ એવું થાય કે તે હાનિ જ હાનિ ઉઠાવતી રહે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 59

પ્રજાને સિદ્ધાંતો પ્રત્યે સમર્પિત કરનારા ધર્મપ્રચારકો હોવા જોઈએ. વ્યક્તિપૂજાથી બચનારા તથા બચાવનારા ધર્મપ્રચારકો હોવા જોઈએ. ઈશ્વરનો મહિમા તથા સિદ્ધાંતોની નિષ્ઠા દઢ કરાવનારા ધર્મપ્રચારકો હોવા જોઈએ.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 61

અર્થનું પ્રભુત્વ બધાં જ ક્ષેત્રો ઉપર પ્રાચીન કાળથી અબાધિત રૂપથી રહ્યું છે. ધાર્મિક ક્ષેત્ર એમાંથી બાકાત કેમ રહી શકે? ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો—વિધિવિધાનો—સપ્તાહો વગેરેની પાછળ અર્થોપાર્જનની સામાન્ય વૃત્તિ રહે તે સહજ છે. તેને નાબૂદ ન કરી શકાય.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 74

ધર્મના નામે પુરોહિતો, ભૂવાઓ, ધર્મગુરુઓ વગેરે પ્રજાને ચૂસતા હોય છે. અંધશ્રદ્ધા વિના આ શોષણ શક્ય ન બની શકે એટલે ધર્મના

નામે નિતાન્ત અંધશ્રદ્ધાનો અંધકાર પાથરવાનું કામ પણ ચાલુ રહે છે. અંધશ્રદ્ધાના પ્રચારને જ જ્યારે ધર્મપ્રચાર માની લેવામાં આવે ત્યારે ધર્મ બિચારો રડે નહિ તો બીજું શું કરે?

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 84

મને સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યું છે કે જે રીતનો ધર્મ આપણે સમજીએ છીએ તેણે તો પ્રજાને અસ્પૃશ્યતા, ઊંચનીચના ભેદ, જ્ઞાતિપ્રથા, વર્ણવાદ અને આ બધાંના પરિણામે વિખવાદ, કુસંપ, વિખંડન અને ગુલામી આપ્યાં હતાં. અધ્યાત્મે વ્યક્તિ તથા પ્રજાની ઇચ્છાશક્તિને મારી નાખવાનું કામ કર્યું હતું. ઇચ્છાશક્તિની મંદતાથી ભારતમાં કોઈ નેપોલિયન કે સિકંદર પેદા ન થઈ શક્યો. તે સતત પરદેશીઓના આક્રમણ તળે કચડાતો દેશ રહ્યો.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 87

ધર્મ એટલે વ્યક્તિની અંદર રહેલા સદ્‌ગુણોને વિકસિત કરી પ્રગટ કરવાની પ્રક્રિયા. અધર્મ એટલે વ્યક્તિની અંદર બેઠેલા દુર્ગુણોને વિકસિત કરીને પ્રગટ કરી આપનારી પ્રક્રિયા. ધર્મ એટલે જીવન-સાધના. અને જીવન-સાધના એટલે જીવનનો વિકાસ. જીવનનો વિકાસ સદ્‌ગુણોને ખીલવવા થનારી તમામ ક્રિયાઓ—પછી તે શારીરિક હોય કે માનસિક—તેનું નામ ધર્મ.

વ્યક્તિમાત્રની અંદર સદ્‌ગુણો તથા દુર્ગુણોનાં બીજ હોય જ છે. કેટલાકમાં દુર્ગુણોનાં. આ ન્યૂનાધિકતાથી 'સ્વભાવ' અથવા 'પ્રકૃતિ' ઘડાય છે. સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિથી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નિર્મિત થતું હોય છે. પ્રકૃતિથી પકડાયેલો જીવ કાર્યક્ષેત્રના લગભગ 'નિર્ધારિત' માર્ગે જીવન જીવતો હોય છે. 'લગભગ' અને 'નિર્ધારિત' શબ્દો એટલા માટે વાપર્યા છે કે પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ તે ખાસ કાંઈ કરી શકતો નથી. એટલે 'નિર્ધારિત' શબ્દ મૂક્યો છે. પણ પ્રકૃતિની મર્યાદારેખાની ઉપર અથવા નીચે તે થોડું ચઢી શકે છે તથા થોડું ઊતરી પણ શકે છે. થોડું ચડવું એટલે ધર્મસાધના દ્વારા ઊર્ધ્વીકરણ પ્રાપ્ત કરવું, નીચે ઊતરવું એટલે અધર્મ દ્વારા પતન થવું. આટલા અંશમાં વ્યક્તિનો પુરુષાર્થ પરિણામશાળી થઈ શકે છે એટલે ધર્મને જીવન-સાધના કહી છે.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 1

ધર્મનું પ્રાકટ્ય સત્યથી થાય છે. સત્ય, ધર્મ અને ન્યાય લગભગ એકબીજાના પર્યાય કહેવાય. સત્ય એ જ ધર્મ, ધર્મ એ જ સત્ય. સત્ય તથા ધર્મનો અવિરોધ એનું નામ તો ન્યાય કહેવાય. આ ત્રણ તત્ત્વોમાં ન્યાય એ ફલિતાર્થ છે. ધર્મ એ પરિસ્થિતિ છે. આજે સત્ય એ પરિસ્થિતિનું જનક છે. સત્ય ન હોય તો ધર્મપરિસ્થિતિનું નિર્માણ ન થઈ શકે. ધર્મસ્થિતિનું નિર્માણ ન થઈ શક્યું હોય તો ન્યાયનું ફળ મેળવી ન શકાય. ન્યાયી ફળ વિના પ્રજા સુખી ન થઈ શકે. ઊલટાવીને એમ કહી શકાય કે અન્યાય, (પછી તે આર્થિક રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક કોઈ પણ પ્રકારનો હોય) એ જ પ્રજામાં દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. અન્યાયનું મૂળ અધર્મમાં તથા અધર્મનું મૂળ અસત્યમાં છે. એવી રીતે તમામ અનિષ્ટોનાં મૂળ અસત્યમાંથી ફૂટી નીકળે છે.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 2

સુખનું મૂળ શક્તિ છે અને દુઃખનું મૂળ અશક્તિ છે. શક્તિને પ્રાપ્ત કરવી એ જીવનસાધના છે. શક્તિહીન થઈને જીવવું એ જીવનને ધૂળધાણી કરવા બરાબર છે. શક્તિની ઉત્પાદકતાનું કેન્દ્ર ધર્મ છે. ધર્મ હોય ત્યાં શક્તિ હોય જ પણ શક્તિ હોય ત્યાં ધર્મ હોય જ તેવું ન કહેવાય. શક્તિની સાથે અધર્મ પણ રહે. શક્તિ વિના માત્ર દુર્બળતા આપનારને ધર્મ ન કહેવાય. તે ધર્માભાસ છે. કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ પૂરી પ્રજા આવા ધર્માભાસને ધર્મ સમજીને સેવે છે તો તેનું પરિણામ તેને દુર્બળતા, લાચારી અને પરાધીનતામાં ભોગવવું પડે છે. કર્મકાંડો, બાહ્યોપચારો, ટીલાંટપકાં, હોમ-હવન વગેરેને જ પ્રજા જ્યારે પાળવાનો મુખ્ય ધર્મ સમજીને પૂરી શક્તિથી તેમાં લાગી જાય ત્યારે તે ખરા ધર્મથી ચ્યુત થાય છે. આવી પ્રજા જેટલી ધાર્મિક તેટલી જ વધુ દુર્બળ બને છે.

પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 11 (ભૂમિકા)

જીવન એક વાસ્તવિકતા છે. તેને કલ્પના કે સ્વપ્ન માનવું એ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. આવી મિથ્યાદૃષ્ટિ ધર્માભાસ તરફ ધકેલાતી જશે અને જીવનના પ્રાણપ્રશ્નોને સચોટ હલ કરવાની જગ્યાએ ધુમાડાના ગોટાઓનાં પડીકાં બાંધ્યા કરશે. ઐહિક સુખો એ ઝાંઝવાનાં નીર નથી પણ જીવન માટેની જરૂરિયાતો છે. મોહપૂર્વક તેમાં ચોંટી જવું એ જેટલું હાનિકર છે તેટલું જ મોહપૂર્વક તેને ઠોકર મારવી એ પણ હાનિકર છે. ધર્મ સ્વીકાર અને અસ્વીકાર એમ બન્ને વચ્ચેનો યથાયોગ્ય વિવેક કરાવી એક સંતુલન આપે છે, જે સંતુલન વ્યક્તિ તથા પ્રજાને સુખી

બનાવે છે.

પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 11 (ભૂમિકા)

મારી દૃષ્ટિએ ધર્મ, પ્રજાને ચાર શક્તિઓ આપનારો હોવો જોઈએઃ 1. જનશક્તિ, 2. ધનશક્તિ, 3. શસ્ત્રશક્તિ અને 4. વિદ્યાશક્તિ. આ ચાર શક્તિઓ જો ધર્મ દ્વારા ઉત્પાદિત થશે તો પ્રજા સુખી થશે, સમૃદ્ધ થશે, સ્વરક્ષા કરનારી થશે અને સ્વમાનપૂર્વક જીવનારી થશે. પણ જો ધર્મ, ચારે શક્તિનો વિરોધી થશે તો તે પ્રજાનો નાશ કરનારો ધર્માભાસ જ થશે. વર્ણભેદ, જાતિભેદ, જ્ઞાતિભેદ, કુળભેદ, સંપ્રદાયભેદ વગેરે અસંખ્ય ભેદો કરીને પ્રજાની બાદબાકીનું સમર્થન કરનાર ધર્માભાસ કદી જનશક્તિ મેળવી નહીં શકે.

પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 16 (ભૂમિકા)

ધર્મથી ત્રીજી શક્તિનું ઉત્પાદન તે શસ્ત્રશક્તિ છે. પ્રત્યેક ધાર્મિક વ્યક્તિ સમય આવ્યે શસ્ત્રધારી યોદ્ધો થઈ શકે. ગામ લૂંટાતું હોય, અબળાઓનું શીલ લૂંટાતું હોય, આસુરી તત્ત્વો અત્યાચાર કરતાં હોય ત્યારે માત્ર માળા ફેરવીને ઘરમાં પુરાઈ રહેવાનું નામ ધર્મ નથી. પણ શસ્ત્રધારી થઈને અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા ઘરેઘરથી નીકળી પડવાનું નામ ધર્મ છે. શૌર્ય વિનાની અહિંસા એ માત્ર કાયરતાને ઢાંકવાનો અંચળો માત્ર છે, તેમ અન્યાયની સામે સબળ રીતે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ વિનાનો ધર્મ પણ વિડંબના માત્ર છે.

પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 17 (ભૂમિકા)

સ્વમાન, સુરક્ષા, સમૃદ્ધિ અને સંસ્કારથી ભરપૂર જીવન ધર્મ દ્વારા પ્રજાને મળવું જોઈએ. જો ધર્મ આ કાર્ય નહીં કરી શકે તો તે તેની નિષ્ફળતા જ કહેવાશે.

પુસ્તકઃ 10 પાનઃ 17 (ભૂમિકા)

ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થા આપે તે ધર્મ કહેવાય. ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થામાં ક્ષમા માગવી તથા ક્ષમા આપવી જરૂરી છે. ક્ષમાનો ગુણ ન વિકસ્યો હોય તો ક્રોધ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને વેર જેવા દુર્ગુણો વધી જવાના. જે વ્યક્તિ કે પ્રજામાં આવા દોષો હોય તે ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. આવા દોષો જો ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણથી આવતા હોય તો તો વળી વ્યક્તિ તથા પ્રજાને તેવો ધર્મ અધમ બનાવવાનું જ કામ કરે. મોટા ભાગે ધર્મો આવું જ કરી રહ્યા લાગે છે. એટલે ધર્મવૃદ્ધિ સાથે વ્યક્તિની અસ્મિતા પણ વધી રહી છે.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 3

પરમેશ્વરે સૌથી ઉત્તમ લાગણી દયાની બનાવી છે. જે દયાળુ નથી તે ઈશ્વર નથી. જે દયાળુ નથી તે સંત નથી, જે દયાળુ નથી તે માનવ નથી દયાળુ સ્વભાવ મળવો એ મોટામાં મોટી બક્ષિસ છે. દયાની પોષક ઉદારતા છે. અને ઉદારતાની પ્રેરક ઘણી વાર દયા થઈ જતી હોય છે... વ્યક્તિમાં પડેલી દયાને જાગ્રત કરી તેની અભિવૃદ્ધિ કરી તેના દ્વારા દુઃખી માનવસમાજને લાભાન્વિત કરવો એ કામ ધર્મનું છે... દયા જ ધર્મનું મૂળ છે.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 5

ધર્મથી વધુ કલ્યાણકારી કાંઈ જ નથી અને અધર્મથી વધુ હાનિકર પણ કાંઈ નથી. જો આ વાત સાચી હોય તો ધર્મનો વધારો કરવાથી પ્રજાનું કલ્યાણ થાય તથા અધર્મનો વધારો કરવાથી પ્રજા દુઃખી થાય એવું આપોઆપ ફલિત થયું. અધર્મને આચરનાર કરતાં પણ અધર્મનો પ્રચાર કરનાર વધુ અધમ છે. કારણ કે એવા પ્રચારથી હજારો માણસો પાપી થઈ જતા હોય છે. આ જ કારણસર ધર્મપ્રચારકને આપણે પૂજ્ય ગણીએ છીએ.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 7

ધર્મની વૃદ્ધિ ઘણાં સ્તોત્રો બોલવાથી, પાઠપૂજા કે કર્મકાંડો કરવાથી, હોમ-હવન કે યજ્ઞો કરવાથી, સપ્તાહો કે સમૈયા કરવાથી નથી થતી; થતી હોત તો ભારતદેશ ધર્મથી ઊભરાઈ ગયો હોત; દુઃખી ન થયો હોત. હા, આવુંબધું કરવાથી સંપ્રદાયો, મંડળો તથા પંથોની વૃદ્ધિ થતી હોય છે. લોકો એ જ કરી રહ્યા છે, પણ આપણે તો ધર્મની વાત કરીએ છીએ. એટલે ધર્મવૃદ્ધિનું મૂળ ‘શીલ’ તત્ત્વ બનાવાયું. શીલ એટલે સદાચાર અને સદાચાર એટલે દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રજાએ નિર્ધારિત કરેલાં ઉચ્ચ મૂલ્યો. ધર્મવૃદ્ધિ માટે આ જ મુખ્ય સાધન છે. પણ સદાચારની સાથે એક બીજું તત્ત્વ પણ જરૂરી છે, તેના વિના સદાચાર કદાચ વંધ્યત્વ સ્થિતિવાળો થઈ જાય, તે છે પરમાર્થ.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 8

ધર્મનું તેજ સદ્‌ગુણોમાંથી પ્રગટતું હોય છે. આવા સદ્‌ગુણો માનવમાત્રમાં પરમેશ્વરે વત્તા-ઓછા અંશે મૂકેલા છે. આ સદ્‌ગુણોનો વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયા તે ધર્મ છે. તેને આપણે સનાતન ધર્મ પણ કહીએ છીએ. સનાતન એટલા માટે કે તે અનાદિ કાળથી છે તથા અનંત કાળ સુધી (માનવઅસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી) રહેવાનો છે. તે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રસ્થાપિત કે નિર્મિત નથી એટલે આ સનાતન ધર્મનો કોઈ માણસ પ્રવર્તક નથી. પ્રવર્તકો સંપ્રદાયો પ્રવર્તાવે છે અને સંપ્રદાયો કદી સનાતન નથી હોતા.

પુસ્તકઃ 10 ઉપસંહાર

લગભગ પ્રત્યેક ધર્મના પાંચ ઘટક હોય છે. 1. કર્મકાંડ, 2. આચાર, 3. માન્યતાઓ, 4. માનવતા અને 5. પારસ્પરિક સમાનતા અથવા અસમાનતા.

પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 3

ધર્મ તથા ધાર્મિક વિચારોનો પ્રભાવ રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યો ઉપર પડે જ છે, તે હિન્દુ પ્રજા સદીઓથી રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યો મેળવી ના શકતી હોય તો તેમાં તેનો ધર્મ તથા ધાર્મિક વિચારો કારણ છે.

પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 5 (વાચકોને વિનંતી)

મારા કહેવાનો ભાવ એ છે કે સ્ત્રી તથા પુરુષને નીતિમય, શુદ્ધ અને પવિત્ર કામ તથા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે કાર્ય ધર્મે કરવાનું છે. જો ગૂંગળાવવાનું કામ ધર્મ કરશે તો ધર્મની સામે પડકાર ઊભા થશે, જેને ઝીલી નહિ શકાય.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 1

ખરેખર તો પુણ્ય તેનું નામ છે, જેમાં કોઈ દીનદુઃખી—લાચાર માણસની આંતરડીને ઠારવામાં આવે, કોઈને સુખી કરવાં, લોકો કે જંતુઓનાં દુઃખો દૂર કરવાં કે હળવાં કરવાં, તે પુણ્ય છે. વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર કે માનવતાના સુખ માટે, હિત માટે પ્રયત્નો કરવા તેનું નામ પુણ્ય છે. જેનાથી આત્માનું, સમાજનું, રાષ્ટ્રનું કે માનવતાનું કશું જ કલ્યાણ ના થતું હોય તેવું કઠોર તપ કે કઠોર વ્રત એ પુણ્ય નથી; મોહપૂર્ણ દેહદમન માત્ર છે. વેદના ને અંધકાર સિવાય તેનું કશું પરિણામ નથી.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 1

ધર્મથી પ્રજા તથા વ્યક્તિ સમર્થ બને. જે ધર્મથી પ્રજા સમર્થ ના બનતાં વધુ ને વધુ દુર્બળ બને તે ધર્મ નથી પણ ધર્માભાસ છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 2

ધર્મ પણ એક સાધન છે. તેના દ્વારા જુદાં જુદાં લક્ષ્યો મેળવવાની વાત આજ સુધી થતી આવી છે. કોઈ કહે છે કે ધર્મથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય છે, કોઈ કહે કે ધર્મથી સ્વર્ગ મળે છે. કોઈ કહે કે ધર્મથી સુખી થવાય છે, તો કોઈ કહે કે ધર્મથી વ્યવસ્થા જળવાય છે, તો કોઈ કહે છે કે ધર્મથી રાજકીય લાભ મળે છે. વગેરે વગેરે અનેક હેતુઓ તથા લક્ષ્યો આપવામાં આવ્યાં છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

ધર્મથી પ્રજા વ્યવસ્થિત રહે છે તેવું માનનારો વર્ગ પણ છે. ખરેખર તો આમ કહી શકાયઃ જ્યાં પ્રજાજીવન વ્યવસ્થિત રહેતું હોય ત્યાં ધર્મ છે અને અવ્યવસ્થિત જીવન હોય ત્યાં અધર્મ છે. વ્યવસ્થા એ પરિણામ છે, ધર્મ તેનું કારણ છે.

'ધર્મનો જય થાઓ' એવું કહેવાનો અર્થ ટીલાં-ટપકાંનો જય થાઓ તેવું નથી, પણ તેનો અર્થ છે પ્રજામાં, નેતામાં સૌમાં પૂર્ણ નૈતિકતાની સ્થાપના થાઓ.

ત્યારે ધર્મથી આપણે શું મેળવવા માગીએ છીએ?

1. પ્રજા જીવનની ન્યાયપૂર્ણ સુચારુ વ્યવસ્થા.

2. આવી વ્યવસ્થાથી આવનારી નૈતિકતા તથા કર્તવ્યપરાયણતા.

3. આવી નૈતિકતા તથા કર્તવ્યપરાયણતાથી કદાચ સહન કરવું પડે તો તેને સહન કરવાની મક્કમ ઇચ્છાશક્તિ.

4. વ્યક્તિ, પ્રજા, રાષ્ટ્ર અને પૂરી માનવતા માટે પોતાનાં સુખોનો ત્યાગ કરી હસતાં હસતાં દુઃખો અને અગવડોનો સ્વીકાર કરવાની દૃઢ ઇચ્છા. આવાં દુઃખો જ તપ કહેવાય છે.

આવા તપસ્વીઓને જે પ્રજા પેદા કરી શકે તે પ્રજા સંસારની ઉત્તમ પ્રજા થઈ શકે. આવા તપસ્વીઓના તપથી પ્રજા સ્વાધીનતા, સમૃદ્ધિ, સુખો અને શાંતિનો અનુભવ કરી શકે. આ સાચો ધર્મ છે. સાચાં પરિણામ આપનારો ધર્મ છે. આવા ધર્મથી પરમેશ્વરનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અને પરલોક પણ સુધરે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

પ્રજાને એક કરવાનાં અનેક નિમિત્તોમાં સૌથી પ્રબળ નિમિત્ત ધર્મ છે. દુર્ભાગ્યવશ હિન્દુ પ્રજા માટે ધર્મ એકતાનું નિમિત્ત નથી થયો પણ વિભેદનું નિમિત્ત થયો છે. વર્ણભેદ, જાતિભેદ, સંપ્રદાયભેદ, ઇષ્ટદેવભેદ, ગુરુભેદ વગેરે અનેક પ્રકારથી તે વિભાજિત થતો રહ્યો છે. આ કારણે જ્યારે અન્ય ધર્મો ધાર્મિક સંગઠનથી શક્તિશાળી થયા છે, ત્યારે આપણે ધર્મના કારણે તથા તેના દ્વારા રચાયેલા સમાજને કારણે વધુ ને વધુ વિભાજિત થતા રહ્યા છીએ. આ દુર્બળતામાંથી મુક્ત થવાના શીઘ્ર ઉપાયોમાં પ્રથમ ઉપાય છે સામૂહિક પ્રાર્થના.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

પ્રજાજીવન ઉપર સૌથી વધુ પ્રગાઢ પ્રભાવ નાખનાર તત્ત્વ ધર્મ રહ્યો છે. ધર્મના દ્વારા નિર્મિત વાતાવરણથી વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિના આચાર, વિચાર અને વ્યવહાર ઘડાતા હોય છે.

પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

સત્ય અને ન્યાયના સરવાળાનું નામ ધર્મ છે. જો સત્ય અને ન્યાયનું અસ્તિત્વ જ ના હોય અથવા બહુ અલ્પપ્રમાણમાં હોય તો તેવો ધર્મ, તેના ધારણ કરનારને ડુબાડતો હોય છે. ડૂબતી પ્રજાને જોઈને અનુમાન કરી શકાય કે તેણે કેવો ધર્મ ધારણ કર્યો છે. આવા ડુબાડનારા ધર્મને ખરેખર તો ધર્મ કહેવાય જ નહિ. તેને ધર્માભાસ જ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 15 પાનઃ 5 (પ્રસ્તાવના)

ધર્મ, પ્રજાની દૃષ્ટિનું ઘડતર કરે છે. દૃષ્ટિ એટલે જીવનદૃષ્ટિ અર્થાત્ જીવનનો ધોરી માર્ગ. વસ્તુઓ, ઘટનાઓ તથા પ્રક્રિયાને મૂલવવાની દૃષ્ટિ એટલે જીવનદૃષ્ટિ પ્રજા પોતે પોતાના ધર્મથી ખાસ પ્રકારની દૃષ્ટિ અથવા અભિગમ ધરાવતી થાય છે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 9

ધર્મનું સીધું પરિણામ વ્યક્તિ અને પ્રજાના શુદ્ધ પ્રામાણિક જીવનનું ઘડતર હોઈ શકે. જો આ બંનેમાંથી એકે ના મળે તો ધર્મ નિષ્ફળ ગયો કહેવાય. ધર્મ હોય ત્યાં જય હોય જ [यतो धर्मस्ततो जयः] જો આ સૂત્ર ધ્રુવ હોય તો આપણે સતત પરાજયનાં પરિણામો મેળવનારી પ્રજા કેમ બન્યા?

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 10

વિશ્વના વ્યાપક અને અવ્યાપક ધર્મોનું પરિશીલન કરીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે, જેણે ધર્મને સરળ, સહજ, સર્વલક્ષી બનાવ્યો તે વ્યાપક થયા અને જેમણે તેને કઠોર, અકુદરતી અને વર્ણલક્ષી કે વર્ગલક્ષી માત્ર બનાવ્યો તે સીમિત થઈ ગયા.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 10

અત્યાર સુધી પ્રજાજીવન ઉપર સૌથી ગાઢ પ્રભાવ પાડનારું તત્ત્વ ધર્મ રહ્યો છે. પ્રજાની ઉન્નતિ-અવનતિ, સ્વાધીનતા-પરાધીનતા, સમૃદ્ધિ-દરિદ્રતા વિદ્યા અને અવિદ્યા બધાં જ ક્ષેત્રો ઉપર ધર્મની પ્રગાઢ અસર પડતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 19

કદાચ આખા વિશ્વમાં આપણી પાસે સૌથી વધારે ત્યાગ-વૈરાગ્ય હશે, પણ તેની સાથે કર્તવ્યનિષ્ઠા ના હોવાથી તે વાંઝિયાપણાથી અભિશપ્ત થયેલો છે. કર્તવ્યદૃષ્ટિના અભાવે ત્યાગ-વૈરાગ્યની સાથે સંયુક્ત થયેલું જ્ઞાન, સ્થગિત તથા પ્રતિક્રિયાકારક છે. તે વિજ્ઞાનવિરોધી તો છે જ. જીવનની પ્રગતિનું પણ અવરોધક બન્યું છે.

પુસ્તકઃ 15 પ્ર. 25

ભારતનું વાતાવરણ અત્યંત નિરાશાજનક છે. ધાર્મિક ક્ષેત્ર પ્રજાને જગાડવાની જગ્યાએ ઊંઘાડવાનું અને ઉશ્કેરવાનું કામ કરે છે. લાખ્ખો અને કરોડો રૂપિયાના ધુમાડા કરીને અનાવશ્યક ધાર્મિક સમારોહો—સમૈયાઓ રચવા, ધનના અપવ્યયનું લજ્જાજનક પ્રદર્શન કરીને ગૌરવ અનુભવવું, વ્યક્તિવિશેષને ‘સુપરમેન’ બનાવવા-દેખાડવા પ્રચુર પ્રોપેગેન્ડા કરવો, આવા હેતુઓ સિદ્ધ કરવા નિમ્ન કક્ષાના ભ્રષ્ટ

રાજકારણીઓનો સાથ લેવો અને પોતાનો જયજયકાર કરાવવો, પ્રજા અને ધર્મ પડે ખાડામાં, બસ, પોતાનો જયજયકાર કરાવી લો. આવી વૃત્તિથી ધાર્મિક ક્ષેત્ર ઊભરાઈ રહ્યું છે.

પુસ્તકઃ 20 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

ધર્મનું રક્ષણ તો ધર્મને સત્ય અને ન્યાયનું પૂર્ણ રૂપ આપવાથી થાય છે. સત્યને માન્યતાઓથી જકડી ન દેવાય અને ન્યાયને પક્ષપાતના ત્રાજવાથી ન તોળાય. પ્રજાને સત્ય અને ન્યાય પ્રાપ્ત કરાવવાની જાગૃતિ એ જ ધર્મજાગૃતિ છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 7

પ્રારબ્ધવાદ વ્યક્તિને એક પ્રકારની શક્તિ તથા સંતોષ તો આપે છે, પણ પ્રગતિ નથી આપતો. સાચા ધાર્મિક થવા માટે પ્રારબ્ધવાદી થવું જરૂરી નથી. પણ જો ધર્મ પ્રજા ઉપર પ્રારબ્ધવાદ કે જ્યોતિષવાદથી છવાઈ જાય તો પ્રજા કદી પણ પ્રગતિશીલ ન થઈ શકે. પ્રગતિ તો સાધનાથી જ થાય અને સાધના એ પુરુષાર્થ છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 8

માણસને પરમેશ્વરનું સંબલ મળી જાય, અર્થાત્ તેનો પ્રેમ પરમેશ્વર તરફ વળી જાય તો તે ધન્ય થઈ જાય, શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી નામસ્મરણ —જાપ કરતો રહે તો તેના જીવનનું ખાલીપણું સમાપ્ત થાય, એટલું જ નહિ, કદી ન અનુભવેલી તાજગી, સ્વસ્થતા અને આંતરતૃપ્તિ પણ મળે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 8

ધર્મસમૃદ્ધિ અને પ્રજાની દરિદ્રતા, ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા અને નિમ્નતમ ગંદકી આ ચારે ભેગાં મળીને એક સાથે ચાલે છે.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 3

ધર્મસ્થાનોના ચાર ભેદ કરી શકાયઃ 1. માત્ર ઉપાસના, આરાધના, સાધના કરવા બંધાયેલાં ધર્મસ્થાનો. 2. આર્થિક આવકનું લક્ષ્ય રાખીને બંધાયેલાં ધર્મસ્થાનો. 3. ચમત્કારોની ભૂમિકા સાથે બંધાયેલાં ધર્મસ્થાનો જે સતત ચમત્કારોની વાતો વહેતી મૂક્યા કરીને અંધશ્રદ્ધાનું વાતાવરણ નિર્મિત કરે છે અને લાભ (ગેરલાભ) ઉઠાવે છે. અને 4. એકબીજાની સ્પર્ધામાં પોતાનો મહિમા વધારવા પ્રજાને જરૂર ન હોવા છતાં પૈસાના જોરે બંધાયેલાં ધર્મસ્થાનો, જે લોકોના ઉપયોગમાં ભાગ્યે જ આવતાં હોય છે. સ્મશાનની માફક નિષ્પ્રાણ થઈને ઊભાં હોય છે.

પુસ્તકઃ 21 પ્ર. 14

ધર્મનું કામ સીમાબદ્ધ કરવાની ભાવના જગાડવાનું છે. 'આવું ન કરાય' એવી મનોવૃત્તિ જ્યાં સુધી માનવજાતમાં દૃઢ હશે ત્યાં સુધી આછીપાતળી પણ સીમાબદ્ધતા રહેશે. પણ જો 'એમાં શું થઈ ગયું?' એવી વૃત્તિ વિકસી તો પ્રજા સીમાની પાળને તોડી નાખીને રેલાઈ ગયેલી નદીની માફક રેલાઈ જશે. તો તે લગ્નસંસ્થા અને દામ્પત્યનું સુખ ખોઈ બેસશે. વફાદારી વિના પ્રેમની કલ્પના ન કરી શકાય. પ્રેમ વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય જ ન થઈ શકે. એટલે વફાદારી એ લગ્નસંસ્થાનો મૂળાધાર થયો.

પુસ્તકઃ 22 પ્ર. 1

મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે. મર્યા પછી કોઈ નિશ્ચિત જગ્યાએ મોક્ષધામ છે અને ત્યાં જઈને આત્મા અનંતકાળ સુધી મુક્તિનું સુખ ભોગવે છે એવી વાતો માત્ર કલ્પના છે. આ કલ્પનાએ ભારતનાં લાખ્ખો માણસોને ગુમરાહ બનાવી અકારણ કઠોર કષ્ટો ભોગવતાં કરી મૂક્યાં છે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 5

વ્યક્તિ માત્રને કુદરતી આવેગો અને લાગણીઓના પ્રવાહો આવતા જ હોય છે. આવેગોને નિતાંત અટકાવવાની પ્રક્રિયા કુદરતવિરોધી છે. આવું કરનારા નથી તો શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પામી શકતા કે નથી માનસિક શાંતિ પામી શકતા. તેમની સ્થિતિ ઉપર બુદ્ધ અને અંદર યુદ્ધ જેવી થાય છે. અત્યંત કઠોર નિયમો પાળ્યા પછી પણ જ્યારે આવેગો અટકતા નથી, ઊલટાના વધુ છંછેડાય છે અને પછી વધુ વિનાશ કરે છે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 5

દુર્ભાગ્યવશ ભારતમાં ધાર્મિક આચારો તરફ અત્યંત ધ્યાન અપાયું છે. નૈતિક આચારો તરફ બહુ ધ્યાન અપાયું નથી તેમ અપાતું પણ

નથી—નૈતિક આચાર વિનાનો ધાર્મિક આચાર પ્રાણ વિનાના શબ જેવો છે. થોડી જ વારમાં સડીને ગંધાવા લાગે છે. આપણે ત્યાં આટલી બધી ધાર્મિકતા છતાં પ્રજાનું જીવનસ્તર તદ્દન નીચું હોવાનું મૂળ કારણ નૈતિકતાનો અભાવ અથવા અલ્પતા છે... આપણે ત્યાં સતત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ થયા જ કરે છે. તેના માટેનાં ઉઘરાણાં પણ ચાલ્યા કરે છે. માણસોનાં ટોળેટોળાં પણ ભરાય છે. આખો દેશ ધર્મમય દેખાય છે, પણ તેનાં પરિણામ રાષ્ટ્રવાદ, નૈતિકતા કે માનવતાવાદમાં ખાસ દેખાતાં નથી... ધાર્મિકતાનો રેશિયો વધુ ને વધુ ઊંચો ચઢે છે જ્યારે નૈતિકતા, રાષ્ટ્રવાદ અને માનવતાવાદનો રેશિયો વધુ ને વધુ નીચો જાય છે. આ છે મારા દેશની વિડંબના. આ નાના માણસો દ્વારા નથી આવી. મોટા માણસો જ તેના નિર્માતા છે. આનાથી કેવી રીતે બચી શકાય? આનાથી પ્રજાને અને દેશને બચાવવાનો કોઈ ઉપાય ખરો? હા, પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉકેલ હોય જ. આનો ઉપાય દ્વિમાર્ગી છે. (1) ધર્મ દ્વારા અને (2) રાજસત્તા દ્વારા.

પુસ્તકઃ 24 કવરપેજ નં. 4 (છેલ્લું)

સ્વામીજીને હિન્દુ શબ્દ ઉપર ચીડ હતી. તેઓ માનતા કે, વિદેશી આક્રાન્તાઓએ આપેલો આ શબ્દ છે. ભગવદ્ગોમંડળ શબ્દકોશમાં (અને બીજા શબ્દકોશોમાં પણ) આવો અર્થ કરાયો છે. 1. ગુલામ, 2. લૂંટારુ, ચોર, 3. હિન્દુ ધર્મનો અનુયાયી 4. કાળું અને 5. વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં આદર્શ માનનાર. શબ્દકોશોમાં કરાયેલા આ અર્થો તેનું નામ પાડનારાઓની આ પ્રજા પ્રત્યેની મનોભાવના વ્યક્ત કરે છે. ઉપરના પાંચ અર્થોમાંથી એક પણ અર્થ દ્વારા જૈન, બૌદ્ધ, શીખ, કબીર વગેરે પંથીઓ વગેરેને હિન્દુ શબ્દમાં સમાવી શકાય નહિ એટલે સ્વામીજીએ ભારતની સમગ્ર પ્રજા માટે 'આર્ય' શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. જૈન, બૌદ્ધ વગેરે પ્રજા પણ પોતાને આર્ય પ્રજા કહેવડાવવામાં ગૌરવ લે છે. સ્વામીજીએ એટલા જ માટે પોતાની સંસ્થાનું નામ 'આર્ય સમાજ' રાખ્યું અને પ્રત્યેક ભારતીય પોતાને 'આર્ય' કહેવડાવે તેવી અપેક્ષા રાખી.

પુસ્તકઃ 25 પ્ર. 3

સ્વામી દયાનંદજીએ પૌરાણિક દેવવાદ, અવતારવાદ, મૂર્તિપૂજા અને કંઠીબંધા ગુરુવાદનો સખત વિરોધ કરી એક પરમેશ્વરમાં પ્રજાને જોડવા એકેશ્વરવાદની સ્થાપના કરી. અનેક ભગવાનો, અનેક માતાઓ, અનેક ગુરુઓ, અનેક રૂપો તથા અસંખ્ય નામોમાં ગૂંચવાયેલી પ્રજાને ઈશ્વરનું એક જ રૂપ નિરાકાર અને એક જ નામ ઓમ (ઓમ્). જો વિશ્વભરમાં પ્રસરેલા મુસ્લિમો એક જ અલ્લાના નામે એકતા અનુભવી શકતા હોય તો ભારતના હિંદુઓને પણ પરમેશ્વરનું એક જ નામ કેમ ન આપી શકાય? આ પ્રાચીન વૈદિક અને લગભગ સર્વગ્રાહી નામ તે "ઓમ કાર." પૌરાણિકો અને પંથોએ અસંખ્ય નામો આપીને પ્રજાને પરસ્પર વિદ્વેષ કરતી તથા ગૂંચવાતી કરી મૂકી હતી. તેમાંથી છોડાવવા એક દેવ, એક નામ, એક શાસ્ત્ર આપવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી.

પુસ્તકઃ 25 પ્ર. 3

સ્વામી દયાનંદજીએ સ્થાપેલ આર્યસમાજે પ્રજાની દાનવૃત્તિનો ઉપયોગ ભવ્ય મંદિરો, સમાધિઓ કે નિરુપયોગી સ્મારકો બાંધવામાં ન કર્યો, પણ કૉલેજો બાંધવામાં કર્યો. ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં પ્રત્યેક નગરમાં ડી.એ.વી. (દયાનંદ-ઍંગ્લો વૈદિક) કૉલેજ જોનારને ખ્યાલ આવશે કે અંગ્રેજોના સમયમાં જે શિક્ષણની ભૂખ પ્રજામાં જાગી, તેને સૌથી વધુ તૃપ્તિ ડી. એ. વી. કૉલેજોએ આપી.

પુસ્તકઃ 25 પ્ર. 4

ધર્મ, જીવન જીવવાની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક વ્યવસ્થા નિર્ધારિત કરવાનું કામ કરે છે. જ્યાં સુધી આ વ્યવસ્થા વ્યક્તિ તથા સમૂહ માટે કલ્યાણકારી રહે ત્યાં સુધી જ ધર્મ કલ્યાણ કરનારો રહે છે, પણ આ વ્યવસ્થા કલ્યાણકારી મટીને હાનિકારક બને છે ત્યારે ધર્મ, વ્યક્તિ તથા સમૂહ—બન્ને માટે ત્રાસદાયી થવા લાગે છે. કોઈ પણ વ્યવસ્થા સનાતન નથી હોતી એટલે એવું કહેવું કે માની લેવું બરાબર નથી કે ધર્મે જે વ્યવસ્થા કરી છે તે ત્રણે કાળ માંહે કલ્યાણકારી જ રહે છે. તેમાં પરિવર્તન કે સુધારાને સ્થાન જ નથી.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 1

સમાજ બગડતો હોય છે, ઉપરના માણસોથી; રાજવ્યવસ્થા બગડતી હોય છે. ઉપરના નેતાઓથી, આવી જ રીતે ધર્મ પણ ઉપરના ધર્માચાર્યોથી બગડતો હોય છે. સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મ જો સુધરેલાં હોય તો પ્રજા પૂરેપૂરી સુખી થાય. પણ જો આ ત્રણ બગડેલાં હોય તો પ્રજાનાં દુ:ખોનો પાર ન રહે. સમાજ તથા રાષ્ટ્રની અહીં ચર્ચા કરવી નથી. થોડી ધર્મની ચર્ચા કરવાની છે. ધર્મની પ્રથમ વિકૃતિ સંપ્રદાય છે. ધર્મને સંપ્રદાયમાં જેટલા પ્રમાણમાં પરિવર્તન કરવામાં આવ્યો હશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં ધર્મ વિકૃત થયો હશે. વિશ્વભરમાં ધર્મની

જરૂર છે જ. ધર્મ જ પ્રજાને ઉન્નત જીવન જીવવાની પ્રેરણા તથા શક્તિ આપે છે. પણ વિશ્વને સંપ્રદાયની જરૂર નથી. આજે જો વિશ્વ, સંપ્રદાયોથી મુક્ત થઈ જાય તો એક તરફ સાચો ધર્મ ખીલી ઊઠે અને બીજી તરફ પ્રજા સાચી ધાર્મિક થઈ જાય. ધર્મનું પ્રાણતત્ત્વ સદાચાર અને પરમાર્થ છે, જ્યારે સંપ્રદાયોનું પ્રધાન તત્ત્વ બાહ્યાચાર બની જતું હોય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 3

પ્રજામાં જો સાચો ધર્મ પ્રસરાવવો હોય તો, પ્રજાને સાંપ્રદાયિક બાહ્યાચાર કરનાર માણસો અને તદ્દન બાહ્યાચાર ન કરનાર માણસોની સમીક્ષા કરશો તો બાહ્યાચારવિહીન માણસો વધુ ઉત્તમ કક્ષાના અનુભવાશે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 3

આપણી ધર્મવ્યવસ્થામાં કર્મકાંડો દ્વારા આજીવિકા મેળવનારો બહુ મોટો વર્ગ છે. ખાસ કરીને તીર્થોમાં રહેનારો આવો વર્ગ જીવતાં અને મરેલાં માણસોને લગતાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મકાંડો કરાવીને આજીવિકા ચલાવતો હોય છે. પોતાની આજીવિકા સતત ચાલતી રહે એટલા માટે આ વર્ગ આવી રૂઢિઓને વધુ ને વધુ જડબેસલાક કરવાનો પ્રયત્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. રોજી કોને વહાલી નથી હોતી? પણ જે રોજી બીજાને અગવડ માત્ર આપનારી હોય તથા જેનાથી પ્રજામાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, ખોટો ભય અને પ્રદૂષણ ફેલાતું હોય તેવી રોજીને વંશપરંપરા સુધી પકડી રાખનાર ન તો પોતાનું ભલું કરી શકે, ન પોતાની પ્રજાનું ભલું કરી શકે, ન ધર્મને ઉજ્જ્વળ કરી શકે. ભલે સેંકડો વર્ષોથી આવી રોજી ચાલી આવતી હોય પણ સાચી વાત સમયની સાથે જ પરિવર્તન કરી લેવું હિતાવહ છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 11

સંપ્રદાયોથી મુક્ત થઈને સાચી ધાર્મિકતા અપનાવવી અને પૂરી માનવજાત પ્રત્યે આત્મીયતા કેળવવી એથી બીજી વધુ મોટી જીવનની ધન્યતા હોઈ શકે નહિ.

પુસ્તક 27 પ્ર. 13

ધર્મના દ્વારા પ્રજાને વ્યવસ્થા અને આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે સાથે તે એક સમૂહશક્તિ પણ નિર્મિત કરે છે. જો આ ત્રણે પ્રાપ્ત થાય તો ધર્મ પ્રજાજીવનનું એક જમાપાસું બની શકે છે. પણ જો વ્યવસ્થાના સ્થાને અવ્યવસ્થા, આત્મબળની જગ્યાએ વહેમ, શંકા-કુશંકાઓ અને સમૂહશક્તિની જગ્યાએ વિભાજન જ વિભાજન થાય તો ધર્મ સ્વયં એક હાનિકર તત્ત્વ બની જાય છે. ધર્મ તેની સમગ્રતાભરી દૃષ્ટિથી રચાયો હોય તો સૌના માટે તે ન્યાયપૂર્ણ વ્યવસ્થા સર્જી શકે છે. જો કોઈ વર્ણ કે વર્ગના હિત માટે રચાયો હોય તો પક્ષપાતપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી અન્યાયકારી બની જાય છે. ધર્મે આપણને ઘણુંઘણું આપ્યું છે, પણ તેના દ્વારા આપણે ઘણુંઘણું ગુમાવ્યું પણ છે.

પુસ્તકઃ 30 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

કુદરતથી મોટું કોઈ શાસ્ત્ર નથી અને તેનાથી વધુ કોઈ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. સનાતન ધર્મનો અર્થ થાય છે કુદરતે સ્વયં પોતે જ ધર્મની વ્યવસ્થા કરી છે. આ ધર્મ ઉપર પશુ-પક્ષીઓ કીટ-પતંગો વગેરે બધાં જ ચાલે છે. અને સુખી થાય છે, કુદરત ગાંડી નથી. જેમ ભૂખ-તરસ વગેરેના આવેગો તેણે બનાવ્યા છે અને તેની ઉચિત માત્રામાં પ્રાપ્તિથી શાંતિ-તૃપ્તિ થાય છે, તેમ વાસનાનો આવેગ પણ તેણે જ લોકકલ્યાણ માટે બનાવ્યો છે. તેની પણ ઉચિત સમયે ઉચિત માત્રામાં પ્રાપ્તિ થાય તો વ્યક્તિ શાંતિ તથા તૃપ્તિનો અનુભવ કરી શકે છે. સનાતન ધર્મ, કુદરતી ધર્મ છે.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 2

સનાતન ધર્મ એટલે કુદરતી ધર્મ, કુદરતી ધર્મ એ જ ઈશ્વરીય ધર્મ. ઈશ્વરીય ધર્મ ઉપર ચાલીને ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરી શકાય. ઈશ્વર-વિમુખતાનો અર્થ છે ઈશ્વરીય ધર્મથી દૂર ખસીને ભ્રમપૂર્ણ અનીશ્વરીય સંપ્રદાયો તરફ વળવું તે.

હું કોઈ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરવા નથી આવ્યો. હું તો ધર્મનો પ્રચારક છું. વાડાબંધી કરવાનું કામ મારું નથી. વાડાબંધીથી પ્રજાને છોડાવવાનું કામ મારું છે. જે દિવસે હિન્દુ પ્રજા હજારો વાડાઓથી, વાડાના સીમિત ભગવાનો અને સંકુચિત ગુરુઓથી મુક્ત થશે તે દિવસે તે ધન્ય થશે, શક્તિશાળી થશે, સુખી થશે. જો બધા ધર્મપુરુષો વાડાબંધીનો પ્રચાર પડતો મૂકીને એક મૂળધર્મ સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરે તો પ્રજા કેટલાય અનર્થોમાંથી બચી જાય. ધર્મનો ખરો ભય નાસ્તિકો કે વિધર્મીઓનો નથી, પણ વાડાબંધી દ્વારા પ્રજાનું વિભાજન કરનારા અને અકુદરતી માર્ગે કલ્યાણનો પ્રચાર કરનારાઓનો છે. દુઃખ એ છે કે આવાં વિભાજક અને ગુમરાહી તત્ત્વોના પગ પૂજવા લોકો પડાપડી

કરી રહ્યા છે.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 2

ધર્મ, માત્ર ઉપવાસો કરવામાં કે કઠોર વ્રતો પાળવામાં પૂરો નથી થઈ જતો. પણ ખરો ધર્મ માનવતાવાદમાં રહેલો છે. જે ધર્મ કોરા આત્માની અને પરલોકની વાતોમાં રચ્યો-પચ્યો રહે છે અને માનવતાની કશી જ પ્રવૃત્તિ નથી કરતો તે પાણી વલોવીને માખણ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. જરૂર છે ધર્મનું સાચું માનવતાવાદી સ્વરૂપ પ્રગટાવવાની.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 12

ધર્મ, ધર્મસ્થાન અને ધર્મગુરુ ત્યારે જ સફળ થયાં ગણાય કે જ્યારે ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય અન્યાયથી પીડાતી પ્રજાનું તેમના દ્વારા રક્ષણ થાય.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 12

પણ આ જ સત્સંગમંડળો પ્રજા માટે હાનિકર પણ બની શકે છે, જ્યારે ધર્મપ્રચારની જગ્યાએ સંપ્રદાયપ્રચાર થતો હોય, ઈશ્વરની જગ્યાએ કોઈ વ્યક્તિવિશેષની પૂજા અને મહિમા થતાં હોય, અધ્યાત્મને નામે નમાલાપણું કે પલાયનવાદ થતાં હોય, સંસ્કૃતિના નામે વિકૃતિની સ્થાપના થતી હોય, યોગના અતિરેકમાં સાધકને કર્તવ્યહીન બનાવવામાં આવતો હોય, જુદા જુદા નામવાળા યજ્ઞો કરીને લોકોનાં ગજવાં હળવાં કરાતાં હોય કે પછી તાંત્રિકોના ચમત્કારોથી પ્રજાને આંજીને ગેરમાર્ગે દોરવામાં આવતી હોય. જ્યાં સુધી આ બધા ભેદોને સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ધર્મપ્રચારના સાચા સ્વરૂપને સમજી શકાય નહિ.

પુસ્તકઃ 32 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

ખરેખર તો સૌથી મોટો પરમ ગુરુ તો પરમાત્મા પોતે જ છે. બલકે આવી રીતે ગુરુવાદના સેલ્સમૅનોથી દૂર રહેવું એ જ વધુ હિતાવહ છે. અમારી પ્રશ્ન-ચર્ચાનો આ સાર છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 3

મૃત્યુ પછી પણ જીવન છે એવી માન્યતાને કારણે આવું થતું રહ્યું છે. જીવાતા જીવનની જેટલી ચિંતા અને વ્યવસ્થા થવી જોઈએ તેના કરતાં મૃત્યુ પછીના જીવન માટે વધુ ચિંતાઓ અને વધુ કર્મકાંડો થવા લાગ્યાં છે. ધાર્મિકતા અને શ્રદ્ધાને અતૂટ સંબંધ છે, પણ શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાની નિશ્ચિત વિભાજન રેખા દોરવી કઠિન છે. મોટા ભાગે ધર્મનું દાર્શનિક—માન્યતાદર્શન અને આજીવિકાલક્ષી કર્મકાંડની પકડ જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. શ્રદ્ધા વિનાનું વિશ્વ શક્ય જ નથી. શ્રદ્ધાનો આદર થવો જ જોઈએ, પણ અંધશ્રદ્ધા પ્રત્યે જવાબદાર ધર્મપુરુષોએ જાગૃતિ રાખવી જરૂરી છે. ધર્મપુરુષોનું કામ શ્રદ્ધાને ટેકો આપવાનું છે. પણ તેવું કરતાં અંધશ્રદ્ધાને તો શ્રદ્ધાના દ્વારા જ ન્યૂન કરી શકાય. અશ્રદ્ધા અર્થાત્ નાસ્તિકતા અંધશ્રદ્ધા કરતાં પણ વધુ હાનિકારક છે. તેનાથી પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 5

આપણ ધર્મપુરુષોએ સમજવું અને સ્વીકારવું જોઈએ કે યજ્ઞો, સમૈયાઓ અને બીજાં કરોડોનાં આંધણ મુકાવનારાં કાર્યોથી નહિ પણ આવાં માનવતાવાદી નિષ્ઠાપૂર્વકનાં કાર્યો કરવાથી ધર્મનો જયજયકાર થશે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 6

બધી જાતિઓ, પરમાત્માની જ સંતાન છે, તેની જ નિર્મિતિ છે. એટલે પરસ્પરમાં સદ્ભાવ, પ્રેમ અને ભાઈચારો વધે તેવી સમજ મળવી જોઈએ. જ્યાં જ્યાં આવી સમજ ફેલાવનારા સાચા સંતો નેતાઓ કે ધર્મગુરુઓ હશે ત્યાં ત્યાં જાતિવાદી આતંક નહિ હોય. પ્રેમ અને ભાઈચારો જ હશે.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 3

એકંદરે એમ કહી શકાય કે પ્રતિમા કે મંદિરોનો ત્યાગ કરવાથી કે તેમનો ભવ્ય, સમૃદ્ધ, આડંબર કરવાથી પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. જરૂર છે પ્રતિમા અને મંદિરો બન્નેને ચાલુ રાખીને પણ તેમની માનવતાવાદી વ્યવસ્થા કરવાની. એ હજી સુધી પૂરી થઈ શકી નથી. એનું એક કારણ તો પૂરી પ્રજા અનિયંત્રિત હોવાથી કશી વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી તે છે. બીજું કારણ, ધર્મસ્થાનો—મંદિરો વગેરે દ્વારા લાખો લોકો

સમૃદ્ધિ અને આજીવિકા અને માન પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે, તે પરિવર્તન થવા નથી દેતા, તે છે; ત્રીજું કારણ આ પ્રશ્ને સાચી નિષ્ઠાથી એક થઈને ઝઝૂમનારો વર્ગ કાં તો છે જ નહિ અને છે તો તે બહુ નાનો છે.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 11

સગુણ-સાકાર ધારા ભલે ચાલી પણ બ્રહ્માથી માંડીને અવતારો સુધી પણ અટકી નહિ. પછી તો અવતારોના પણ અવતારો થવા લાગ્યાઃ પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ધાર્મિક વ્યક્તિને કોઈ ને કોઈનો અવતાર સ્થાપિત કરવાની. આ બધાના કારણે મંદિરોમાં નવી નવી પ્રતિમાઓ સ્થપાતી રહી. લોકો વધુ ને વધુ ગૂંચવાતા રહે, કેટલા બધા ભગવાનો!!! ઉપનિષદનો એકેશ્વરવાદી ઓમ્ તો જાણે ગાયબ જ થઈ ગયો. અધૂરામાં પૂરું છેલ્લા કેટલાક સમયથી જીવતી વ્યક્તિઓને ભગવાન માનીને તેમની પૂજા કરવાની કુપ્રથા ચાલી નીકળી છે, જે અત્યંત હાનિકર છે. જીવિત વ્યક્તિઓ પોતાની મેળે પોતાની જયંતી ઊજવાવે, પૂજા કરાવે, પોતાની પ્રતિમાઓ ગોઠવાવે, ભક્તોને ઈશ્વરપરાયણ બનાવવાની જગ્યાએ પોતાપરાયણ બનાવે—આ બધું અંધાધૂંધી સર્જનારું તો બની ગયું છે. પરસ્પરનાં આ કૃત્રિમ વિભાજનો, વિખવાદો અને વિસંવાદો અંતે તો રાષ્ટ્રિય એકતા ઉપર પણ અસર નાખે જ છે. ભારત દેશની મુખ્ય પ્રજા હિન્દુ પ્રજા છે. તે જો એકતા વિનાની વેર-વિખેર હોય તો બાકીની બીજી પ્રજાઓ ઉપર તેનો પ્રભાવ ન રહે તે સ્વાભાવિક છે. મુખ્ય ઘટક જ જો પ્રભાવિહીન થઈ જાય તો બાકીના ઘટકો પોતપોતાના અલગ ચોકાને વધુ ને વધુ મજબૂત બનાવતા રહે.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 11

આપણે હાથમાંથી કંકુ કાઢી આપનારા ધૂર્તોના પગ પૂજવા હજારોનાં ટોળાં ભેગા થઈ જઈએ છીએ પણ આ વૈજ્ઞાનિકોનાં સંશોધનોને જાણવા જેટલી તત્પરતા પણ બતાવતા નથી. ખરેખર તો ભારતની પ્રજા આધ્યાત્મિક છે જ નહિ, અંધશ્રદ્ધાળુ જ મોટા પ્રમાણમાં છે. જે અંધશ્રદ્ધાએ તેના વૈજ્ઞાનિક અભિગમને વિકસવા દીધો નથી.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 22

આધ્યાત્મિકતા માનવજીવનના ઉત્કર્ષ માટે મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે છે. લોકો જેમ સુખસગવડોની ઝંખના કરતાં હોય છે, તેમ આંતરશાન્તિ તૃપ્તિ તથા ઉચ્ચ મનોભૂમિકાની પણ ઇચ્છા કરતાં હોય છે. જીવન માટે સુખ-સગવડો જરૂરી છે. વાણીમાં સુખસગવડોને મિથ્યા કહેનારા અને એલર્જી રાખનારા પણ સુખસગવડો શોધતા હોય છે. પણ સુખસગવડોથી જ જીવન કૃતકૃત્ય નથી બની જતું. જીવનમાં બીજું પણ કાંઈક ખૂટતું હોય છે. તે છે આંતર્-પ્રસાદ, આંતર્તૃપ્તિ. એની પ્રાપ્તિ અધ્યાત્મક્ષેત્રથી થતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ધર્મ અને અધ્યાત્મને પણ વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્ય મળવો જોઈએ. ધર્મનું તથા અધ્યાત્મનું પણ વિજ્ઞાન છે, જેનાથી તે હંમેશાં ચેતનાવાળાં રહ્યા કરે. વિજ્ઞાન વિનાનો ધર્મ અને વિજ્ઞાન વિનાનું અધ્યાત્મ લાંબા ગાળે પ્રજાજીવનમાં જડતા, સ્થગિતતા અને અસ્પષ્ટતાનું નિર્માણ કરતાં હોય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 10

અધ્યાત્મવાદનો સૌથી મોટો શત્રુ ચમત્કારવાદ અને વ્યક્તિપૂજા છે. વ્યક્તિપૂજા અને ચમત્કારવાદ બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે. વ્યક્તિત્વ વિના વ્યક્તિને બહુ ઝડપથી મહાપુરુષોની ઉચ્ચ શ્રેણીમાં બેસાડવો હોય તો તેની સાથે ચમત્કાર જોડી દેવાના.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 2

અધ્યાત્મ, પ્રદર્શનમુક્ત, સહજ, સાચા જીવનમાં પરમેશ્વરના સામીપ્યની પ્રતીતિ કરાવતી અવસ્થા છે. એ મોટા ભાગે સામાન્ય જીવનમાં જ સંભવિત હોય. પ્રચાર કે પ્રદર્શનના રવાડે ચઢેલા જીવનમાં તે શક્ય ન હોય. આવાં દંભી-પાખંડી જીવન જો અધ્યાત્મવાદી ગણાતાં હોય તો તે આત્મછલના માત્ર છે. મારી દૃષ્ટિએ ભારતમાં સાચી આધ્યાત્મિકતા નહિવત્ છે. હા, અધ્યાત્મના નામે વિશાળ પરોપજીવી વર્ગ તૈયાર થયો છે અને પૂજનીય થઈ ગયો છે.

પુસ્તકઃ 31 પાનઃ 10-11 (ભૂમિકા)

સાચું અધ્યાત્મ ન સુખદ્રોહી હોય, ન સંસારદ્રોહી હોય, ન કુદરતદ્રોહી હોય, ન વિજ્ઞાનદ્રોહી હોય. સાચું અધ્યાત્મ પ્રજાના મૂળભૂત પ્રશ્નોને ઉકેલનારું અને પ્રજાને સુખી કરનારું હોય. સાચા અધ્યાત્મનો વિરોધ હોય જ નહિ, વિરોધ બનાવટી અધ્યાત્મનો છે.

પુસ્તકઃ 31 પાનઃ 12 (ભૂમિકા)

યોગ અને અધ્યાત્મના નામે ઘણી વાર અવાસ્તવિક જીવન જીવવા તરફ વળાંક અપાય છે. સર્વપ્રથમ તો સ્ત્રી-પુરુષોના કુદરતી સંબંધોને મહાપાપ, મહાવિદ્યા, મહાવિનાશ માનીને એકબીજાથી સતત દૂર દૂર રહેવાની પ્રેરણા અને નિયમો આપે છે. કેટલાક તો પતિ-પત્નીને ભાઈ-બહેન તરીકે જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. આ યોગ્ય ન કહેવાય. વળી કેટલાક ખાવા-પીવાના કઠોર નિયમો પળાવે છે, આવા નિયમો પાળવામાં જ શક્તિ ખર્ચાઈ જાય અને છતાં કોઈ વાર કાંઈક ભૂલ થઈ જાય તો મહાપાપ થવાનો ભય રહ્યા કરે.

પુસ્તકઃ 32 પાનઃ 8 (ભૂમિકા)

ઔષધીય ક્ષેત્રમાં દાવો કે ગેરંટીની વાતો કરનાર જેટલા તથ્યહીન હોય છે તેટલા જ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ સાક્ષાત્કાર કે પ્રત્યક્ષ દર્શનનો દાવો કરનારા બકવાદી હોય છે.

પુસ્તકઃ 35 પાનઃ 1

*

6. ઉપાસનાના ઘટકો

[આ છઠ્ઠા વિધાનજૂથ પહેલાં સમગ્ર કક્ષાએ ધર્મનો પરિચય કરાવનારાં વિધાનોનો ઉલ્લેખ કરાયો હતો. હવે પછીના સાતમા વિધાનજૂથમાં હિન્દુત્વનાં દર્શન કરાવાશે. તે સઘળાં વિધાનોને આત્મસાત્ કરવામાં આવે તોપણ મનમાં મૂળભૂત પ્રશ્નનો ઉત્કર્ષ થાય છે જ કે ધર્મપાલન, ધાર્મિક મનોક્રિયા યા ઉપાસકનું કર્તવ્ય શાને અનુલક્ષીને કરાય છે? આ પ્રશ્ન સર્વ જનોના મનમાં ક્ષણિક કાળ અથવા દીર્ઘ કાળ સુધી ઉદ્ભવે જ.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણી ધર્મપ્રેરક વ્યક્તિઓએ જુદી જુદી રીતે આપ્યા છે. પણ તે સૌના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને મનોશાંતિ પેદા કરનારું વિધાન 'ચાલો અભિગમ બદલીએ' તે પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે છેઃ 'ઉપાસક જ્યારે અન્ય કોઈ તત્ત્વ (સિદ્ધ અથવા પરમાત્મા)ની ઉપાસના કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ કરતાં અન્યની શક્તિ ઉપર અવલંબન કરે છે. જેમ બાળક માતા-પિતા વગેરેની શક્તિ ઉપર અવલંબિત થઈને રહે છે તેમ. સિદ્ધો તથા પરમાત્મા માત્ર કલ્પના કે માન્યતા—માત્ર નથી પણ કૉસ્મિક કિરણની માફક ગુપ્ત રીતે રહેલી પ્રચંડ શક્તિ છે. કૉસ્મિક તથા લેસર વગેરે કિરણોની સાધના કરનાર જેમ પ્રચંડ ભૌતિક પરિણામો મેળવે છે તેમ સિદ્ધો તથા પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર પણ અતિ પ્રચંડ શક્તિ મેળવી શકે છે.' {પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 227}

આના જ અનુસંધાનમાં ઉપાસનાનો પર્યાય છે. 'વ્યક્તિ તથા પ્રજાના આધ્યાત્મિક વિકાસનું મૂળ કારણ છે ઉપાસના.' અને તેના મુખ્ય પ્રકારનું વર્ણન કરતાં જણાવાયું છે—'ઉપાસનાના અનેક પ્રકાર છે પણ તેમાં ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છેઃ '1. કીર્તન, 2. જપ અને 3. ધ્યાન' {પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 186 પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 213-214}

આર્થિક શક્તિ કોઈ પણ કક્ષાની હોય, જ્ઞાન સિદ્ધિ આઇન્સ્ટાઈન જેવા પ્રખર વૈજ્ઞાનિક જેટલી હોય અને ભક્તિમયતા કોઈ પણ પંથના મહાપુરુષે જણાવેલી હોય તેવી વ્યક્તિઓને ઈશ્વર—પરમાત્મા—ભગવાનનું અસ્તિત્વ નજરે ભલે ન દેખાય પણ તેવી વ્યક્તિઓ ઉપાસના કરતી રહે તો તેમનાં મન તેમ જ કાર્યો કૉસ્મિક તથા લેસર કિરણો માફક ગુપ્તરીતે રહેલી પ્રચંડ શક્તિની અસર દ્વારા જીવનમાં સુખ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે.' 'ઉપાસના ઘટકો' એ છઠ્ઠા વિધાનજૂથમાં વિધાનો ફક્ત 18 છે પણ પરમાત્માનો અદશ્ય સંપર્ક પ્રાપ્ત કરવા માટેનું વિધાન ઉપાસક માનવના જીવન પર ઘેરી અસર કરે જ છે તે નોંધપાત્ર હકીકત છે.]

વ્યક્તિ તથા પ્રજાના આધ્યાત્મિક વિકાસનું મૂળ કારણ છે ઉપાસના. ઉપાસના કર્યા વિના કોઈ કરોડ ગ્રંથો વાંચી લે તોપણ તેને આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ઉપાસના કરનાર જ યથાસમયે આધ્યાત્મિકતાનાં ફળ મેળવી શકતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસના એ ઉપાસક તથા ઉપાસ્ય દેવને જોડનારી પ્રક્રિયા છે. દુર્બળમાં દુર્બળ વ્યક્તિ પણ સમર્થ વ્યક્તિ સાથે જોડાય તો સ્વયં પોતે પણ સમર્થ બને. આવી રીતે જીવાત્મા જ્યારે પરમાત્મા સાથે જોડાય છે ત્યારે તે પણ સમર્થ બને છે. આ સામર્થ્ય અપાવનાર તત્ત્વનું નામ છે ઉપાસના.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસકે મૂળ પરમાત્માની સર્વોચ્ચતાનો વિવેક રાખવા આટલું તો જરૂર કરવુંઃ 1. તે પરમાત્મા એક જ છે. 2. તેના બરાબર કોઈ નથી. 3. કોઈ પણ જીવિત કે મરી ચૂકેલી વ્યક્તિ પરમાત્મા નથી. 4. કોઈ ગમે તેટલી મહત્તા વધારે કે ચમત્કારો કરે તોપણ તે કદી પરમાત્મા થઈ શકે નહિ. એટલે, 5. દંડવત્ તો માત્ર પરમાત્માને જ કરવા. બાકી ગુરુ, સંત, વડીલ વગેરેને યથાયોગ્ય રીતે ઊભા રહીને માથું નમાવીને નમસ્કાર કરવા.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસક જ્યારે સાચા માર્ગ ઉપર દૃઢ રહીને અવિચલિત ભાવથી મૂળ પરમાત્માની એકનિષ્ઠાથી ઉપાસના કરે છે ત્યારે પરમાત્મા સ્વયં તેનું રક્ષણ કરે છે. તેનું પોષણ જ્ઞાન દ્વારા કરે છે અને તેનું પૂરેપૂરું માર્ગદર્શન પણ કરે છે. ઉપાસકને તે ધન્ય બનાવી દે છે. આવો ઉપાસક સ્થિર થઈને ઉપાસનાનું સુખ પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. અસ્થિર માણસોની માફક તેને અહીંતહીં ભટકવાની જરૂર નથી રહેતી.

કારણ કે તેનો પ્રભુ તેની સાથે ને સાથે રહે છે. તે પોતે જ આંગળી પકડીને સીધા માર્ગે ચલાવે છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસકને ઉપાસ્યદેવ સાથે જોડનારી તથા ઉપાસ્યની શક્તિ ઉપાસકના હિતમાં યોજનારી પ્રક્રિયાનું નામ ઉપાસના છે. એ ઉપાસના એ શુષ્ક કર્મકાંડ નથી પણ પોતાનાથી અત્યંત મહાન તત્ત્વની સાથે સામીપ્ય અપાવનાર તત્ત્વ છે. તેનો શબ્દાર્થ થાય છેઃ ઉપ = પરમાત્માની સમીપમાં, આસના = સ્થિર થવું તે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસનાના અનેક પ્રકાર છે પણ તેમાં ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છેઃ 1. કીર્તન, 2. જપ અને 3. ધ્યાન. એક જ વ્યક્તિ સમય સમય ઉપર આ ત્રણે પ્રક્રિયા કરી શકે છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસક પોતાના પ્રભુનું નામ તન્મય થઈને રાગરાગિણીથી ગાવા લાગે છે, ત્યારે તેને અદ્‌ભુત આહ્લાદ મળે છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસકે પોતાના પ્રભુનું એકનું એક નામ વારંવાર ઉચ્ચારવાથી જપ થાય છે... ઉપાસક સહેજ અંતર્મુખ થઈને પોતાના પ્રભુનું રૂપ જુએ અને તેનું નામ મંત્રરૂપથી જપે તો તેને જાપ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

મારો પોતાનો અનુભવ છે કે તે જપ, કલ્પવૃક્ષ છે. ઉપાસક જે ધારે તે મેળવી શકે છે. તેમાં અમાપ શક્તિ છે, પણ ધીરજ, દૃઢ શ્રદ્ધા અને સમજણથી કરવામાં આવે તો.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

પોતાની મેળે જ ઉપાસકે પોતાના પ્રભુનું પ્રિય નામ સ્વીકારવું. તેને મંત્ર માનીને તેનો જાપ કરવો. મંત્ર નાનો તથા ઉચ્ચારણમાં સરળ તથા મધુર હોય તેની કાળજી રાખવી. વારંવાર મંત્ર બદલવાથી અસ્થિરતા આવે છે. એટલે ઉપાસકે દૃઢતાથી પોતાના મંત્રને વળગી રહેવું.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસનાનો ત્રીજો પ્રકાર ધ્યાન છે. પોતાના ઇષ્ટદેવમાં મનને તલ્લીન કરી દેવું તે ધ્યાન છે. કીર્તનથી પણ આવી તલ્લીનતા આવી શકે, જપથી પણ આવે અને પ્રાણાયામના દીર્ઘ અભ્યાસથી પણ આવે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસના દ્વારા વ્યક્તિમાં જે અધ્યાત્મ શક્તિ પ્રગટે છે, તે શું તેની પોતાની હોય છે કે કોઈ બાહ્ય તત્ત્વ-પરમાત્માની હોય છે? આવી જિજ્ઞાસા ઘણાને થતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

ઉપાસક જ્યારે અન્ય કોઈ તત્ત્વ (સિદ્ધ અથવા પરમાત્મા)ની ઉપાસના કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ કરતાં અન્યની શક્તિ ઉપર અવલંબન કરે છે, જેમ બાળક માતા-પિતા વગેરેની શક્તિ ઉપર અવલંબિત થઈને રહે છે તેમ. સિદ્ધો તથા પરમાત્મા માત્ર કલ્પના કે માન્યતા-માત્ર નથી પણ કૉસ્મિક કિરણની માફક ગુપ્ત રીતે રહેલી પ્રચંડ શક્તિ છે. કૉસ્મિક તથા લેસર વગેરે કિરણોની સાધના કરનાર જેમ પ્રચંડ ભૌતિક પરિણામો મેળવે છે તેમ સિદ્ધો તથા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરનાર પણ અતિ પ્રચંડ શક્તિ મેળવી શકે છે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

સાધક, ભક્તિ, અનુનય, વિનય, શરણાગતિ, પશ્ચાત્તાપ, ક્ષમાયાચનાપૂર્વક નામસ્મરણ—જપ—ધ્યાન—કીર્તન વગેરે કરે તો સિદ્ધો તથા પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય, કરુણા કરે અને યથાયોગ્ય શક્તિ આપે, સિદ્ધોની ઉપાસના સાંસારિક દુઃખો દૂર કરવામાં હેતુ બની શકે. પણ પૂર્ણ પરમાત્માની દૃઢ નિષ્ઠાભરી ઉપાસના સાધકને ઉચ્ચતમ જીવનકક્ષા સુધી પહોંચાડી દે.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 9

આપણે માત્ર “ભગવાન”ની જ ઉપાસના કરીએ. ભગવાન આગળ કોઈ આકાર બતાવનારું વિશેષણ મૂકવાની જરૂર નથી. જેમ ‘ગૉડ’ કે

'અલ્લા' આગળ કોઈ વિશેષણ નથી એટલે તેની ઉપાસના કરનાર કયો 'ગૉડ' કે કયો 'અલ્લા' એવી ગૂંચ કે અસ્પષ્ટતા ભોગવતા નથી. ગૉડ એટલે ગૉડ અને અલ્લા એટલે અલ્લા. તે કદી જન્મ્યો નથી કે કદી મરાયો નથી. આ એકેશ્વરવાદી પ્રજા જેટલી સ્પષ્ટ તથા દૃઢ થઈને ઉપાસના કરી શકે છે તેટલી વિશેષણવાળી તથા જન્મનાર-મરનારને ઈશ્વર માનનાર પ્રજા નથી કરી શકતી.

પુસ્તકઃ 16 પાનઃ 4 (ભૂમિકા)

અધ્યાત્મનું પરિણામ સમતા અને શાંતિ છે જ્યારે ધર્મનું પરિણામ પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈ છે. આમાંનું કશું જોવા ન મળે અને દ્વેષ, ઈર્ષા, ઘૃણા, મતવાદ વગેરે જોવા મળે તો એને ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક વિકાસ તો ન જ કહેવાય.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 6

ઉપાસકે ઉપાસનાની રક્ષા માટે ત્રણ બાબતની સાવધાની રાખવીઃ 1. ઉપાસક તરીકેનો દેખાવ ન કરવો. 2. ઉપાસના એ માનસિક પ્રક્રિયા છે, અર્થાત્ પ્રેમ છે. એટલે કર્મકાંડ વગેરે બાહ્ય સાધનોમાં ન પડવું અને 3. ઉપાસનાનો પાયો શ્રદ્ધા છે તેને હચમચાવી નાખે તેવા લોકોનો સંગ ન કરવો.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 8

પ્રશ્ન એ થાય છે કે સાચું અધ્યાત્મ આત્મશ્લાઘાથી દૂર રહેવાનું શિખવાડે છે કે આત્મશ્લાઘા કરવા—કરાવવાનાં આયોજનો શિખવાડે છે? આધ્યાત્મિક માણસ તો પહેલાં તો આવાં આયોજનો કરે જ નહિ, અને કદાચ પોતાના નિમિત્તે કોઈએ કર્યાં હોય તો તેમાં ભાગ ન લે અને કદાચ ભાગ લે તો હદ બહારનાં પોતાનાં વખાણ થવા ન દે. વચ્ચે જ અટકાવી દે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 2

પ્રજાને ગુંડાઓથી, દારૂડિયાઓથી, જુગારીઓથી કે ભ્રષ્ટાચારીઓથી બચાવવી જેટલી જરૂરી છે, તેથી પણ વધુ જરૂરી છે ચમત્કારવાદીઓથી બચાવવાની. ચમત્કારવાદીઓ આ પ્રજાને સૌથી વધુ નુકસાન પહોંચાડી રહ્યા છે. પહેલું નુકસાન તો એ છે કે જીવન અને જીવનના દૃષ્ટિકોણને અવૈજ્ઞાનિક બનાવી રહ્યા છે. અવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણને અધ્યાત્મવાદનું સોહામણું રૂપ આપવામાં આવી રહ્યું છે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 2

*

7. હિન્દુત્વનાં તત્ત્વો

[આગળનાં વિધાનજૂથેમાં ધર્મનો પરિચય અને ઉપાસનાનાં ઘટકોનું વિવેચન કરાયું. એ બન્નેના અનુસંધાનમાં હિન્દુત્વનાં તત્ત્વો પણ સમાવિષ્ટ હોઈ આપણે તે સમજવાં આવશ્યક છે.

વિશ્વભરમાં લગભગ બધા જ માનવસમુદાયો એક યા બીજા પ્રકારનો ધર્મ પાળતા હોય છે અને ધર્મપ્રેરક ભગવાન—ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે. આ બધા માનવસમુદાયોમાંના ખ્રિસ્તીઓ 'ગૉડ' અને ઇસ્લામીઓ 'અલ્લા'ના અનુયાયીઓ હોઈ 'ગૉડ' અને 'અલ્લા' આગળ કોઈ પણ પ્રકારનું વિશેષણ નથી એટલે કયો 'ગૉડ' કે કયો 'અલ્લા' એવી ગૂંચ કે અસ્પષ્ટતા ભોગવતા નથી. 'ગૉડ' એટલે 'ગૉડ' અને 'અલ્લા' એટલે 'અલ્લા.' {પુસ્તકઃ 16 પાનઃ 4 (ભૂમિકા)}

હિન્દુ પ્રજામાં એક હજાર કરતાં વધારે ભગવાનો જીવતા-હયાતી ધરાવતા રહ્યા છે. દિવસ ઊગે છે ને એક નવો ભગવાન પોતાની ભગવાન તરીકેની જાહેરાત કરે છે.' અને આવી સર્વસ્વીકાર્ય હકીકતમાં મુખ્યત્વે નોંધપાત્ર બાબત એ છેઃ 'હિન્દુ ધર્મમાં સામાન્યતઃ કર્મકાંડ, આત્મા, મોક્ષ, પ્રભુભક્તિ, ત્યાગવૈરાગ્ય અને અસંગતા જેવાં તત્ત્વો ઉપર ભાર મુકાયો છે. કથા-સપ્તાહો વગેરેમાં સાધુસંતો આ જ તત્ત્વો ઉપર ભાર મૂકતા હોય છે.' અને આવા અનેક પ્રકારોવાળા ધર્મનું વર્ણન એ છે કે 'ભારતના ધર્મો, ખાસ કરીને હિન્દુ (તેના પેટા ધર્મો સહિત), જૈન, બૌદ્ધ વગેરે રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાને નથી આપતા. તેઓ આત્મવાદી છે, મોક્ષવાદી છે. સંસાર પ્રત્યે ઉપરતિ કરાવનારા છે. એટલે હિન્દુ ધર્મે કદી ધાર્મિક સંગઠન શક્તિ ઊભી કરી જ નથી.' આ વિધાનને બળવત્તર કરતું બીજું વિધાન છે 'હિન્દુ પ્રજા ધાર્મિક તથા સામાજિક બન્ને રીતે વિભક્ત પ્રજા છે.' આ બાબતને વધુ ભારપૂર્વક વ્યક્ત કરતાં જણાવાયું છે કે 'વર્ષોથી હિન્દુ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાના પ્રયત્નો ચાલે છે પણ સૌનો સમાવેશ થાય ત્યારે સૌને સ્વીકાર્ય હોય તેવી વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ થઈ છે. માનો કે "વેદશાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત માને તે હિન્દુ" એવું કહેવામાં આવે તો જૈન-બુદ્ધ તો ઠીક, કબીર-નાનક વગેરે અસંખ્ય પંથો બાકાત રહી જાય, માનો કે "પુનર્જન્મને માને તે હિન્દુ" કહો તો એવા કેટલાય લોકો બાકાત થઈ જશે, જે હિન્દુ પરંપરામાં જન્મ્યા હોવા છતાં પુનર્જન્મને નથી માનતા. આવનારાં વર્ષોમાં આ પ્રમાણ વધવાનું છે, કારણ કે વિજ્ઞાન રોજ નવાં નવાં જે તથ્યો આપણી સમક્ષ મૂકી રહ્યું છે, તે પુનર્જન્મ ન હોવાની દિશામાં, અરે આત્મા જ ન હોવાની દિશામાં વધુ પ્રકાશ નાખતું થયું છે.' {પુસ્તકઃ 34 પાનઃ 24 પુસ્તકઃ 8 પાનઃ 392-393 પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 53 પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 3 પુસ્તકઃ 26 પાનઃ 356}

આ સઘળાં વિધાનો આપણી અભ્યાસી કૃતિઓમાં છે, જ્યારે વર્ષો પહેલાં વિકસેલા આંતરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોષ 'ધર્મ તથા નીતિશાસ્ત્ર'નાં લખાણમાં કહેવાયું છે 'હિન્દુ' એ નામ હિન્દુસ્તાનના દ્વીપકલ્પ (અંગ્રેજીમાં પેનિન્સ્યુલા) ઉપર ઉત્તરના યા ઉત્તર-પશ્ચિમના આર્યન વસાહતના હુમલાની અનેક વૈદિક પરંપરાની યાદ અપાવે છે.' {એનસાઈક્લોપિડીયા ઑફ રીલીજીઅન ઍન્ડ ઈથિક્સ પાનઃ 686-687-688}

આ બધાં જ વિધાનોનો સારાંશ એ નીકળે છે કે હિન્દુ શબ્દનો નિશ્ચિત અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ જ હિન્દુ ધર્મનાં તત્ત્વો અસંખ્ય છે.]

શ્રુતિ અને શાસ્ત્રો એકેશ્વરવાદી છે. બધા જ દેવો યા બધાં જ પ્રતીકો એક બ્રહ્મની જ જુદી જુદી પ્રતીતિ કરાવનારાં છે. એટલે શિવ, વિષ્ણુ યા અન્ય કોઈમાં પારમાર્થિક ભેદ ન માનવો તે આપણી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ રહી છે.

પુસ્તકઃ 2 પાનઃ 3 (પ્રાક્ કથન)

હિન્દુ પ્રજા આવા અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થાના કાદવમાં પોતાના ગાડાને ફસાવી ચૂકી છે. શું કરીએ તો ગાડું ગતિશીલ બને તેનો વિચાર કરનાર બહુ જ થોડા છે. પોતપોતાનાં ટોળાં કરનારો તો બહુ મોટો વર્ગ છે. આવી સ્થિતિમાં એક જ માર્ગ દેખાયો છે કે, અસંખ્ય દેવદેવીઓ તથા અવતારો વગેરેનું આધ્યાત્મિક અર્થઘટન કરીને એકેશ્વરતત્ત્વ ઉપર લોકોને દોરવામાં આવે. કોઈ પણ સંજોગોમાં વ્યક્તિપૂજાનો સ્વીકાર કરવામાં ના આવે. વ્યક્તિને સંત, સિદ્ધ કે ગુરુ વગેરેના રૂપમાં પૂજ્ય માનવામાં આવે તે બરાબર છે, પણ કોઈ વ્યક્તિને ભગવાન માનવામાં ના આવે. માણસ એ માણસ જ છે, ભગવાન નથી.

પુસ્તકઃ 5 પ્ર. 18

હિન્દુ પ્રજા માત્ર સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ વિભક્ત થઈને દુર્બળ થઈ હોત તો આટલી દયામણી દશામાં કદાચ ન પહોંચી હોત. તેની

દુર્બળતાનું મૂળ તેની ફિલસૂફી પણ છે. સમાજનો શક્તિશાળી વર્ગ આ ફિલસૂફીથી ઇચ્છાશક્તિ વિનાનો, અકર્મણ્ય, બિનજવાબદાર તથા જીવવા ખાતર જીવનારો થઈ ગયો છે. વારંવાર ઇચ્છાને મારવાની વાત કહેવાય છે. ઇચ્છાને મારીને સંતોષી થાવ, પ્રારબ્ધભોગી માત્ર થાવ, દ્રષ્ટા થઈ જાવ, સંસાર-પ્રપંચમાંથી દૂર ભાગો વગેરે એવી વાતો કહેવાય છે જેથી માણસ અકર્મણ્ય અને બિનજવાબદાર થઈ જાય. આના કારણે પ્રજામાં અન્યાય તથા અત્યાચાર સામે ઝઝૂમવાની ક્ષમતા નષ્ટ થઈ જાય છે અથવા સીમિત થઈ જાય છે.

પુસ્તકઃ 7 પાનઃ XI

હિન્દુ ધર્મમાં સામાન્યતઃ કર્મકાંડ, આત્મા, મોક્ષ, પ્રભુભક્તિ, ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને અસંગતા જેવાં તત્ત્વો ઉપર ભાર મુકાયો છે. કથા-સપ્તાહો વગેરેમાં સાધુ-સંતો આ જ તત્ત્વો ઉપર ભાર મૂકતા હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 89

આભડછેટના કલંકને લીધે આ દેશની સિત્તેર ટકા હિન્દુ પ્રજા પ્રત્યે ધર્મ તથા સમાજના પ્રત્યેક સ્તરે જે અન્યાય થયો છે અને આજે પણ થઈ રહ્યો છે, તેના કરવાવાળા આપણા પુરાણા તથા હાલના ધર્મગુરુઓ, ગાદીપતિઓ, આચાર્યો કારણભૂત છે. બ્રાહ્મણવાદના આ ભયંકર પક્ષપાતે હિન્દુ ધર્મને ભેદભાવ, અન્યાય તથા શોષણના ઊંધે રવાડે ચડાવી દીધો છે.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 3

હિન્દુ જાતિનું અસ્પૃશ્યતા એટલે આભડછેટ એ ભયંકર કલંક છે. આ કલંક નિવારણ કરવા માટે ગાંધીજીથી માંડીને અનેક મહાપુરુષોએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે. સૌએ આ આભડછેટ નિવારણની વાતો તો ઘણી કરી છે, પરંતુ આ કલંકના મૂળમાં જવાનું ટાળ્યું છે. હિન્દુ ધર્મમાં આ અસ્પૃશ્યતા—આભડછેટ આવી ક્યાંથી? કોણે કલંક દાખલ કર્યું? કોણે આ કલંકને સમર્થન આપ્યું? અને આજે પણ કોણ તેને પોષી રહ્યું છે? તે જાણ્યા વગર કદાચ આપણે આ કલંક નિવારણના ખરા હિતેચ્છુઓ તથા વિરોધીઓને જાણી શકીએ નહીં.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 3

ભારતમાતાનું આ સુંદર અંગ ધાર્મિક આધારે કપાયું. તથા લાખો કદાચ કરોડો હિન્દુઓને ન કલ્પી શકાય તેવા અત્યાચારો સહન કરીને ભાગવું પડ્યું. આજે ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં અને પૂર્વ ભાગમાં ખંડિત ભારત જોવા મળે છે. આ ખંડિત થવાની પ્રક્રિયા 1947થી પૂરી થઈ છે તેમ ન સમજી લેતા, જ્યાં સુધી આ દેશમાં અનાડી ધર્મગુરુઓ તથા અનાડી રાજનેતાઓ (કે જેઓ ઇતિહાસ વાંચીને પણ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આંખ બંધ કરી લે છે) હશે, ત્યાં સુધી આ દેશની ખંડિત થવાની પ્રક્રિયા ચાલતી જ રહેવાની છે. પૂર્વમાં આસામ સળગી રહ્યું છે. (બંગલા દેશમાંથી મુસ્લિમ ઘૂસણખોરી ચાલુ છે) કાશ્મીર સળગી રહ્યું છે.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 14

કટ્ટર બ્રાહ્મણવાદી ધર્મગુરુ આચાર્યો તો માત્ર બ્રાહ્મણવાદના જ સ્થાપક તથા પ્રચારક હતા. પૂરા હિન્દુ સમાજ માટે તેઓએ કશું કર્યું જ નથી. શૂદ્રો માટે તો ધાર્મિક ઘોર—કબર જ ખોદી છે. અને શૂદ્રોની વ્યાખ્યા જો તેમના જ મત પ્રમાણે કરીએ તો માત્ર હરિજન તથા આદિવાસી ભીલ, કોળી, ઠાકરડા, વાઘરી વગેરે પછાત ગણાતી જાતિ જ નહીં, પણ સોની, લુહાર, દરજી, ઘાંચી, મોચી, કુંભાર વગેરે કારીગરોથી માંડીને રાજપૂતોમાંની પણ કેટલીય જ્ઞાતિઓને પણ શૂદ્રોમાં ગણવામાં આવી છે.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 10

વિશ્વ હિન્દુ પરિષદના કાર્યકર્તાઓમાંથી ઘણાને હું અંગત રીતે ઓળખું છું. કોઈ હરિજન બ્રાહ્મણપદને પ્રાપ્ત કરે તેમાં તેમનો ઉત્સાહ દેખાતો નથી.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 20-21

આજે પણ આ લોકોનું મોઢું બ્રાહ્મણવાદી ગાદીપતિ આચાર્યો તરફ જ છે. હું તેમને કહું છું કે 'હવે તો મોઢું ફેરવો, જેમના ભારથી હિન્દુ ધર્મ ડૂબી રહ્યો છે, 'તેમને હવે તો છોડો' અને પછાત વર્ગમાં પડેલાં અનેક રત્નોને ઓળખો, તેમને હિન્દુ ધર્મના ઉચ્ચ સિંહાસન પર બેસાડો, હવે તો મોડું ન કરો. યાદ રાખો—આ છેલ્લી ચેતવણી છે, આ છેલ્લી ટ્રેન છે.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 21

વર્ણવ્યવસ્થા તથા કટ્ટર બ્રાહ્મણવાદ સિવાયનો હિન્દુધર્મ સંસારમાં બીજા ધર્મોની સરખામણીમાં મહાન તથા ઉદાર ધર્મ છે. વ્યક્તિ તથા

સમાજના પૂર્ણ વિકાસની પૂરતી તકો તેમાં રહી છે. આવો આપણે સૌ સાથે મળીને ખભેખભા મેળવીને દ્વિમુખી સંઘર્ષ કરીએઃ એક તો આપણી અંદરના, સદીઓ જૂની અન્યાયપૂર્ણ વ્યવસ્થાઓ સ્થાપનારાઓને પડકારીએ તથા માત્ર અસ્પૃશ્યતા જ નહિ, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, પ્રત્યેક અધિકાર માટે સમાનતાનું ભવ્ય મંદિર ચણીએ. આપણા મહાન હિન્દુ ધર્મને બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્રના ભેદભાવ વિનાનો, માત્ર માનવતાવાદી, ભ્રાતૃભાવવાળો બનાવીએ. બીજી તરફ બહારનાં દબાણો તથા લાલચથી આપણા ભાઈઓને જાગ્રત રાખીએ. કોઈ આપણા અસ્તિત્વને ચાંદીના ટુકડાઓથી ખરીદી ન લે, કોઈ તલવારના જોરથી દબાવી ન દે, આપણી અજ્ઞાન દશામાં જીવતા ભોળા ભાઈઓના ભોળપણનો કોઈ ખોટો લાભ ઉઠાવી ન લે. આવો ભાઈઓ! આવો! ભૂતકાળની ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ કરી આપણે આપણા હિન્દુ ધર્મને સર્વ કલંકોથી મુક્ત કરી ફરી પાછો ઝળહળતો કરીએ.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 44-45

હિન્દુ પ્રજા જ્યારે 'સનાતન ધર્મ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તેનો અર્થ છે માનવના અસ્તિત્વની સાથે જ તેમાં પ્રગટેલો 'માનવતા ધર્મ.' 'મૂળ ધર્મ.' એને માત્ર 'ધર્મ' પણ કહી શકાય.

પુસ્તકઃ 10 પ્ર. 12

હિન્દુ પ્રજા ધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા અધ્યાત્મના કાલ્પનિક આદર્શો નીચે કુદરતી—સહજ-જીવનથી દૂર ફેંકાઈ છે. ફરીથી કુદરતના ખોળે પાછી વળે અને કુદરતી જીવનને સાધના સમજે. કુદરતી જીવન એ શત્રુતા નથી. વિરોધી જીવન દ્વારા કુદરતને શત્રુ બનાવવી એ જ અનર્થોની જડ છે. જો આ વાત આપણને બરાબર સમજાઈ જાય તો આપણા જીવન ઉપર ચારે તરફથી વળેલા ઢોંગ અને દંભ મોટા પ્રમાણમાં ઓછા થઈ જશે. અકારણે સ્વેચ્છાથી કે દબાણથી અકુદરતી જીવન જીવવાના મોહથી તથા ત્રાસથી પ્રજા છૂટશે અને સુખી થશે.

પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 6 (વાચકોને વિનંતી)

ભારતના ધર્મો, ખાસ કરીને હિંદુ (તેના પેટા ધર્મો સહિત), જૈન, બૌદ્ધ વગેરે રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાને પ્રોત્સાહન નથી આપતા. તેઓ આત્મવાદી છે, મોક્ષવાદી છે. સંસાર પ્રત્યે ઉપરતિ કરાવનારા છે એટલે હિન્દુ ધર્મે કદી ધાર્મિક સંગઠનશક્તિ ઊભી કરી જ નથી.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 3

હિન્દુ પ્રજા પાસે એક તો પોતાનું સર્વમાન્ય સચોટ ધર્મપુસ્તક નથી. બ્રાહ્મણધર્મને માનવધર્મમાં ઢાળી શકાય તેમ નથી એટલે વેદોને કદી પણ સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચાડી શકાયા નથી. ધાર્મિક એકાધિકારથી તે લોકભોગ્ય તો ના થઈ શક્યા, પણ સાક્ષરભોગ્ય પણ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થઈ શક્યા, એટલે નિશ્ચિત ધર્મગ્રંથના અભાવમાં મોડેમોડે પ્રજાએ ગીતાને ધર્મગ્રંથ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. જોકે ગીતા સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી પણ મહાભારતના ભીષ્મપર્વના 18 અધ્યાયો છે, તોપણ કાળક્રમે તેને સ્વતંત્ર ગ્રંથથી વધુ મોટી માન્યતા મળી ગઈ. વિદ્વાનો, આચાર્યો તે તરફ વળ્યા અને પુષ્કળ જ્ઞાનગોષ્ઠી પ્રજાને તેના દ્વારા મળી. છેલ્લા ત્રણેક હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં ગીતાએ હિન્દુ પ્રજા માટે બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

પુસ્તકઃ 12 પાનઃ 4 (ભૂમિકા)

હિન્દુ પ્રજા ધાર્મિક તથા સામાજિક બન્ને રીતે વિભક્ત પ્રજા છે. તેને એક કરનારાં પરિબળો કરતાં વિભાજિત કરનારાં પરિબળો ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે. ધાર્મિક રીતે તેને હજારો પંથો, સંપ્રદાયો, મંડળો તથા ગુરુઓ વિભાજિત કરે છે. આ સંપ્રદાયો-પંથો વગેરે સૈદ્ધાંતિક રીતે બહુ થોડા પ્રમાણમાં અલગ અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મોટા ભાગના સંપ્રદાયો તો કોઈ વ્યક્તિના અહંને પોષવા અલગતાની વાડ ઊભી કરી બેઠા હોય છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 1

વ્યક્તિપૂજાની માફક જ હિન્દુપ્રજાને પ્રકૃતિપૂજા પણ વળગાડવામાં આવી છે. નદીઓ, પર્વતો, નાળાંઓ, વૃક્ષો, છોડવાઓ, પશુઓ, ગ્રહો, નક્ષત્રો વગેરે પ્રાકૃતિક વસ્તુઓને દેવ સમજીને તેમના દ્વારા પોતાનું કલ્યાણ થશે એમ સમજી તેમનાં પૂજા-અર્ચન વગેરે કરતાં રહેવું તે પ્રકૃતિપૂજા છે. પ્રકૃતિપૂજાથી એકેશ્વરવાદને હાનિ પહોંચે છે. એકનિષ્ઠા નથી થઈ શકતી અને દ્વિધાઓથી વૃત્તિઓ અનિશ્ચિતતા વહોરી લે છે. ખરેખર તો પ્રકૃતિપૂજક નહિ પણ પ્રકૃતિ પ્રશંસક થવું જોઈએ. આજીવિકા માટે ચલાવાયેલા ધર્મે લોકોને વધુ ને વધુ દોહી લેવા પ્રકૃતિપૂજા પ્રસરાવી લાગે છે. લોકો શુદ્ધ અને તાત્ત્વિક ઉપાસના કરવાની જગ્યાએ નદી-નાળાં-પર્વતોમાં અટવાયા તથા અથડાયા કરે.

હાથમાં કશું ન આવે તે ઓછી વિડંબના છે? આમ છતાં પણ મને લાગે છે કે વ્યક્તિપૂજાએ પ્રકૃતિપૂજા કરતાં વધુ વિભાજન તથા અવ્યવસ્થા ફેલાવી છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 1

હિન્દુ પ્રજા આ રીતે મુખ્યતઃ પાંચ પ્રકારે પરસ્પરમાં વિભાજિત થઈને રહે છે. આ વિભાગને સામાજિક વિભાજન કહી શકાય. આ જ વિભાજિત પ્રજા ફરી પાછી સેંકડો સંપ્રદાયો, પંથો, મંડળો, ગુરુઓ વગેરેમાં વિભાજિત થાય છે. એટલે તેની બાદબાકી થતી જ રહે છે... સામાજિક રીતે પાંચેક ઘટકોમાં વિભાજિત પ્રજા માત્ર જાતિ દ્વારા જ કુદરતી રીતે વિભાજિત છે. બાકીના ચાર ઘટકો માનવસર્જિત છે. એટલે માનવ તેમાં પરિવર્તન પણ કરી શકે છે. આ ચાર (વર્ણ, જ્ઞાતિ, ગોળ તથા કુળ) ઘટકોમાં જ્ઞાતિ, ગોળ તથા કુળ તો સમય પ્રમાણે વ્યાવહારિક રહ્યા કહી શકાય, પણ વર્ણ તો તદ્દન અવ્યાવહારિક તથા અન્યાયકારી હોવાથી તેનું વિસર્જન તો અત્યંત અનિવાર્ય છે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 3

હિન્દુ પ્રજા માટે યજ્ઞનું પ્રચંડ આકર્ષણ જોઈને મહાત્મા ગાંધીજીએ યજ્ઞ શબ્દને ચાલુ રાખી તેની ક્રિયા તથા તેના અર્થઘટનમાં બહુ મોટી ક્રાંતિ કરી. શ્રમયજ્ઞ, નેત્રયજ્ઞ, દંતયજ્ઞ, નિદાનયજ્ઞ વગેરે માનવતાલક્ષી નિર્માણકારી કાર્યોને યજ્ઞભાવનાનો લાભ આપ્યો. તેમણે કહ્યું, પોતાના સ્વાર્થ વિના લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ કરવી તે યજ્ઞ છે. બીજા માટે ઘસાઈ છૂટવું તે યજ્ઞ છે. જેમ ગુણકર્મથી વર્ણને માનનારા બ્રાહ્મણની વ્યાખ્યા ગુણલક્ષી કરે છે તેમ ગાંધીજીએ પણ યજ્ઞની વ્યાખ્યા લોકહિત તથા માનવતાવાદી કરી. આ આધુનિક પરિવર્તન કહી શકાય. તેમણે હોમાત્મક યજ્ઞ કર્યા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 5

દુર્ભાગ્યવશ હિન્દુપ્રજાના આ ધાર્મિક નેતાઓ સાચી સમજણ વિનાના છે. એટલે પ્રજાને સમયસર યોગ્ય માર્ગે દોરી શકતા નથી. વર્ણવ્યવસ્થાની નાગચૂડમાંથી પ્રજાને છોડાવવી એ પ્રથમ કાર્ય છે. તે વિના ધાર્મિક સમાનતા શક્ય જ નથી. ધાર્મિક સમાનતા વિના ધર્મની રક્ષા શક્ય નથી. જો હજી પણ શૂદ્રો, મહાશૂદ્રો તથા અંત્યજોને પૂરા ધાર્મિક હક્કો નહિ અપાય તો શૂદ્રો જ સ્વયં એક પડકાર ઊભો કરશે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 5

મારા મસ્તિષ્કમાં હિન્દુ પ્રજાની અધોગતિની વેદના છે. આ વેદના સકારણ છે. તે કારણને વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા આ નમ્ર પ્રયત્ન થયો છે. વર્ણ વ્યવસ્થાથી જે પારાવાર હાનિ થઈ છે તથા થઈ રહી છે એ વાત જો પ્રત્યેક હિન્દુને સમજાય તો તેની અધોગતિને અટકાવી શકાય છે. પૂરા ગ્રંથમાં લખેલી વાતોને સૂત્રરૂપમાં ફરીથી લખીને ગ્રંથ સમાપ્ત કરી રહ્યો છું.

1. વર્ણવ્યવસ્થા ઈશ્વરીય નથી.
2. વર્ણવ્યવસ્થા માનવતાલક્ષી નથી.
3. વર્ણવ્યવસ્થાથી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રો વિદ્વાન નથી થઈ શક્યા.
4. વર્ણવ્યવસ્થાથી માત્ર ક્ષત્રિયો જ શસ્ત્રધારી તથા શાસનધારી થઈ શક્યા. બાકીની પ્રજા કાયર બની અને રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનાની થઈ ગઈ.
5. વર્ણવ્યવસ્થાથી શિક્ષણ, શૌર્ય અને વ્યાપાર એકહથ્થુ થયો, એટલે ત્રણે ક્ષેત્રમાં અત્યંત થોડા જ ટકા પ્રજાનો પ્રવેશ થયો.
6. વર્ણવ્યવસ્થામાં આજીવિકાલક્ષી ધર્મ થઈ ગયો હોવાથી પૂરી પ્રજાની દાનવૃત્તિ યજ્ઞો તથા બ્રહ્મભોજન વગેરે તરફ વળી. માનવતા તરફ ના વળી.
7. વર્ણવ્યવસ્થાથી મંદિરોના પૂજારી માત્ર ઉપરના વર્ણના પવિત્ર ગણાતા માણસો થયા, તેમણે પોતાની વંશપરંપરાની આજીવિકા માટે મંદિરો સાથે મોટી મોટી જાગીરો જોડી અને મંદિરોને સોના-ચાંદીથી માલામાલ કર્યાં. મંદિરોની આ ભારે સમૃદ્ધિએ વિદેશીઓને લૂંટ ચલાવવા આકર્ષ્યા.
8. આજે પણ વર્ણવ્યવસ્થાને સાચી ઠેરવવા મથતાં સ્થાપિત હિતોથી સાવધાન થઈને જે વ્યવસ્થાએ સવર્ણ તથા અવર્ણ પ્રજાને પારાવાર હાનિ પહોંચાડી છે, તે વ્યવસ્થાને ફરીથી સ્થાપિત કરવા માગતા માણસો હિન્દુ પ્રજાની યાતનાઓ વધારવા પ્રયત્ન કરી

રહ્યા છે. ધાર્મિક સમાનતા વિના હિન્દુ પ્રજાનો ઉદ્ધાર નથી.

9. ભારતીય બંધારણ પ્રમાણે આ દેશનો પ્રત્યેક માણસ સમાન છે. વર્ણ—જાતિ, જ્ઞાતિ કે લિંગભેદના કારણે કોઈને પણ અસમાન હક્કો અપાયા નથી. જ્યારે વર્ણવ્યવસ્થા તો ભારતીય બંધારણ સાથે મેળ ખાતી જ નથી. તે મોઢું જોઈને કાયદા બનાવે છે તથા મોઢું જોઈને આજીવિકા નક્કી કરે છે. એટલે ભારતીય બંધારણ પ્રમાણે પણ વર્ણવ્યવસ્થા ગ્રાહ્ય બની શકે તેમ નથી.

પુસ્તક 13ઃ પ્ર. 11

કોઈને જ્ઞાતિના કારણે અસ્પૃશ્ય ન માનવો. હિન્દુમાત્ર એક ધર્મને પાળનારી પ્રજા હોવાથી સૌમાં સમાન ધાર્મિક ભાવ રાખવો. પ્રાર્થના તથા અન્ય ધાર્મિક પ્રસંગોમાં કોઈની પણ સાથે જ્ઞાતિના કારણે ઊંચ-નીચનો ભાવ કે વ્યવહાર ના રાખવો.

પુસ્તકઃ 16 પ્ર. 24

હિન્દુ પ્રજા માટે તત્કાળ ઉકેલ માગનારા ચાર પ્રશ્નો છેઃ (1) વર્ણવ્યવસ્થા (2) સેંકડો સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો અને મંડળો, (3) વ્યક્તિપૂજા અને (4) ધાર્મિક સંપત્તિ તથા આવકનો સદુપયોગ.

પુસ્તકઃ 23 પ્ર. 7

હિન્દુ પ્રજાના ભૂતકાળને વર્તમાનને તથા ભવિષ્યને ધમરોળી નાખનાર બીજું તત્ત્વ છે હજારો સંપ્રદાયો. મને એક સ્થળેથી જાણવા મળ્યું કે હિન્દુ પ્રજા સંપ્રદાયો, પેટાસંપ્રદાયો, પંથો, મંડળો, પરિવારો વગેરે દ્વારા વીશ હજાર ભાગોમાં વિભાજિત થઈ છે. કદાચ આ આંકડો સાચો હોય. કદાચ થોડો વધારે પણ હોય પણ હિન્દુ પ્રજા હજારો સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલી છે, તેમાં તો શંકા જ નથી. મૂળ સનાતન ધર્મની જગ્યાએ આટલા બધા સંપ્રદાયો ફૂટી નીકળ્યા છે અને પ્રજા ઉપર છવાઈ ગયા છે. જોકે બીજા ધર્મોમાં પણ પાંચ-દસ-પચાસ સંપ્રદાયો હોય જ છે, પણ અહીં તો સેંકડો નહિ પણ હજારોની સંખ્યા જોઈ શકાય છે.

પુસ્તકઃ 23 પ્ર. 7

વ્યક્તિપૂજા બહુ મોટો રોગ છે. આ રોગ હિન્દુ પ્રજાને બીમાર કરી રહ્યો છે. આ સ્વાર્થ અને અજ્ઞાનભરી અનેકતાથી પરસ્પરમાં વિખવાદ તથા ચડસાચડસી થાય છે. બીજી તરફ એ પણ યાદ રહે કે ઉપનિષદોના એક પરમાત્માની જગ્યાએ આ વ્યક્તિપૂજા લોકોના ભલા માટે નહિ પણ સ્થાપિત હિતોના લાભ માટે કરવામાં આવી છે. એટલે મંદિરોને આર્થિક આવકનું માધ્યમ બનાવ્યું છે. વધુમાં વધુ આવક કરવા માટે સવારથી સાંજ સુધી ભક્તોને અનેક રીતે ભગવાન માટે ખર્ચ કરવા માટે પ્રેરણા અપાય છે. આ રીતે મંદિર અને ભગવાન મોંઘાં બને છે. મોંઘો ભગવાન ધનવાનોનો આશ્રિત થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. પ્રજા ઢગલાબંધ પૈસા ખર્ચીને પણ મંદિરો દ્વારા વિભાજિત, અવ્યવસ્થિત અને દુર્બળ બને છે. એકેશ્વરવાદ આગળ આ બહુઈશ્વરવાદ, સોંઘી સરળ ઉપાસના આગળ મોંઘી જટિલ કર્મકાંડવાળી ઉપાસના કદી પણ ટકી નથી શકતી. આ રીતે પ્રજા દુર્બળ બને છે. મૂળમાં તેની બ્લૂપ્રિન્ટ જ તેને દુર્બળ બનાવનારી છે.

પુસ્તકઃ 26 પ્ર. 15

હિન્દુ પ્રજાનો અઢળક પૈસો ખર્ચ વિનાનાં ધાર્મિક આયોજનો પાછળ ખર્ચાઈને અંતે પ્રજાને દુર્બળ બનાવવાનું કામ કરે છે. આ બુદ્ધિહીન, માનવતાદ્રોહી અને એટલા જ માટે ધર્મવિરોધી ધનના બગાડને બંધ કર્યા વિના સાચા ધર્મનો જયજયકાર શક્ય નથી.

પુસ્તકઃ 26 પ્ર. 15

વર્ષોથી હિન્દુ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાના પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ સૌનો સમાવેશ થાય ત્યારે સૌને સ્વીકાર્ય હોય તેવી વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ થઈ છે. માનો કે "વેદશાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત માને તે હિન્દુ" એવું કહેવામાં આવે તો જૈન-બુદ્ધ તો ઠીક, કબીર-નાનક વગેરે અસંખ્ય પંથો બાકાત રહી જાય. માનો કે "પુનર્જન્મને માને તે હિન્દુ" કહો તો એવા કેટલાય લોકો બાકાત થઈ જશે, જે હિન્દુપરંપરામાં જન્મ્યા હોવા છતાં પુનર્જન્મને નથી માનતા. આવનારાં વર્ષોમાં આ પ્રમાણ વધવાનું છે, કારણ કે વિજ્ઞાન રોજ નવાં નવાં જે તથ્યો આપણી સમક્ષ મૂકી રહ્યું છે, તે પુનર્જન્મ ન હોવાની દિશામાં, અરે આત્મા જ ન હોવાની દિશામાં વધુ પ્રકાશ નાખતું થયું છે. જે. કૃષ્ણમૂર્તિ જેવા કેટલાય દાર્શનિકો અને તેમના અનુયાયીઓ પણ આવી જ માન્યતા ધરાવે છે.

પુસ્તકઃ 26 પ્ર. 26

હિન્દુ શબ્દ સમાજવાચી જ વધારે છે, ધર્મવાચી ઓછો છે. ધર્મથી ભિન્ન હોવા છતાં જૈન, કબીર વગેરે સમાજથી હિન્દુ છે. જો તેને

ધર્મવાચી જ બનાવવો હોય તો, નિરાકાર અથવા સાકાર પરમેશ્વરને માનનાર, અનેક દેવદેવીઓ, ભૂતપ્રેત વગેરેને માનનાર, ઈશ્વરના અવતારી રૂપને માનનાર, પોતાને જ ઈશ્વર માનનાર, ઈશ્વર છે જ નહિ તેવું પણ માનનાર, પરસ્પરમાં મળતાં અને તદ્દન વિરોધી દર્શનોને માનનાર, અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડોને માનનાર તથા ન માનનાર, પુનર્જન્મને માનનાર તથા ન માનનાર—આમ પરસ્પર વિરોધી મતો, પંથો, માન્યતાઓ, આચારો, વિચારો વગેરેને માનનાર તે હિન્દુ એમ કહી શકાય.

પુસ્તકઃ 26 પ્ર. 26

હિન્દુ ધર્મ (ધર્મની વ્યવસ્થા) અત્યારે ભારે કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. પ્રથમ તો સ્વયં હિન્દુઓમાં જ એક મોટો બુદ્ધિજીવી વર્ગ છે, જેને પ્રચલિત વ્યવસ્થાથી સંતોષ નથી. છેક ઉપરનો બદ્ધિશાળી વર્ગ, સમજુ વર્ગ, વિચારક વર્ગને ભારોભાર અસંતોષ છે. તેનો અસંતોષ, અનેક ક્ષેત્રોમાં છે, જેવાં કે અસંખ્ય ઈશ્વરો, દેવ-દેવીઓ, અનેક શાસ્ત્રો, અનેક ગુરુઓ, અનેક માન્યતાઓ, અનેક પંથો, ભયંકર વ્યક્તિપૂજા, વંશપૂજા, વર્ણપૂજા, ધર્મસ્થાનોનું કોમર્શિયલ રૂપ, ધર્મસ્થાનો તથા ધર્મપુરુષોનું રજવાડી જીવન, વૈભવ અને પ્રચુર આડંબર, કર્મકાંડો હોમ-હવન-યજ્ઞો અને લખલૂટ સમૈયાઓ, જેમાં માત્ર એકાદ વ્યક્તિનો જયજયકાર કરાવવા તરફ જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હોય, ધર્મના નામે પ્રચુર અંધશ્રદ્ધાનો પ્રચાર કરનારી સપ્તાહો વગેરે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 1

હિન્દુ પ્રજામાં મોટા પાયા પર ધર્માંતર થવાનું મુખ્ય કારણ ધાર્મિક રીતે અસંતોષ અને અન્યાયનું રહ્યું છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 6

હિન્દુપ્રજાનો મૂળગામી ધાર્મિક રોગ, સંપ્રદાયો છે. પ્રત્યેક સમર્થ વ્યક્તિ પોતાનો અલગ સંપ્રદાય રચે છે, પોતે તેનો આદ્યપ્રવર્તક બનીને સુપરમૅન બની જાય છે, ચમત્કારોની વાતોથી સામાન્ય પ્રજાને લલચાવે છે, સંપ્રદાયને સ્થાયી બનાવવા માટે પોતાનું અલગ મંદિર બાંધવું તેને જરૂરી લાગે છે. મોટા ભાગે આવું મંદિર જૂના મંદિરની બાજુમાં જ બાંધવાનું વધારે પસંદ કરાય છે, કારણ કે જૂના મંદિરમાં જતાં માણસોને પોતાના નવા મંદિરમાં વાળવાનો વ્યૂહ હોય છે.

પુસ્તકઃ 30 પ્ર. 2

આવું જ કંઠીવાળાઓનું પણ છે. પ્રથમથી કંઠી બાંધેલી હોય તો પણ તેના ઉપર અમારી બીજી કંઠી બાંધો જ બાંધો. આ બધા આગ્રહ-દુરાગ્રહમાં પ્રજા અસ્થિર થઈને વિભાજિત થાય છે. લોકો કહે છે કે 10-15 વર્ષ પહેલાં અમે બધા હિન્દુઓ એક જ હતા. કશો ભેદ ન હતો. પણ પછી જેમજેમ ગુરુ કરાવનારા આવતા ગયા તેમ તેમ પ્રજાનું વિભાજન થતું ગયું. હવે તો અમારામાંના કેટલાક એટલા બધા ચુસ્ત-કટ્ટર થઈ ગયા છે કે નથી મંદિર આવતા, નથી પ્રસાદ ગ્રહણ કરતા. અરે, એમણે ઘરમાંથી જૂના ભગવાનો—મહાપુરુષોનાં ચિત્રો પણ કાઢી નાંખ્યાં છે. અત્યારે આ લોકો કેટલાય સંપ્રદાયો, પંથો, પરિવારો, મંડળો વગેરેમાં વહેંચાઈ ગયા છે. અને હજી નવા નવા ગુરુઓ અહીં આવીને વધુ વિભાજન કરવાના છે. આ અધ્યાત્મ ન કહેવાય. આ બીમારી કહેવાય. મૂળમાં ગુરુપ્રથા જ વિકૃત થઈ ગઈ છે. તેને સમાપ્ત કરવી જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 32 પ્ર. 3

આપણે હિન્દુઓ પણ હવે ઈશપૂજાને ગૌણ બનાવી વ્યક્તિપૂજાને વધુ મહત્ત્વ આપતા થયા છીએ, આને કારણે અત્યારે હિન્દુ પ્રજામાં એક હજાર કરતાં વધારે ભગવાનો જીવતા-હયાતી ધરાવી રહ્યા છે, દિવસ ઊગે છે ને એક નવો ભગવાન પોતાની ભગવાન તરીકેની જાહેરાત કરે છે.

પુસ્તકઃ 34 પ્ર. 2

*

૪. ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિ

[ભારત દેશમાં 1947ના ઑગસ્ટ માસથી 'સ્વતંત્રતા' પ્રાપ્ત થઈ. ભારતમાં 1950ના જાન્યુઆરીની 26મીથી નૂતનબંધારણ અમલમાં આવતાં લોકશાહી રીપબ્લીક ભારતનું અસ્તિત્વ સ્થપાયું પણ 'બહુ ઝડપથી દેશ અરાજકતામાં ફસાઈ ચૂક્યો છે. અરાજકતાનું મૂળ કારણ નમાલું અને ભ્રષ્ટાચારી રાજકારણ છે.' {પુસ્તકઃ 24 પાનઃ 19 (પ્રાથમિક નિવેદન)}

આપણા દેશની સર્વાંગી રાજકીય પરિસ્થિતિ અંગે અનેક પ્રશ્નો ઉદ્‌ભવ્યા છે, જેવા કે 'શું આપણી લોકશાહી નિષ્ફળ ગઈ છે? શું પૂરેપૂરું મતદાન થાય છે? જે થાય છે તે કેટલા અંશે સાચું થાય છે?' આવા પ્રશ્નો અનેક પેદા થયા છે અને તે પ્રશ્નો જ એવા છે જે દેશની જનતાનું પાંગળાપણું જ દર્શાવે તેવા છે. જેવા કે, 'વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ વગેરે મંત્રીઓ વગેરેને મુઠ્ઠીમાં રાખે છે? કેમ? ખોટા સોદાઓ, કમિશનો, ભ્રષ્ટાચાર અને આર્થિક ગેરરીતિઓ વગેરે ખૂબ વધી ગયાં છે? કેમ? આવા બધા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થવી જરૂરી છે. તેનાં કારણો અને ઉપાયો શોધવાં પણ જરૂરી છે.' {પુસ્તકઃ 33 પાનઃ 4, 5, 6, 7}

માનવ અધિકારો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે, સાથે સાથે 'પર્યાવરણ' પણ વિપરીત દશામાં છે.' તેમ જ 'ચાલુ લોકશાહીથી લોકશાહીને બચાવી શકાય તેમ રહેતું જ નથી. ત્યારે હવે થોડા સમય માટે જરૂરી છે અધિનાયક-વાદની, સરમુખત્યારશાહી શાસનની, ડિક્ટેટરશીપની.' {પુસ્તકઃ 33 પાનઃ 89 પુસ્તકઃ 33 પાનઃ 100}

આ જાતનું રાજતંત્ર હોવું જોઈએ તેમ પ્રત્યેક સમજુ વ્યક્તિના મનમાં વિચારાતું હશે. અલબત્ત 'અધિનાયકવાદ (ડિક્ટેટરશીપ) પણ સર્વાંશમાં સફળ જ રહેશે તેવું ન કહી શકાય.' પણ લોકશાહી જ્યારે ટોળાંશાહી બને અને પછી ગુંડાશાહી થઈ જાય ત્યારે લોકશાહી વરદાનની જગ્યાએ અભિશાપ બની જાય. ભારતમાં આવું જ થઈ ગયું છે. થઈ રહ્યું છે. અને વર્તમાન પ્રવાહ પ્રમાણે તેમાં સુધારો શક્ય જ નથી. રાષ્ટ્રના શાણા લોકોએ લોકશાહી ઉપર પુનર્વિચાર કરવો જરૂરી છે.' {પુસ્તકઃ 33 પાનઃ 101 પુસ્તકઃ 33 પાનઃ 100}

ઘણા ટૂંકાણમાં રજૂ થયેલા આ ભારત રાષ્ટ્રના સળગતા પ્રશ્નોનો જે નિકાલ આપણી સમક્ષ પેશ થયો છે તેના સ્વીકાર વિના ભારતીય જન-સમુદાય બધી રીતે ક્ષીણ થતો જશે એ નિશ્ચિત છે. વિચારવંત લોકોએ જન-જાગૃતિ પેદા કરીને પ્રત્યેક ભારતવાસીને સ્વરક્ષણકર્તા બનાવી ભારતનું સ્થાન ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચાડવા માટે સબળ થવું જ જોઈએ.]

ભૌતિક વિકાસનાં મુખ્ય ચાર કારણોઃ 1. મૂડી (પૂંજી) 2. શ્રમ, 3. વિજ્ઞાન અને 4. આયોજન.

પુસ્તકઃ 11 પ્ર. 8

ભારતની લોકશાહીનું મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે તેને અનેક પ્રકારનાં ઝનૂનોથી ગ્રસ્ત મતદાતા મળ્યા છે. માત્ર યોગ્યતાના આધારે જ વ્યક્તિ ચૂંટાઈ શકે તેવું વાતાવરણ રહ્યું જ નથી. મને લાગે છે કે આજે જો સ્વયં મ. ગાંધીજી પોરબંદરમાંથી ઊભા રહે અને તેમની સામે કોઈ શક્તિશાળી ગુંડો ઊભો રહે તો કદાચ મહાત્માજીની ડિપોઝીટ જપ્ત કરાવી દે.

પુસ્તકઃ 14 પ્ર. 23

જ્ઞાતિવાદની એટલી મોટી અસર થઈ છે કે પ્રત્યેક બેઠક ઉપર કઈ કઈ જ્ઞાતિના કેટલા મતો છે તેનું ધ્યાન રાખીને પ્રબળ જ્ઞાતિવાળો ઉમેદવાર ઊભો કરાય છે. જીતવા માટેની પ્રથમ, યોગ્યતા મતદારોની જ્ઞાતિમાં જન્મવું થઈ ગયું છે.

પુસ્તકઃ 14 પ્ર. 23

ક્રાંતિની કદી ગાદી ન હોય. સંપ્રદાયો કે પંથોની ગાદી હોય, ક્રાંતિ તો શેરીઓમાં જન્મે છે, ધૂળમાં રમતાં બાળકોમાંથી જન્મે છે. (ટંકારાના બાળક મૂળશંકરને શિવરાત્રિની રાત્રે શિવતત્ત્વ પ્રત્યે અસંતોષ પ્રગટ્યો, જે ક્રાંતિબીજ હતું) અને સ્મશાનમાં આહુતિ લઈ વિલીન થાય છે. ક્રાંતિની ગાદી જ ક્રાંતિની ઘોર છે. ક્રાંતિ તો છૂટી રમતી જ સારી.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 1

અંગ્રેજોએ પ્રજાને ઉત્તમ શાસન આપ્યું. માત્ર શાસન જ નહિ, શિક્ષણનું માળખું પણ વધુ વિસ્તૃત તથા વ્યાપક બનાવ્યું. અંગ્રેજોએ ન તો ધર્મસ્થાનો તોડ્યાં, ન તો વિદ્યાપીઠોનો નાશ કર્યો, ન સ્ત્રીઓ સાથે કોઈ દુરાચાર કર્યો. આ ત્રણે લાગણીનાં ક્ષેત્રો પ્રત્યે તેઓ ખૂબ સ્વસ્થ

અને તટસ્થ રહ્યા, એટલે પ્રજાના માનસમાં પૂર્વેશાસકો જેવી ઘૃણા ઉત્પન્ન ન થઈ. પ્રત્યેક રાજનીતિના વિદ્યાર્થીએ અંગ્રેજોના રાજકીય જીવનમાંથી સફળ રાજનીતિના પાઠ શીખવા જોઈએ. માત્ર તેની મુત્સદ્દીગીરી જ નહિ, પણ તેનું મોરલ, સાહસ, શૌર્ય, ધીરજ, ઉત્કટ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ન્યાયપ્રિયતા આ બધું પણ શીખવા જેવું ખરું.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 1

રાષ્ટ્રની ચાર કક્ષાઓ કરી શકાય. 1. ગુલામ રાષ્ટ્ર, 2. સ્વાધીન રાષ્ટ્ર, 3. સુરાષ્ટ્ર અને 4. કુરાષ્ટ્ર. જે પ્રજા શક્તિ, સંપ, કુશળતા અને સાહસની સમયોચિત આરાધના નથી કરી શકતી, તે પ્રજા તેનાથી ચડિયાતી પ્રજાની ગુલામ થઈ જાય છે. ભારતની પ્રજાએ આ ચારે તત્ત્વોની આરાધના બરાબર ન કરી એટલે તે ગુલામ બની. સ્વમાન અને ગુલામી બંને સાથે ન રહી શકે. ગુલામ પ્રજાએ અપમાનના કડવા ઘૂંટડા ભરી ભરીને જ જીવવું પડતું હોય છે. અંગ્રેજોના સમયમાં એવાં કેટલાંક નગરો હતાં, જ્યાં નિશ્ચિત માર્ગો ઉપર ભારતીઓ ચાલી શકતા નહિ. માત્ર ગોરા લોકો માટે જ તે માર્ગો હતા. પોતાના જ દેશમાં પોતાની ધરતી ઉપર માણસ લાચાર બન્યો હતો. કારણ કે તે ગુલામ હતો.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 1

બહુ ઝડપથી દેશ અરાજકતામાં ફસાઈ ચૂક્યો છે. અરાજકતાનું મૂળ કારણ નમાલું અને ભ્રષ્ટાચારી રાજકારણ છે. નમાલું એટલા માટે કે જે અનિષ્ટો ઊગતાં જ ડામી દેવાનાં હોય તે અનિષ્ટોને ડામવાની હિંમત અને શક્તિ ન હોવાથી તેની સાથે મિત્રતા કેળવે છે.

પુસ્તકઃ 24 પાનઃ IV (પ્રાથમિક નિવેદન)

ધર્મગુરુઓમાંના મોટા ભાગના નિમ્ન કક્ષાની આર્થિક દુકાનદારી ખોલીને બેઠા છે. આ લોકો માર્ગ ભૂલેલા રાજનેતાઓને તટસ્થતાથી માર્ગ તો બતાવી શકતા નથી, એટલી હિંમત જ તેમનામાં રહી નથી, ઉપરથી પોતાના બધા ધાર્મિક પ્રસંગોએ આ ભ્રષ્ટાચાર-શિરોમણિઓને માન-સન્માનપૂર્વક બોલાવે છે અને તેમને આશીર્વાદ આપી, પોતાની જાતને ધન્ય માને છે.

પુસ્તકઃ 24 પાનઃ IV-V (પ્રાથમિક નિવેદન)

ચારે તરફ યજ્ઞો, સપ્તાહો, સમૈયાઓ અને યાત્રાસંઘોની ધસમસતી રેલ જોઈ શકાય છે. તેમ છતાં સામાન્ય પ્રજાના જીવનમાં સાચા ધર્મનાં દર્શન દુર્લભ થતાં જાય છે. કારણ કે આ બધાં આયોજનો પ્રજાને ધાર્મિક બનાવવા કે પ્રજાનું સાચું ઘડતર કરવા થતાં જ નથી. આ બધું તો પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા માટે થાય છે. એટલે ધાર્મિકતાની પરાકાષ્ઠા અને ભ્રષ્ટાચારની પરાકાષ્ઠા બંને એકસાથે હળીમળીને ચાલી રહ્યાં છે. પ્રજા પાસેથી જાતજાતનાં ધાર્મિક આયોજનો કરીને ઉઘરાણાં કરવામાં આવે છે. પ્રજા લૂંટાય છે અને લૂંટારાઓ નિર્દયતાથી લૂંટી રહ્યા છે. જો ભ્રષ્ટ રાજકારણની સાથે ભ્રષ્ટ ધાર્મિકતા ન ભળી હોત તો દેશને આટલી મોટી અરાજકતા ન ભોગવવી પડી હોત.

પુસ્તકઃ 24 પાનઃ V-VI (પ્રાથમિક નિવેદન)

જ્યાં બધા જ નિર્ણયો મતને દૃષ્ટિમાં રાખીને લેવાતા હોય ત્યાં વિશુદ્ધ રાષ્ટ્રવાદ વિકાસ ન કરી શકે. જેમ લઘુમતી બાબતની નીતિ હજી સાચા પાટા ઉપર ચડી નથી તેમ અનામતની નીતિ પણ બધા પક્ષોનો વિચાર કરીને, રાષ્ટ્રહિતને પ્રાધાન્ય આપીને નિર્ધારિત થવી જોઈએ તે થઈ શકી નથી. આથી પ્રજા અંદરોઅંદર શંકા-કુશંકા કરી રહી છે. તથા મનોમાલિન્ય અનુભવી રહી છે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 1

સારા અને સાચા નેતાઓ, અધિકારીઓ અને પ્રજા પણ સારી હશે કે થશે તો જ સુરાજ્ય સ્થાપિત કરી શકાશે, નહિ તો કુરાજ્યનો વિસ્તાર દિનપ્રતિદિન વધતો જ જશે.

પુસ્તકઃ 24 પ્ર. 1

જે લોકો કાલ્પનિક પ્રાચીનતાના સંદર્ભે જ ભારતને જોવા ટેવાયેલા છે તેમને એક મૂળ વિનાનો નશો ઊભો થાય છે. આવા નશાથી તો ભારત વર્ષોથી પીડાઈ રહ્યું છે. એક તરફ તે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં માર ખાતું રહે અને બીજી તરફ એ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બણગાં ફૂંક્યા કરે એ પરિસ્થિતિમાં આપણે જીવી રહ્યા છીએ. આ ભ્રામક ચિંતને આપણી દયનીય દશા કરી છે.

પુસ્તકઃ 28 પાનઃ IV (ભૂમિકા)

જે સળગતા પ્રશ્નો છે, તેનો ઉકેલ તરત જ લાવવો જોઈએ. નહિ તો આગ એટલી મોટી જ્વાળામાં બદલાઈ જશે કે પછી હજારો બંબાઓ

લાવીને, પણ તેને ઓલવી શકાશે નહિ. પ્રશ્નોને મુખ્યતઃ પાંચ ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. એક બંધારણના દ્વારા ઊભા થતા પ્રશ્નો અત્યંત પાયાના અને મહત્ત્વના છે. તેને ઉકેલવાથી બીજા પ્રશ્નો આપોઆપ ઉકેલાઈ જશે અથવા તેમને ઉકેલવામાં સરળતા થઈ જશેઃ

બંધારણ બાબત યથાશીઘ્ર ઉકેલ લાવવા સૌ કોઈએ સાથ-સહયોગથી કામ કરવું જોઈએ.

બીજો પ્રશ્ન વિદેશનીતિનો છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રની ગૃહનીતિનો છે.

ચોથો સળગતો પ્રશ્ન અર્થતંત્રનો છે.

સાચા પર્યાવરણની રક્ષા કરીને પણ પૂરો દેશ બહુ ઝડપથી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ કરે. વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીનો ભરપૂર ઉપયોગ કરે અને પછાતપણામાંથી અગ્રિમ હરોળમાં આવી જાય.

શું આપણી લોકશાહી નિષ્ફળ ગઈ છે? શું પૂરેપૂરું મતદાન થાય છે? જે થાય છે તે કેટલા અંશે સાચું થાય છે? ચૂંટણી દ્વારા રાષ્ટ્રના કુશળતમ માણસોને ચૂંટી શકાય છે? કે પછી અકુશળ માણસો જ વધુ ચૂંટાય છે? કેન્દ્ર તથા રાજ્યોનાં સદનોમાં કુશળ અને મોરલવાળા માણસો વધુ મોકલવામાં આવે છે કે અકુશળ અને મોરલ વિનાના માણસો જ વધુ મોકલવામાં આવે છે? આપણાં સદનોમાં શિસ્તનું પ્રમાણ તૂટી પડ્યું છે? કેમ? સદનોને શિસ્તબદ્ધ અને 'મોરલ'બદ્ધ કરવા માટે શું શું કરવું જોઈએ? અમલદારો તથા કર્મચારીઓની ક્રિયાશક્તિ, કુશળતા તથા મોરલ ઘટી રહ્યાં છે? કેમ? તેમને પૂર્ણ ક્રિયાશીલ, કુશળ અને મોરલવાળા બનાવવા હોય તો શું કરવું જોઈએ? સાચા અમલદારોને વધુ ને વધુ સહન કરવું પડે છે? કેમ? ખોટા અને ચાપલૂસી કરનારા લીલાલહેર કરે છે? કેમ? વહીવટી ક્ષેત્રમાં (અને ન્યાય ક્ષેત્રમાં પણ) રાજકીય દખલગીરી વધી ગઈ છે? સત્તાધારી પક્ષના નાના નાના કાર્યકર્તાઓ પણ અમલદારોની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવવા દબડાવે છે? ડરાવે છે? ધમકાવે છે? બદલીઓ કરાવડાવે છે? કેમ? વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ વગેરે મંત્રીઓ વગેરેને મુઠ્ઠીમાં રાખે છે? કેમ? ખોટા સોદાઓ, કમિશનો, ભ્રષ્ટાચાર અને આર્થિક ગેરરીતિઓ વગેરે ખૂબ વધી ગયાં છે? કેમ? આવા બધા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થવી જરૂરી છે. તેનાં કારણો અને ઉપાયો શોધવાં પણ જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 33 પાનઃ 4-5-6-7 (ભૂમિકા)

દેશમાં વિકાસને અવરોધનાર એક નવો ઇસ્યૂ ઊભો થયો છે, 'પર્યાવરણ.' પર્યાવરણની જાળવણી જરૂરી છે. આપણાં હવા-પાણી-ભૂમિ અને સંપૂર્ણ વાતાવરણ પ્રદૂષણોથી મુક્ત રહે તે અત્યંત જરૂરી છે. તેના માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા અને નિયમો રચવા પણ જરૂરી છે. પણ આ બધાનું લક્ષ્ય પ્રદૂષણોને રોકવાનું હોવું જોઈએ, વિકાસને રોકવાનું નહિ. દુર્ભાગ્યવશ અહીં એક એવો વર્ગ થયો છે, જે વિકાસનો જ વિરોધી છે. તે બસો-પાંચસો કે હજાર વર્ષ જૂનું જીવન ઇચ્છે છે. કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા માત્ર હસ્તઉદ્યોગોવાળું અર્થતંત્ર ઇચ્છનારા લોકોને આ નવો મુદ્દો વિકાસ અટકાવવા માટેનો હાથો મળ્યો છે. અધૂરામાં પૂરું સરકાર જ્યારે પણ કોઈ કાયદો બનાવે છે, ત્યારે મોટા ભાગે એકપક્ષીય બનાવે છે. બીજા પક્ષનો પૂરતો વિચાર કરાતો નથી. જ્યારે પોતાના જ રચેલા કાયદાનાં દુષ્પરિણામ મોટા પ્રમાણમાં દેખાવા લાગે છે, ત્યારે સરકારને ભાન થાય છે કે કાયદો ખોટો રચાઈ ગયો છે, અથવા બીજા પક્ષનું ધ્યાન રખાયું નથી. નગરોમાં કારો વગેરે વાહનોથી પર્યાવરણને થતું નુકસાન રોકવું જરૂરી છે, તેના માટે કાયદો પણ જરૂરી છે. પણ પોલીસ તો ધુમાડાવાળી કારને કે રિક્ષાને નથી રોકતી પણ પર્યાવરણનું પ્રમાણપત્ર ન ચોંટાડનારને પકડતી હોય છે અને દંડતી હોય છે. પર્યાવરણનું પ્રમાણપત્ર તો ગમે તેને ગમે ત્યાંથી મળી રહે છે. પર્યાવરણનું પ્રમાણપત્ર લગાવીને પછી ધુમાડો કાઢે તોપણ વાહનને રોકી ન શકાય. રોકતા નથી, કારણ કે પોલીસ ધુમાડો જોવા નહિ, પ્રમાણપત્ર જોવા ચોકી કરતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 6

બધી જ રાજવ્યવસ્થાઓમાં લોકશાહી સર્વોત્તમ વ્યવસ્થા છે, પણ લોકશાહી જ્યારે ટોળાંશાહી બને અને પછી ગુંડાશાહી થઈ જાય ત્યારે લોકશાહી વરદાનની જગ્યાએ અભિશાપ બની જાય. ભારતમાં આવું જ થઈ ગયું છે, થઈ રહ્યું છે. અને વર્તમાન પ્રવાહ પ્રમાણે તેમાં સુધારો શક્ય જ નથી. એટલે રાષ્ટ્રના શાણા લોકોએ લોકશાહી ઉપર પુનર્વિચાર કરવો જરૂરી છે... હવે ચાલુ લોકશાહીથી લોકશાહીને બચાવી શકાય તેમ રહેતું જ નથી. ત્યારે હવે થોડા સમય માટે જરૂરી છે અધિનાયકવાદની, સરમુખત્યારશાહી શાસનની, ડિક્ટેટરશીપની. આ 'શીપ' કોઈ સારી વસ્તુ નથી, પણ જ્યારે બધા ઉપાયો પ્રભાવહીન થઈ ગયા હોય ત્યારે ન ગમતો ઉપાય પણ કરવો—સ્વીકારવો

જરૂરી બની જાય છે. જો સમય રહેતાં આ પરિવર્તન નહિ કરી શકાય તો આગળ વધુ ને વધુ હાનિ પહોંચતી રહેશે—પુનરાવર્તન કરીને પણ કહું છું કે આ અધિનાયકવાદ સારો નથી. પણ જો લોકશાહીના તદ્દન વિકૃત થઈ ગયેલા સ્વરૂપને સુધારી જ ન શકાય તો આ કડવો ઘૂંટડો અત્યંત જરૂરી છે. હા, તે અત્યારે જ જરૂરી છે. પછી વધુ ને વધુ કષ્ટદાયી થઈ જશે. કારણ કે અનિષ્ટતાનું પ્રમાણ વધી જશે. અધિનાયકવાદ પણ સર્વાંશમાં સફળ જ રહેશે તેવું ન કહી શકાય. માણસ કેવો મળે છે તેના ઉપર આધાર છે. તેમ છતાં આ આંધળૂકિયું કર્યા વિના બીજો કોઈ રસ્તો બાકી રહ્યો દેખાતો નથી.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 7

જવાબદાર માણસો પોતાની સાચી જવાબદારી સમજતા જ નથી. સાચું નિદાન કર્યા વિના સાચી દવા થઈ શકવાની નથી એટલે હવે તો હોશમાં-ભાનમાં આવીને સાચું નિદાન કરવાનો અને સાચો ઉપાય કરવાનો સમય વીતી રહ્યો છે.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 11

સંસદ અથવા વિધાનસભાઓમાં ચૂંટાઈને આવનારા સદસ્યો જો સ્વસ્થ હોય તો જ આ સદનો સ્વસ્થ રહી શકે. ચૂંટાઈને આવનારા સદસ્યો જો ખુદ બીમાર હોય તો સદનોને બીમાર કરી મૂકે, એટલે અત્યંત જરૂરી તત્ત્વ એ છે કે પૂર્ણ સ્વસ્થ હોય તે જ સદસ્યો તરીકે ચૂંટાઈને આવે.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર. 7

નેતાઓનું સુખ, કર્મચારીઓનું સુખ, ગુંડાઓનું સુખ, ભ્રષ્ટાચારીઓનું સુખ, સોદાગરોનું સુખ એ જ જાણે સર્વોપરી થઈ ગયું છે. પ્રથમથી જ જેમના પગાર ઘણા વધારે છે, તે લોકો આંતરે દિવસે હડતાલો પાડે છે અને સરકારનું નાક દબાવી, પ્રજાને હેરાન-પરેશાન કરી પોતાનું ધાર્યું કરે છે. યુનિયનોની સત્તા અને પકડ સદનો કરતાં પણ વધી ગઈ લાગે છે. આ બધું ઠીક અને વ્યવસ્થિત કરવું હોય તો અધિનાયકવાદ જરૂરી છે. હા, આવી ક્રાન્તિ, તેના પહેલા દિવસથી જ ભ્રષ્ટ તથા ગદ્દાર લોકોને વીણી વીણીને બોધપાઠ ભણાવવાનું શરૂ કરે તો. જો આમાં વિલંબ થાય તો પ્રજાનો ઉત્સાહ ઓગળી જાય. બીજી તરફ વર્ષોથી અટવાયેલાં ઉત્તમ કાર્યોનો નીવેડો આવવા માંડે. દુષ્ટો માટે દંડ, ભય અને ધાક તથા સજ્જનો માટે અભય વરદાન, વિકાસ, તકો અને સહાનુભૂતિ—આ બન્ને પ્રક્રિયા એકસાથે તીવ્ર ગતિથી ચાલે તો પ્રજાને તો "નંદ ઘેર આનંદ ભયો" જેવું લાગે. શું આ શક્ય છે? અશક્ય કશું નથી, પણ આ સિવાય બીજો રસ્તો પણ નથી.

પુસ્તકઃ 33 પ્ર.

*

9. સ્વામીશ્રીનાં સ્વચિંતનો

[પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીનો જન્મ 1932ના એપ્રિલ માસની 22મી તારીખે પાટણ જિલ્લામાં થયો હતો. તેઓ શ્રીમાનના બાળપણમાં માતુશ્રી તથા પિતાશ્રી અવસાન પામ્યાં હતાં.

તેઓ શ્રીમાન સૂરત નજીક બીલીમોરામાં નોકરીમાં જોડાયા. તે દરમિયાન એકવીસ વર્ષની ઉંમરે, 1953માં કાંચન કામિની ત્યજી દઈને તેઓ શ્રીમાને ગૃહત્યાગ કર્યો. તે વેળાએ તેઓ શ્રીમાનને મોક્ષ અંગે તાલાવેલી લાગેલી. 1955માં વૃંદાવન તથા કાશીમાં તેઓ શ્રીમાને અભ્યાસ કરી ઉચ્ચ કક્ષાનાં પરિણામો પ્રાપ્ત કર્યાં.

તે બાદ, 1974માં ગુજરાતમાં પધારીને ખેડા જિલ્લામાં પેટલાદ ટાઉનશીપ નજીક દંતાલી ગામે આશ્રમમાં સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ આદરી અને ત્યાં 'ભક્તિનિકેતન' આશ્રમનું ટ્રસ્ટ રચ્યું. તે અગાઉ અનેક વ્યક્તિઓ, સાધુ-સંતો વગેરેના પરિચયમાં આવ્યા અને તે બાદ અનેક વાર દેશ-પરદેશનો જ્ઞાનાર્થે પ્રવાસ ખેડ્યો.

આવા સમગ્ર સમય દરમિયાન તેઓ શ્રીમાને સૂક્ષ્મતમ અને વિસ્તૃત બાબતોનું નિરીક્ષણ કર્યું અને તે સઘળું અનેક કૃતિઓમાં તેમ જ વર્તમાનપત્રોમાં લખીને પ્રગટ કર્યું.

સ્વામીશ્રીનાં વિવિધ વિષયો નીરક્ષિત બાબતોનાં લખાણો જુદાં જુદાં શીર્ષક-ધારક પુસ્તકોમાં પ્રકાશિત થયાં છે. તે સઘળાંમાં ઘણી હકીકતો તેઓ શ્રીમાનના સ્વચિંતનમાં સમાવિષ્ટ થતી હોય છે. તે બધી આ નવમા—આખરી—વિધાનજૂથમાં દર્શાવાઈ છે.

વાંચનાર ઉપર ઘેરી અસર કરતી કૃતિઓમાંની એકમાં તેઓ શ્રીમાને જણાવ્યું છે કે 'જ્યારે હું વ્યાસપીઠ ઉપર બેસું છું ત્યારે सत्यं वदिष्यामि, ऋतं वदिष्यामि—વાળો ઉપનિષદનો મંત્ર હૃદયમાં રાખીને બેસું છું.' અને તે જ પુસ્તકમાં આગળ ઉપર જણાવ્યું છે, 'હું આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારી અલ્પતા અમાપ છે પણ તે અલ્પતાનું મને દુઃખ નથી' 'મારા અનુભવો' તેઓ શ્રીમાનની કૃતિ, મનની ઘણી ઊંડી હકીકતો જણાવે છે. તેમાં લખાયું છે કે 'જો મેં ગૃહત્યાગ ન કર્યો હોત તો હું આજે છું તે ન થઈ શક્યો હોત.' અને 'મારા જીવન ઉપર સૌથી વધુ પ્રભાવ કોઈ તત્ત્વોનો પડ્યો હોય તે વિદેશયાત્રાનો છે.' આવી સઘળી બાબતોને કરુણામાં પરિવર્તિત કરતી કૃતિ છે' 'અધોગતિનું મૂળ વર્ણવ્યવસ્થા' જેમાં જનતાને અહિતકારી હકીકતો રજૂ કરીને કહેવાયું છે. 'આ પુસ્તકનું પ્રકાશન મારી દૃષ્ટિએ મારા જીવનનું મહત્ત્વનું અને છેલ્લું કાર્ય છે... આ પુસ્તક પ્રકાશિત થયા પછી બીજા જ દિવસે મારું મૃત્યુ આવે તોપણ હું તેને સહર્ષ સ્વીકારી લઈશ.' {પુસ્તકઃ 1 પાનઃ 9 (પ્રાક્ કથનો) પુસ્તકઃ 1 પાનઃ 57 પુસ્તકઃ 8 પાનઃ 10-11 પુસ્તકઃ 8 પાનઃ 344 પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 17 (ભૂમિકા)}

કોઈ પણ અન્ય સંત, મહર્ષિ કે ધર્મ-વિવેચકે પોતાની દૃઢ માન્યતાને આવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી નથી—કોઈ આવું કહેવાની હિંમત ધરાવતું નથી. શ્રીમાન સંતશ્રીએ પોતાની બડાઈ વ્યક્ત કરી નથી. ઊલટું, નિઃસ્પૃહતાથી તેઓ શ્રીમાન જણાવે છે 'મારા ત્રણ ગુરુઓ છેઃ વાચન, ભ્રમણ અને નિરીક્ષણ. કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં આ ત્રણે દ્વારા મને વધુ જ્ઞાન મળ્યું છે... વાચન, ભ્રમણની સાથે પરમેશ્વરે તુલનાત્મક રીતે નિરીક્ષણ કરવાની અલ્પશક્તિ મને આપી તેનાથી મને ભારે લાભ થયો. પૂર્વે કહ્યું તેમ આ ત્રણે મારા ગુરુ છે.' પોતાના જીવનની દિશા વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું છેઃ 'હું સાહિત્યરસિક જીવ નથી પણ ધર્મ તથા સમાજસુધારક જીવ છું. મારા હૃદયમાં હિન્દુ પ્રજાની દુર્દશાની ભારે પીડા છે. એ પીડા મને સંશોધન કરવા પ્રેરણા આપે છે. આપણે આવા કેમ છીએ? તેનાં કારણો શોધવાં જ જોઈએ.' અને ધર્મવ્યવસ્થાને નામે નાણાં પડાવી લેતા અનેક ધર્મપ્રચારકોની ઓળખ આપીને નિસ્પૃહી ધર્મપુરુષોની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું છે, "મારી દૃષ્ટિએ સૌથી ઉત્તમ ધર્મપુરુષ તે જે કદી પણ પ્રજા પાસે સીધી કે આડકતરી રીતે ઉઘરાણું કરતો નથી. ભવ્ય મંદિરો, અને બીજાં ભવ્ય આયોજનોથી જે ધર્મપ્રચાર નથી થઈ શકતો તે ઉદાહરો મુક્ત નિઃસ્પૃહી ધર્મપુરુષોથી થતો હોય છે." {પુસ્તકઃ 17 પાનઃ 1 અને 5 પુસ્તકઃ 21 પાનઃ 4 (બે બોલ) પુસ્તકઃ 27 પાનઃ 30}

સ્વામીશ્રીનાં સ્વચિંતનો આ નવમા વિધાનજૂથમાં વ્યક્ત કરાયાં છે. સંત શ્રીમાને સઘળી ઉચ્ચ કક્ષાની વ્યક્ત કરેલી ચર્ચા તેમાં સમાવિષ્ટ છે જે અંતે આ પ્રમાણે કહેવાઈ છેઃ 'પ્રવચનોનું સંકલન કરીને સુધારા-વધારા સાથે તેને પુસ્તકાકારે જન-સાધારણ સમક્ષ મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. પ્રવચનો, મૂળમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બારમા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોક ઉપર જ કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યાં છે, પણ તેની

વ્યાખ્યાનો વ્યાપ સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા જીવનના એકેએક ખૂણા સુધી ફેલાયેલો છે તેની પ્રતીતિ વાચક વર્ગને થશે એટલે તે સંબંધી મારે કશું કહેવાનું નથી.' {પુસ્તકઃ 34 પાનઃ 3 (બે બોલ)}

સામાન્ય રીતે બધા જ પંથો, મતો, સંપ્રદાયો પ્રત્યે વ્યક્તિગત રીતે મને કોઈ વિરોધ નથી. લગભગ દરેક સંપ્રદાયમાં મારા મિત્રો તથા સ્નેહીઓ પણ છે. આ બધાનો સમન્વય થાય તેવા પ્રયત્નોમાં મને રસ છે, તથા તે માટે તક મળતાં મેં યથાશક્તિ પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. પરંતુ જ્યારે હું વ્યાસપીઠ ઉપર બેસું છું ત્યારે सत्यं वदिष्यामि, ऋतं वदिष्यामि વાળો ઉપનિષદનો મંત્ર હૃદયમાં રાખીને બેસું છું. કોઈના ભયથી કે અન્ય કોઈ કારણસર હું ભાટપણું ન કરી બેસું તેની હું સાવધાની રાખું છું. ઘણી વાર મારાં કડવાં તથા કઠોર સત્યો કેટલાકને માટે આઘાત લગાડનારાં બની જાય છે. કોઈને આઘાત લગાડવાના હેતુથી હું તે બોલતો નથી, સહજ રીતે નીકળેલાં તે વાક્યો હોય છે. મારા કથનથી કોઈને આઘાત લાગ્યો છે એની મને જાણ થાય છે ત્યારે મને દુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ હું મારો ધર્મ છોડી શકતો નથી. તે જ વાતને મીઠાશથી કહેવાની કળા મારી પાસે નથી.

પુસ્તકઃ 1 પાન 9 (પ્રાક્કથન)

આટલું કહ્યા પછી મારા વિશે પણ થોડીક ચોખવટ કરી લઉં તો અસ્થાને નથી. હું સત્યનો સાક્ષાત્કારી છું એવું કોઈ સ્વપ્ને પણ ન માને. આપ સહુની માફક હું પણ સત્યસંશોધનના માર્ગનો પથિક છું, સાધક છું. આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારી અલ્પતા અમાપ છે પણ તે અલ્પતાનું મને દુઃખ નથી. પોતાની અલ્પતાનું વિસ્મરણ જ દુઃખો ઊભાં કરે છે. એટલે તમારી આગળ મારી અલ્પતાનો સ્વીકાર કરતાં મને સંકોચ કે ક્ષોભ થતાં નથી, પરંતુ એક પ્રકારની હળવાશનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ એક વાતની હું ખાતરી આપી શકું કે, દંભ, ઘમંડ કે વિદ્વત્તાના પ્રદર્શનની દુષ્ટ ચેષ્ટા હું નહિ થવા દઉં. જે કંઈ મને જેટલા અંશમાં સમજાયું છે, તેટલું જ તેટલા જ અંશમાં કહીશ, જે નથી સમજી શક્યો તેનો સ્વીકાર કરીશ. તમારું કર્તવ્ય આથી વધી જાય છે. તમારે પોતે તમારી વિવેકશક્તિ વડે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનો છે. પરમાત્મા આપણને એવી શક્તિ આપે એ પ્રાર્થના કરું છું.

પુસ્તકઃ 1 પ્ર. 4

'સંસાર-રામાયણ'ની રચના મારા જેવી સાંસારિક ક્ષેત્રની બિનઅનુભવી વ્યક્તિ દ્વારા થાય તેથી મને પોતાને જ નવાઈ લાગી છે. 21 વર્ષની ઉંમરે સંન્યાસી થયા પહેલાં કે પછી ગૃહસ્થજીવનનો સીધો—પ્રત્યક્ષ કશો જ અનુભવ ન હોવા છતાં આ ગ્રંથમાં ગૃહસ્થજીવનનાં જુદાં જુદાં પાસાં ઉપર જે લખાયું છે તે માત્ર પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ લખાઈ શકાયું છે. જ્યારે જ્યારે હું લખવા બેઠો છું ત્યારે ત્યારે કલ્પનાતીત વિચારો સ્ફૂર્ત થયા છે તથા લેખિની દ્વારા અક્ષરાંકિત થયા છે. મેં સ્વપ્નમાં પણ જે બાબતનો વિચાર ના કર્યો હોય તેવા વિચારો ધારાપ્રવાહે અહીં ઊતરતા ગયા છે.

કદાચ કોઈ બહુ અનુભવી વ્યક્તિ પણ આવી રીતે વિચારોનો પ્રવાહ ના ચલાવી શકે તેવો પ્રવાહ મેં મારામાં ચાલતો જોયો છે. હું જ તેનો દ્રષ્ટા થયો છું તથા અર્જુન જેમ વિશ્વરૂપદર્શન જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો તેમ હું જ મારાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો. મારે મન આ બધું માત્ર પ્રભુકૃપા જ છે. પ્રભુની કૃપા વિના આ કદી શક્ય જ ન બની શક્યું હોત. આ ગ્રંથની તમામેતમામ વિશેષતા તેની જ છે. હા, ભૂલો બધી મારી છે. મારી ક્ષુદ્રતાનો પાર નથી, એ ક્ષુદ્રતા ઘણી વાર આમાં પ્રગટી જ હશે. ઉદાર વાચકવર્ગ તેને ક્ષમા કરે તેવી પ્રાર્થના.

પુસ્તકઃ 4 પાનઃ 12 (ભૂમિકા)

મારી દૃષ્ટિએ કલ્યાણકારી એ દર્શન કહેવાય જે પૂરા જીવનની વ્યાખ્યા કરે. વ્યક્તિ તથા પ્રજાને જીવન જીવવા પુરુષાર્થ, શૌર્ય, શક્તિ, સાહસ, ધીરજ અને ઇચ્છાશક્તિની પ્રેરણા આપે. જે વિચારોથી પ્રજા મહાન બને, અન્યાય કે અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરવાની ક્ષમતા મેળવે તેવા વિચારો જગાડનારું દર્શન કલ્યાણકારી થઈ શકે.

પુસ્તકઃ 7 પાનઃ XVIII

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મેં મારા અનુભવોના માધ્યમથી જીવનની વાસ્તવિકતાને બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખુલ્લું મસ્તિષ્ક રાખીને હું વિચર્યો છું. એટલે મેં ઘણુંયે પકડી પકડીને છોડી દીધું છે. જ્યારે મને એમ સમજાય કે આ સત્ય તથા હિતકારી નથી ત્યારે હું તેનો ત્યાગ કરી દઉં છું. હું પરિવર્તનવાદી છું. વિશ્વ સતત પરિવર્તિત થઈ રહ્યું છે એટલે તે નવું, તાજું તથા સત્તાવાળું છે. પ્રાચીનતામાંથી પ્રેરણાનાં તત્ત્વો ગ્રહણ

કરવાં જ જોઈએ, પણ પ્રાચીનપંથી ન થવું જોઈએ. થવું જોઈએ અર્વાચીનપંથી. આપણે વર્તમાનમાં જીવવું છે અને ભવિષ્યમાં વિસ્તરવું છે.

પુસ્તકઃ 8 ભૂમિકાઃ પ્ર. 9

હું મારી જ વાત કરું. જો મેં ગૃહત્યાગ ન કર્યો હોત તો હું આજે જે છું તે ન થઈ શક્યો હોત. આટલી સ્વીકૃતિ પછી પણ આટલાં વર્ષોના મારા તથા બીજા અનેકના અનુભવોથી કહી શકું છું કે આ કુદરતી માર્ગ નથી. નાનાં બાળકો કે ભોળા યુવાનોને વૈરાગ્યનો નશો ચઢાવીને આ માર્ગે વાળી તો શકાય છે, પણ પાર પાડવાનું કામ સરળ નહિ, અત્યંત કઠિન બની જાય છે. મેં મારા આશ્રમમાં સંન્યાસ લેવા આવેલા કેટલાય યુવાનોને સમજાવીને ઘેર પહોંચાડ્યા છે. હું ભલે બાવો થયો પણ મારે લોકોને બાવા બનાવવા નથી. મેં ધાર્યું હોત તો અનેક શિષ્યોનું ટોળું ઊભું કરી શક્યો હોત, પણ હું જાણું છું કે તે કુદરતી માર્ગ નથી. થોડા લોકો ભલે મારા ઉપર ચિડાય પણ જાગ્રત થવા માગતા લોકોને મારે જાગ્રત કરવા જ જોઈએ. પોતાનાં બાળકોને સાધુ ન બનાવશો, સજ્જન બનાવજો.

પુસ્તકઃ 8 ભૂમિકાઃ 10-11

હું આજે એમ કહી શકું કે ઘણા અને કઠોર નિયમોથી પોતે અને લોકો અગવડમાં મુકાતા હોય છે. જીવનવિકાસ માટે અમુક નિયમો જરૂરી છે, પણ જડતાપૂર્વક વિવેકહીન નિયમોથી ત્યાગ-વૈરાગ્ય નહિ પણ અવરોધને જ પોષણ મળતું હોય છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ભ્રમણશીલ વ્યક્તિએ તો ખાવાપીવાની બાબતમાં કઠોર નિયમો ન રાખવા ઘટે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 8

હું પોતે 'કાંચનકામિનીનો ત્યાગી હોય તે જ જ્ઞાની હોય' એવા દઢ વિચારો લઈને વર્ષો સુધી ભટકતો રહ્યો છું. મને યાદ છે કે આ બે વસ્તુઓમાંથી એક પણ વસ્તુ જેની પાસે હું જોતો તેના પ્રત્યે મારું મન ઘૃણાથી ભરાઈ જતું. હવે મને લાગે છે કે આ માન્યતા કોઈ સંદર્ભવિશેષમાં યોગ્ય હોઈ શકે, આવી માન્યતાઓને જીવનના માર્ગદર્શક મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં ન મૂકી શકાય. આવી માન્યતાઓથી પ્રજા સાહસ-ઉત્સાહ-ઉદ્યમ તથા મહત્ત્વાકાંક્ષાથી વિમુખ થવા લાગે એટલે અંતે તે શક્તિહીન થઈ જતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 77

મારા જીવન ઉપર સૌથી વધુ પ્રભાવ કોઈ તત્ત્વોનો પડ્યો હોય તો તે વિદેશયાત્રાનો છે. ભારત સંબંધી કેટલાય મારા પૂર્વગ્રહો બરફની માફક પીગળી ગયા. ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ જ્યારે બન્ને પ્રજાઓ, વ્યવસ્થા, સમૃદ્ધિ, પ્રામાણિકતા તથા આરોગ્ય વગેરેની તુલના થઈ જાય ત્યારે ગ્લાનિ સાથે ભારતની સ્થિતિ ઊતરતી જણાય. વિદેશયાત્રાઓ પહેલાં મારામાં કૂટી કૂટીને પૂર્વગ્રહો ભરેલા હતા કે ભારત જેવો કોઈ દેશ નથી, આપણા જેવી કોઈ પ્રજા નથી અને આપણા જેવી કોઈ મહાન સંસ્કૃતિ નથી. મને લાગે છે કે આજે પણ અસંખ્ય માણસો આવો અફીણિયો નશો પીને મસ્તીમાં મહાલી રહ્યા છે. વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ અને તેનો સ્વીકાર થતાં જ આવો નશો ઊતરી ગયો. હવે આપણી દુર્દશાનું વાસ્તવિક ચિત્ર, તેનાં કારણો તથા તેના ઉપાયો તરફ લક્ષ જાય છે. સ્વપ્નલોકની ભવ્યતાના ઝૂલે ઝૂલવાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. દુર્ભાગ્યવશ આજે પણ ધર્મ, સંસ્કૃતિ તથા પ્રાચીનતાના આવા કાલ્પનિક ભવ્ય ઝૂલાઓના ખોળે પ્રજાને ઝુલાવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે, જે પ્રજાને દુર્બળ તથા ક્ષીણ બનાવવાનું કામ કરી રહ્યા છે.

પુસ્તકઃ 8 પ્ર. 79

કટ્ટર બ્રાહ્મણવાદી આચાર્યો દ્વારા ચલાવેલી નિરાશાવાદી, પલાયનવાદી, અકર્મણ્યતા ફેલાવનારી ફિલોસોફીને કારણે, પ્રજા કાયર, દુર્બળ, હીન દરિદ્ર થઈ ગઈ છે. તેનો ત્યાગ કરી આશાવાદી, પુરુષાર્થવાદી, અન્યાય સામે ઝઝૂમવાવાળી, લડવાવાળી, વાસ્તવવાદી ફિલોસોફી જે વેદ તથા શાસ્ત્રોમાં ભરી પડી છે, તેને સ્વીકારો.

પુસ્તકઃ 9 પાનઃ 22

હું ઇચ્છું છું કે પ્રત્યેક હિન્દુ નર-નારી-આબાલવૃદ્ધ હવે એક ક્ષણનો પણ સમય વિતાવ્યા વિના ક્રાન્તિની મશાલ લઈને ઊભાં થઈ જાય. ઉપરથી કોઈ અવતાર અવતરવાનો નથી. આપણે જ આપણા અવતારને સાર્થક કરવાનો છે. ઊઠો, હવે તો ઊઠીએ, નાક સુધી પાણી આવવાની તૈયારી છે. જો હજી પણ નહિ જાગીએ તો ગૂંગળાઈ ગૂંગળાઈને મરી જઈશું.

પુસ્તકઃ 11 પાનઃ 7 (વાચકોને વિનંતી)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપર અસંખ્ય લોકોએ કલમ ચલાવી છે. આચાર્યોના સમયમાં તો પ્રસ્થાનત્રયીમાં ગીતા એક ઘટક રહી છે. અર્થાત્

પોતપોતાના સિદ્ધાંતોને પ્રમાણિત કરવા લગભગ બધા આચાર્યોએ ગીતાને પ્રમાણગ્રંથ તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને સૌએ પરસ્પરમાં વિરોધી એવા સિદ્ધાંતો ગીતા દ્વારા પોતપોતાના પક્ષમાં પ્રતિપાદિત કર્યા છે. આમ કરવાથી ફાયદા કરતાં નુકસાન વધારે થયું છે. પ્રજા જે ગ્રંથને ભગવાનની વાણી સમજતી હોય તે ગ્રંથ સાથે મનફાવે તેમ અડપલાં કરીને જે વસ્તુ તેમાં હોય જ નહિ તે પણ તેના નામે સ્થાપિત કરાય અને મીણના નાક માફક પોતપોતાના પક્ષમાં ગીતાને (અથવા બીજા ગ્રંથોને પણ) મચેડ્યા કરવા તે સ્વસ્થ પરંપરા ના કહેવાય. એક જ ગ્રંથમાંથી અસંખ્ય મતમતાંતરો સાબિત કરવાની પ્રથાથી સામાન્ય પ્રજા દ્વિધામાં મુકાઈ જાય છે.

પુસ્તકઃ 12 પાનઃ 8 (ભૂમિકા)

મારી દૃષ્ટિએ ભગવદ્ગીતા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રજાને સાચી દિશા બતાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, પણ દુર્ભાગ્ય એ છે કે તેના વ્યાખ્યાતાઓએ મોટા ભાગે તેના વ્યાવહારિક પક્ષની ઉપેક્ષા કરી આધ્યાત્મિક પક્ષને જ મોટા પ્રમાણમાં મહત્ત્વ આપ્યું છે.

પુસ્તકઃ 12 પ્ર. 1

જો આપણે ગંભીરતાપૂર્વક સચ્ચાઈને સ્વીકારીએ અને મિથ્યા માન્યતાઓને છોડવા તત્પર રહીએ તો ધર્મને ઉજ્જ્વળ બનાવી શકીએ. તે વિના બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી.

પુસ્તકઃ 12 પાનઃ 6 (ભૂમિકા)

ગીતા ત્યાગ ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે. પણ ગીતાનો ત્યાગ વાંઝિયો ત્યાગ નથી. તેનો ત્યાગ એક શક્તિ છે, જેમાંથી એક તરફ ત્યાગીને શાંતિમય ઉચ્ચ જીવન મળે છે તો બીજી તરફ પ્રજાને ખાસ કરીને દુઃખી પ્રજાને બહુ મોટો આધાર મળે છે.

પુસ્તકઃ 12 પાનઃ (ભૂમિકા)

ઇતિહાસ કબૂતરોનો ન હોય, સિંહોનો હોય. જો ધાર્મિક તથા દાર્શનિક ઘડતર પ્રજાને સિંહ ન બનાવતું હોય અને કબૂતરો જ બનાવતું હોય તો તેવા ધર્મ તથા ફિલસૂફી દ્વારા જ પ્રજા વિનષ્ટ થઈ જતી હોય છે.

પુસ્તકઃ 12 પ્ર. 1

વિધાતાના લેખ પ્રમાણે જે લખ્યું હોય તે જ થાય. તેમાં જરા પણ મીન-મેખ થાય નહિ. આવા પ્રારબ્ધવાદે ભારતીય પ્રજાને ભારે હાનિ પહોંચાડી છે. આગળ શું શું થવાનું છે તે નક્કી જ છે, કારણ કે પૂર્વનાં કર્મ પ્રમાણે બધું લખાઈ ગયેલું છે. પુનર્જન્મવાદની સાથે પૂર્વકર્મફળવાદ સજ્જડ રીતે સંકળાઈ ગયેલો છે એટલે આપણને પૂર્વમાં કયો ભવ હતો તથા હવે પછી કયો ભવ મળશે તે જાણવાની પ્રબળ ઇન્તેજારી રહે છે. પૂર્વજન્મમાં નહિ માનનારા અન્ય ધાર્મિકોને આવી જરા પણ ઇન્તેજારી હોતી નથી. આપણા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો તેમના પૂર્વજન્મથી અસંખ્ય ઘટનાઓથી ભરેલાં છે તેમ જ સૈદ્ધાંતિક રીતે પણ આપણે પૂર્વજન્મમાં માનીએ છીએ એટલે આવી જિજ્ઞાસા રહે તે સ્વાભાવિક છે. આ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા આપણે ફલિત જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિકસાવ્યું. જન્મકુંડળી, હસ્તરેખા વગેરેના દ્વારા પૂર્વની સ્થિતિ તથા આવનારી સ્થિતિને જાણી શકાય છે તેવું પ્રચલિત કર્યું. બાળક જન્મ્યું ત્યારે કયા કયા ગ્રહો ક્યાં ક્યાં હતા તેના આધારે બાળકનું ભવિષ્ય બને. કયા ગ્રહ ઉપર કયા ગ્રહની દૃષ્ટિ પડે છે વગેરે ઝીણી ઝીણી બાબતો આપણે ઊપસાવી એક એવું શાસ્ત્ર બનાવ્યું કે પ્રત્યેક બાળકના ભવિષ્ય માટે જુદી જુદી શાસ્ત્રીય માન્યતાઓ પ્રમાણે જુદી જુદી ધારણાઓ કરી શકાય. આ સમગ્ર શાસ્ત્રથી ભારતીય પ્રજાને શો લાભ થયો? આવા જ્યોતિષશાસ્ત્રની પરવા ન કરનાર અંગ્રેજો વગેરે સાહસી, કર્મઠ અને બાહોશ પ્રજા વારંવાર કેમ સફળ રહી? અને આપણે કેમ ગુલામ થયા? તેનો વિચાર કોણ કરે છે? પશુ-પક્ષી, કીટ-પતંગ વગેરે સૌની કુંડળી હોય ને! તેમનાં લગ્નો વગેરે પણ ગ્રહોના મેળથી જ થતાં હશે ને! કે માત્ર ભારતીયોને જ મંગળ નડે છે! બીજી કોઈ પ્રજાને મંગળનું નડતર શું તત્ત્વ છે તેની પણ ખબર નથી. તે આપણા કરતાં વધુ સરળ-સહજ તથા સુખી જીવન જીવે છે. આપણી કન્યાનો બાપ મંગળની કુંડળી લઈને ઊતરેલા ચહેરે રખડ્યા કરે છે. જે જ્ઞાનથી જીવન અવરોધાય, શંકાકુશંકા, વહેમ અને અનિશ્ચિતતા વધે તે જ્ઞાનથી તો પ્રજાને હાનિ જ થાય. તેનો પ્રચાર કરવો એટલે કે પ્રજાનાં દુઃખોનો વિસ્તાર કરવો એવો થયો.

પુસ્તકઃ 12 પ્ર. 4

ભારતની પ્રજાના દુઃખનું એક કારણ તેની ચમત્કારપ્રિયતા છે. પ્રજાની આ દુર્બળતાનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવા ધંધાદારી યોગીઓ, મહાયોગીઓ, તાંત્રિકો અને જ્યોતિષીઓનો અહીં રાફડો ફાટ્યો છે.

પુસ્તકઃ 12 પ્ર. 5

મારા આટલા પાંત્રીસ વર્ષના સાધુજીવનમાં મને તો એક પણ ચમત્કારિક યોગી મળ્યો નથી. જેને માટે લોકો ભારે ચમત્કારિક હોવાનો દાવો કરતાં હોય તેવા કેટલાક યોગીઓને નજીકથી જોવા-સમજવાના મેં પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ ઢોંગ, દંભ અને પાખંડ સિવાય મને વાસ્તવિક ચમત્કારોનો છાંટોય દેખાયો નથી. અનુયાયી પોતે ચમત્કારોની હવાને વધારતા હોય છે. જ્યાં કશો જ ચમત્કાર નથી હોતો ત્યાં ચમત્કારની રંગીન, રૂપાળી રંગોળીભરી દુનિયા ઊભી કરી દેતા હોય છે. આવા તથાકથિત ચમત્કારિક યોગીઓથી ભારતની પ્રજાને શું લાભ થયો છે? દેશની સ્વાધીનતા મેળવવામાં, જીવનના પ્રશ્નોને સુલઝાવવામાં, માનવતામાં કે ધર્મ તથા સમાજસુધારાનાં મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં કયા યોગીએ કેટલો ભાગ ભજવ્યો?

પુસ્તકઃ 12 પ્ર. 5

ગીતા, કોરા પ્રારબ્ધવાદને નથી માનતી પણ કર્તવ્યવાદને માનનારી છે. "નસીબમાં હશે તે થશે" તેવું માનીને બેસી રહેવાનું તે નથી શિખવાડતીઃ ઊઠ, ઊભો થા અને કર્તવ્ય કર. કર્તવ્ય કર્યા પછી ફળની બાબતમાં નિરપેક્ષ રહે તો તે ઉત્તમ આધ્યાત્મિક પુરુષ છે.

ગીતા, સુખદ્રોહી તથા જીવનદ્રોહી થવાનું શીખવતી નથી. તે સુખનો સ્વીકાર કરે છે, પણ સુખલોલુપતાથી બચવાનું પણ શીખવે છે.

પુસ્તકઃ 12 પ્ર. 10

આ પુસ્તકનું '(અધોગતિનું મૂળ વર્ણવ્યવસ્થા') પ્રકાશન મારી દૃષ્ટિએ મારા જીવનનું મહત્ત્વનું અને છેલ્લું કાર્ય છે. હવે મને લાગે છે કે મેં મારા જીવનનું મહત્ત્વનું કાર્ય પૂરું કરી દીધું છે. આ પુસ્તક પ્રકાશિત થયા પછી બીજા જ દિવસે મારું મૃત્યુ આવે તોપણ હું તેને સહર્ષ સ્વીકારી લઈશ. મેં એક ડૂબતા વહાણને તેને ડુબાડનારાં છિદ્રો બતાવવાનું કામ કર્યું છે, હવે એ છિદ્રો બંધ કરવાં અથવા તેને જ સંસ્કૃતિ સમજી વધુ મોટાં થવા દેવાં તે કામ વિચારકો તથા પ્રજાનું છે. અત્યાર સુધી આ વિકટ કામ માત્ર પરમેશ્વરની પ્રેરણા તથા શક્તિથી મેં એકલા હાથે કર્યું છે, પણ હવે જે કોઈ વાચકને આ પુસ્તકના વિચારો તથા અભિગમ યોગ્ય લાગે તે ચુપચાપ બેસી ના રહે. એક તો તેઓ આ પુસ્તકનો વધુમાં વધુ પ્રચાર કરે અને બીજી તરફ આ પુસ્તકની નિર્ધારિત દિશાનો આ તો માત્ર પ્રથમ એકડો જ છે, એટલે આ દિશામાં વધુ સંશોધન કરીને લોકોને જાગ્રત કરવા વધુ ને વધુ પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે. ઠીક લાગે તો એકાદ મંડળ કે સંસ્થાની રચના કરે, જે શાખા-પ્રશાખાઓમાં વહેંચાઈને દૂર દૂર સુધી આ મશાલને પહોંચાડે. પણ એટલું ધ્યાન રહે કે એ મંડળ જ પાછું કોઈ સંપ્રદાય ન બની જાય.

પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 17 (ભૂમિકા)

હું આપ સૌને કરબદ્ધ પ્રાર્થના કરું છું કે આવો, આપણે આપણી આવનારી પેઢીનું ભવિષ્ય સુધારીએ. ધાર્મિક ક્રાન્તિ કરીએ અને વર્ણવાદી ધર્મની જગ્યાએ સમાનતા તથા માનવતાવાદી ધર્મની સ્થાપના કરીએ.

પુસ્તકઃ 13 પાનઃ 19 (ભૂમિકા)

મારો વિશ્વાસ છે કે સાચાં શાસ્ત્રો કદી માનવતાનાં વિરોધી ના હોઈ શકે, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં પણ વિરોધી ન હોય, ઊલટાનાં તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે લોકોને પ્રોત્સાહિત કરતાં હોય છે. જ્ઞાનને કદી પૂર્ણવિરામ ન હોય, તે અનંત છે તેને વિકસવા દો. ધર્મ તથા શાસ્ત્રોના નામે ગૂંગળાવો નહિ, શિક્ષણને અવરોધવાથી તો જીવન જ અવરોધાઈ જશે. પૂરી પ્રજા, પૂરો ધર્મ અને પૂરી સંસ્કૃતિ જ અવરોધાઈ જશે.

પુસ્તકઃ 13 પ્ર. 4

મારા ત્રણ ગુરુઓ છેઃ વાચન, ભ્રમણ અને નિરીક્ષણ. કોઈ પણ વ્યક્તિ કરતાં આ ત્રણે દ્વારા મને વધુ જ્ઞાન મળ્યું છે... વાચન—ભ્રમણની સાથે પરમેશ્વરે તુલનાત્મક રીતે નિરીક્ષણ કરવાની અલ્પશક્તિ મને આપી તેનાથી મને ભારે લાભ થયો. પૂર્વે કહ્યું તેમ આ ત્રણે મારા ગુરુ છે.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 1

હવે હું મોક્ષમાર્ગી કે પરલોકમાર્ગી નથી, કલ્યાણમાર્ગી છું, માત્ર મારા માટે જ નહિ, સૌના માટેનું કલ્યાણ. મર્યા પછીનું કલ્યાણ નહિ, પણ આજનું જીવતાંનું કલ્યાણ એ જ મારો માર્ગ થયો છે.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 1

મારો પ્રયત્ન મારા દેશ અને મારી પ્રજાની બીમારી મટાડવાની દિશાનો છે. તેમાં કડવી ગોળીઓ છે, નસ્તર છે, ઓપરેશન છે, પણ એ બધાના અંતે આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય પણ છે એવું મને લાગે છે. કદાચ કોઈ જગ્યાએ મારી ભૂલ પણ થતી હશે, પણ તેને સુધારી લેવા હું તૈયાર છું. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરને મારી તો હાર્દિક પ્રાર્થના છે કે મારો દેશ તથા મારી પ્રજા વધુ ને વધુ યોગ્ય શ્રદ્ધા સાથે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અપનાવે તથા પોતાના પ્રશ્નોને પોતાની મેળે હલ કરી સ્વમાન તથા સંમાનપૂર્વકનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 3

ક્રૂરતા એ ઇતિહાસનું સૌથી ભૂંડું પણ અનિવાર્ય અંગ છે. પોચી કે ઢીલી પ્રજામાત્ર ટેક્સેબલ પ્રજા થઈ શકે. ઐતિહાસિક પ્રજા ન બની શકે. કીડી-મકોડી કે માંકડ-મચ્છર મરવાથી જેને અરેરાટી થઈ આવતી હોય તે સેંકડો માણસોને મરતાં જોઈ ન શકે. પ્રજાનું આવું પોચું ઘડતર અંતે તો રાષ્ટ્રને ગુલામ બનાવતું હોય છે.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 6

સર્પ, દેડકાં વગેરે પ્રાણીઓ ખાનારા આ ટાપુ ઉપર આટલીબધી સમૃદ્ધિ રેલાતી જોવાય તો પ્રશ્ન થાય કે આવા આહારથી પાપ નહિ લાગતું હોય! પાપ લાગતું હોય તો પ્રજા દુઃખી થવી જોઈએ ને! કર્મના આપણા માન્ય સિદ્ધાંતો લાગુ પડતા દેખાતા નથી. કર્મની થિયરી અહીં બીજી રીતે લાગુ પડી છેઃ પુરુષાર્થ કરો, આયોજન કરો. સચ્ચાઈથી રહો, સચ્ચાઈથી વર્તો, બસ પછી સમૃદ્ધિ તમારા ચરણોમાં છે. પોતાનાં સુખદુઃખમાં કે પ્રજાના સુખદુઃખમાં ગયા જન્મનાં કારણો કે આવતા જન્મનાં આશ્વાસનોની વાતોનાં વડાં કર્યા કરવાથી પ્રશ્ન હલ થઈ શકવાનો નથી. રાજસુખ એ સર્વસુખોનું કેન્દ્ર છે. જો એ ન ઉત્પન્ન કરી શકાયું હોય તો બાકીનાં સુખો પીળાં પડી જતાં હોય છે. જે જે દેશોમાં રાજસુખ જોવા મળ્યું તે તે દેશોની પ્રજા સુખી જોઈ.

પુસ્તકઃ 17 પ્ર. 3

કોઈ પણ પ્રજાનો ક્રીમ વર્ગ કયા હેતુ માટે જીવી રહ્યો છે તે તેની ગતિનું સૂચક છે. સાધુયુગમાં ભારતની ક્રીમ પ્રજા માત્ર પરલોક અને તેમાં પણ મોક્ષના લક્ષ્ય માટે જીવતી થાય તેવાં ઊંડાં મૂળ નંખાયાં. એમાંથી વિશાળ વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં. આ વૃક્ષો ઉપર ત્યાગ-વૈરાગ્યનાં ફળ લાગ્યાં. પણ ત્યાગ-વૈરાગ્ય માત્ર સ્વલક્ષી રહ્યો. ન તો તે સમાજલક્ષી થઈ શક્યો ન રાષ્ટ્રલક્ષી કે માનવતાલક્ષી થઈ શક્યો. હું અને મારો આત્મા અને મારો મોક્ષ—બસ, બાકીનું બધું પ્રપંચ છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 1

મોક્ષ? સૌની અલગ અલગ વ્યાખ્યા. સૌ પોતપોતાને એકમાત્ર સત્યના પુરસ્કર્તા માને. માનવની કલ્પનામાંથી અથવા કહો કે ભ્રમણામાંથી પેદા થયેલા આ મોક્ષે લાખો-કરોડો માણસોને ભટકતા કરી દીધા. આ લોકો સંસારસુખોને મૃગજળ (ઝાંઝવાનાં નીર) બનાવીને મૃગજળમાંથી પરમ અને શાશ્વત સુખરૂપી મોક્ષ તરફ વળવા લોકોને ઉપદેશ આપતા રહ્યા. જેનું અસ્તિત્વ જ શંકાસ્પદ છે તેવી કથાઓ ઘડી ઘડીને લોકોને જીવનનો સહજમાર્ગ છોડાવી અસહજ અકુદરતી માર્ગ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન થયો. પ્રજા ઇચ્છાશક્તિ વિનાની, સાહસ વિનાની, રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનાની થતી ગઈ.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 1

હૂંફ આપનારાં તત્ત્વોને ચડઊતરમાં ગોઠવવામાં આવે તો સૌના ઉપર હૂંફ આપનારું તત્ત્વ પરમાત્મા છે. વ્યક્તિ, ઉપાસના દ્વારા તેનું સામીપ્ય મેળવે છે. સતત ઉપાસના દ્વારા સતત સામીપ્યની અનુભૂતિ થાય છે. સતત ઉપાસના એટલે સતત ચિંતન-સ્મરણ. આવી વ્યક્તિ અકિંચન હોય તોપણ કરોડાધિપતિની ખુમારી ભોગવે છે. આવી વ્યક્તિ નિઃશસ્ત્ર હોય તોપણ મોટી સેનાની ખુમારી ભોગવે છે. પરમેશ્વરથી મોટું કાંઈ નથી. એને માપનારી ફૂટપટ્ટી કે એટલા લાંબા હાથ છે જ નહિ. મહાનમાં મહાન વ્યક્તિ તથા તીવ્ર બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ પણ તેની વિશાળતા આગળ કાંઈ નથી. તેનું સામીપ્ય મેળવીને—અનુભવીને હજારો, લાખ્ખો માણસો ધન્ય થયા છે અને ઉત્તમ જીવનના અધિકારી પણ થયા છે. આવું સામીપ્ય દૈન્ય, શરણાગતિ અને પ્રેમથી મળે છે, તથા અનુભવાય છે. દૈન્યનો અર્થ છે પોતાની દીનતાનું સતત ભાન-સ્મરણ અને નિવેદન. આ દૈન્યમાંથી શરણાગતિ પ્રગટે છે. જો હું સર્વસમર્થ હોત, જો મારામાં બધી શક્તિઓ હોત તો મારે દીન ન થવું પડ્યું હોત, તો મારે કોઈની શરણાગતિની જરૂર ન રહી હોત. પણ ડગલે ને પગલે આંતરબાહ્ય બંને જીવનમાં અશક્તિ કે અલ્પ શક્તિ અનુભવાય છે. પુરુષાર્થની મહત્તા તો છે જ પણ તેની સીમા છે. બીજી તરફ સંસારનાં પ્રેમનાં બધાં પાત્રો,

હરહંમેશ હૃદય ઠારનારાં નથી હોતાં. ઘણી વાર દઝાડનારાં જ સગાંસ્નેહી મળ્યાં હોય તેવો માણસ જીવન હારી જતો હોય છે. તે જીવનના મધ્યાહ્નમાં જ સૂર્યાસ્તની નિસ્તેજતા અનુભવતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 8

શ્રદ્ધા એ માનસી શક્તિનો મહાસ્રોત છે, પણ અંધશ્રદ્ધા એ વહેમ સંશય, અસ્પષ્ટતા અને અવ્યવસ્થાની જનની છે... અમે લોકોની અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવા અમારા આશ્રમમાં પ્રત્યેક મહત્ત્વનું કાર્ય જાણી કરીને કાળ ચોઘડિયામાં કરીએ છીએ. ખાતવિધિ હોય કે વાસ્તુ હોય, નવી શરૂઆત હોય કે બારણું મૂકવાનું હોય, બધું જ કાળ ચોઘડિયામાં કરવાનું. સાચી ઈશ્વરનિષ્ઠા અંધશ્રદ્ધાથી આપોઆપ મુક્તિ અપાવે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની અધૂરી, ચલિત અને કાચી નિષ્ઠા અંધશ્રદ્ધાને આશ્રય આપે છે. શુભ, લાભ, કાળ વગેરે ચોઘડિયાનું અસ્તિત્વ જ નથી. તે માત્ર કલ્પના છે. પ્રત્યેક દોઢ કલાકમાં વાતાવરણમાં એવું કોઈ રાસાયણિક પરિવર્તન થતું નથી કે શુભમાંથી કાળ થઈ જાય અને વિશ્વના જુદા જુદા સમય પ્રમાણે એક જ વખતે ક્યાં બધે એક સમય હોય છે? જાપાન, ભારત, યુરોપ અને અમેરિકામાં એક જ સમયે ઘડિયાળો જુદો જુદો સમય બતાવે છે. ઘડિયાળોના કાંટાની સાથે ચોઘડિયાં ચાલતાં હોય તો વિશ્વના જુદા જુદા ભાગોમાં એકીસાથે બધાં ચોઘડિયાં લાગ્યાં હોવાં જોઈએ, પશ્ચિમના દેશોનું સદ્‌ભાગ્ય છે કે તેમને આ ચોઘડિયાં વળગ્યાં જ નથી. એટલે પ્રત્યેક ત્રણ મિનિટે ઊડતાં વિમાનમાં તે ભય, શંકા કે ચિંતા વિના પ્રવાસ કરી શકે છે. જ્યારે આપણે 'પસ્તાનું' કરવું પડે છે. આ ધર્મ નથી, અંધશ્રદ્ધા છે. ધર્મ તો આત્મબળ આપે, હિંમત આપે, વિશ્વાસ આપે. જ્યારે અંધશ્રદ્ધા તો વહેમ, ચિંતા અને ડગુમગુ વલણો આપે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 9

ચમત્કારો કરનારા સાચા ધાર્મિક કે સાચા આધ્યાત્મિક પુરુષો નથી, તે છેતરનારા ઠગ છે, એવું વલણ જે દિવસે પ્રજાના મનમાં સ્થાપિત કરી શકાશે તે દિવસે સાચા ધર્મનો જયજયકાર થશે. જો ઊંચા આસને બેઠેલા લોકો અંધશ્રદ્ધાના લાભો લેવાનું ચાલુ રાખશે તો પ્રજાનો મોટો ભાગ અંધશ્રદ્ધાનો ઉપાસક થઈ જશે.

પુસ્તકઃ 20 પ્ર. 9

હું સાહિત્યરસિક જીવ નથી પણ ધર્મ તથા સમાજસુધારક જીવ છું. મારા હૃદયમાં હિન્દુ પ્રજાની દુર્દશાની ભારે પીડા છે. એ પીડા મને સંશોધન કરવા પ્રેરણા આપે છે. આપણે આવા કેમ છીએ.'—તેનાં કારણો શોધવાં જ જોઈએ.

પુસ્તકઃ 21 પાનઃ 4 (બે બોલ)

ઈશ્વરને શોધવા મેં જીવનભર ફાંફાં માર્યાં છે, પણ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર મને દેખાયો નથી. પણ આ ક્ષેત્રની હાર પછી મેં ભૌતિક ક્ષેત્રમાં ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જોયું કે ભૌતિક વિશ્વના પ્રત્યેક કણેકણમાં તે બેઠેલો છે. તે બેઠેલો છે એટલે કે તેની યોજના, તેના નિયમો, તેની સચોટ વ્યવસ્થા બેઠેલી છે. જેમ ગળાના હારમાં પ્રત્યેક કડી બીજી કડીથી ગૂંથાયેલી હોય છે, તેમ ભૌતિક જગતમાં પણ પ્રત્યેક ઘટક, બીજા ઘટક સાથે ગાઢ રીતે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલો છે. આટલી સચોટ અને અદ્‌ભુત વ્યવસ્થાની પાછળનો એ વ્યવસ્થાક છે. તેને ન જોઈને પણ તેના અસ્તિત્વની સ્વીકૃતિ કરી લેવાય છે.

પુસ્તકઃ 22 પાનઃ 5 (ભૂમિકા)

મારી દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મને જો વિજયી બનાવવાં હોય તો એક પરમાત્મા, એક ધર્મ, ધાર્મિક સમાનતા સાથેની સરળ પ્રાર્થના અને કુદરતસહજ સરળ જીવનપદ્ધતિ પ્રજામાં જગાડવાનું કામ જરૂરી છે.

પુસ્તકઃ 23 પ્ર. 3

મારો અનુભવ છે કે સુખી થવાની પહેલી શરત છે કે સારા ઘરમાં સારા માણસો સાથે રહેવું. જો આ શરત પૂરી ન થઈ હોય તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મા પણ સુખી ન થાય. તેમાં પણ હું માત્ર ચીલાચાલુ ધર્મપ્રવક્તા નથી. મારી પાસે વિચારો છે અને તે ઘણાને માટે આઘાતજનક પણ છે. જો હું કોઈને કોઈ દબાણમાં રહું તો મારી મુક્તિ છીનવાઈ જાય. પગમાં બેડીઓ પહેરીને નૃત્ય કરનાર જેવી મારી વાણી થઈ જાય. આ જ કારણે હું કાશીમાં વિદ્યાધ્યયન કરતો ત્યારથી મુક્ત રહેતો આવ્યો છું. જો હું કોઈ વાડામાં પુરાઈ ગયો હોત તો મોટો મહંત કે છડી-ચામરવાળો થઈ શક્યો હોત પણ તે સોનાના પીંજરામાં પુરાયેલા રૂપાળા પોપટથી કશું વધારે નહોત. મેં એવા કેટલાય પોપટોને જોયા છે, જે મુક્તિ તો ઝંખે છે, પણ પીંજરાનો મોહ નથી છોડી શકતા એટલે વ્યથિત રહ્યા કરે છે. મેં વિચારોને મહત્ત્વ આપ્યું છે અને વિચારો

માટે ઘણું સહન પણ કર્યું છે. છતાં મારે સ્વીકારવું જોઈએ કે હિન્દુ પ્રજા—ખાસ કરીને ઉપરની પ્રજાએ—મને અનહદ માન આપ્યું છે. મારી કડવી વાતો સાંભળી છે, સ્વીકારી છે. થોડોક સ્થાપિત-હિત- વર્ગ મારો દ્વેષ પણ કરતો રહ્યો છે. અને મને હલકો ચીતરવાનો પ્રયત્ન પણ કરતો રહ્યો છે, તોપણ મોટો વર્ગ તો મને બિરદાવતો રહ્યો છે. આવી સુધારક કે ક્રાન્તિકારી વાતો બીજા ધર્મમાં કદાચ ન કરી શકાઈ હોત.

પુસ્તકઃ 26 પ્ર. 25

પ્રશ્નો એ પ્રશ્નો છે, તેનો સ્વીકાર થાય તોપણ કોઈ રસ્તો નીકળે, ધર્મની ભવ્યતા, સંસ્કૃતિની દિવ્યતા અને અધ્યાત્મની ઉચ્ચતાની વાતો કરનારા કાલ્પનિક કેફમાં ચકચૂર થઈને વિનાશકારી મસ્તીમાં ઝૂમી રહ્યા છે. તેઓ પ્રશ્નોને નથી તો સમજતા કે નથી સ્વીકારતા. તેમનું ભોળપણ આત્મવિનાશને આત્મવિકાસ માની રહ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં આ પુસ્તક જનતાના ચરણે મૂકતાં સંકોચ અને સંતોષ અનુભવી રહ્યો છું. સંકોચ એટલા માટે કે મારી વાતને એ લોકો—જે મોટા ભાગે કોઈ ને કોઈ સંપ્રદાય કે પંથમાં જકડાઈ ગયેલા છે—કેટલી સમજી શકશે? સંતોષ એટલા માટે કે કોઈ સમજે કે ન સમજે, સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે પણ મને જે તથ્ય-પથ્ય-હિતકારી લાગ્યું તે નિર્ભ્રાન્ત થઈને મેં પ્રજા પાસે રાખ્યું છે. કર્તવ્ય બજાવ્યાનો મને સંતોષ છે.

પુસ્તકઃ 27 પાનઃ 10-11

મારી જ વાત કરું. મોક્ષની તીવ્ર ભાવનાથી મેં ગૃહત્યાગ કરેલો, પણ જેમ જેમ શાસ્ત્રોનું તથા બીજું વાચન-મનન થતું ગયું તેમ તેમ મને જણાતું ગયું કે મોક્ષ એક કલ્પનામાત્ર છે. મારા જેવા હજારો લોકોને મોક્ષ નામની કલ્પનાએ ગુમરાહ કર્યા છે. એટલું જ નહિ જેમ મોક્ષ કલ્પનામાત્ર છે, તેમ તેની પ્રાપ્તિ માટેના વિધિ-નિષેધો પણ કાં તો વ્યર્થ છે, કાં પછી ત્રાસદાયક છે. સાચી રીતે સાચી ભાવનાથી આ માર્ગે ચાલનારા સાચા-સારા-ભલા સાધકોને અકારણ રિબાતા મેં જોયા છે અને આજે પણ જોઉં છું ત્યારે વેદના થાય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 4

મારી દૃષ્ટિએ સૌથી ઉત્તમ ધર્મપુરુષ તે, જે કદી પણ પ્રજા પાસે સીધી કે આડકતરી રીતે ઉઘરાણું કરતો નથી. ભવ્ય મંદિરો અને બીજાં ભવ્ય આયોજનોથી જે ધર્મપ્રચાર નથી થઈ શકતો તે ઉદાહરોમુક્ત નિઃસ્પૃહી ધર્મપુરુષોથી થતો હોય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 3

ફળ જ્યોતિષની જ વાત કરીએ. ઘણા સારા-સારા જ્યોતિષીઓને મારું નામ આપ્યા વિના મેં મારી કુંડળી બતાવીને ફળાદેશ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. લગભગ બધાંએ જ કશું જ ઘટતું ન આવે તેવું જણાવ્યું. કારણ કે પ્રથમથી જ મેં તેમને એવી રીતે બીજી દિશામાં વાળ્યા કે તેમને કલ્પના પણ ન આવે કે આ મારી કુંડળી છે. જેમ કે એક સદ્‌ગૃહસ્થના બાળકની આ કુંડળી મોકલી છે. તેના ફળાદેશ માટે વગેરે. જ્યારે ફળાદેશ બતાવવાનો પૂરો થાય ત્યારે હું હસીને કહું કે “ભાઈ, આ મારી જ કુંડળી છે. તમે કહ્યું તેમાંનું કશું ઘટતું નથી આવતું.” ત્યારે કોઈ કોઈ કહી દે કે “પહેલાં કહેવું હતું ને?” હવે જો પહેલાં કહી દઉં કે “આ મારી કુંડળી છે” તો તો પેલાને ચોખ્ખી લાઈન જ મળી જાય. અનેક સંશોધનો પછી મને સ્પષ્ટ થયું કે આમાં કાંઈ બહુ દમ નથી. પણ એવી ઘણી વસ્તુઓ છે, જેમાં કશો દમ ન હોય તો પણ દમામપૂર્વક ચાલતી હોય. તમે કેટકેટલાને રોકી કે અટકાવી શકો?

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 10

હું વર્ષોથી પ્રચાર કરતો રહ્યો છું કે ચોઘડિયાં, મુહૂર્તો અને કુંડળીઓના ચક્કરથી લોકો છૂટે, પ્રત્યેક ક્ષણ મંગળ છે. સમયના કોઈ ભાગમાં કોઈ રસાયણવિશેષ આવીને દોઢ કલાક માટે સમયને શુભ કે લાભ નથી બનાવી દેતું. તેમ દોઢ કલાક પછી એ શુભ રસાયણ ખસી જઈને તેની જગ્યાએ કાળ રસાયણ આવી જતું નથી. આ માત્ર ભ્રમણા છે. અને આવી ભ્રમણાથી પ્રજાનો મોટો વર્ગ પીડાય છે. મેં જાણીકરીને અમારા આશ્રમમાં બધાં કાર્યો કાળ ચોઘડિયામાં કર્યાં છે અને કરીએ છીએ જેથી લોકો મોટી ભ્રમણામાંથી મુક્ત થાય...
મૂળમાં આવું બધું થવામાં કોઈ ચોઘડિયું ભાગ નથી ભજવતું પણ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સ્વભાવો, પરિસ્થિતિ, અપેક્ષાઓ વગેરે ભાગ ભજવતાં હોય છે.

પુસ્તકઃ 27 પ્ર. 10

આટલાં વર્ષોનાં વૈચારિક આંદોલનો પછી મોટા ભાગના લોકો હવે મને ભિન્ન સંન્યાસી માનતા થયા છે. વાત પણ સાચી છે. પરલોક કે

મોક્ષમાં હવે મને જરા પણ રસ રહ્યો નથી. એટલું જ નહિ પરલોકવાદ કે મોક્ષવાદની બહુ મોટી ભ્રમણા પ્રજામાં ફેલાવવામાં આવી છે જેના પરિણામ-સ્વરૂપે ભારતની પ્રજા દરિદ્ર, કંગાળ, વિભાજિત, દુર્બળ અને પદભ્રષ્ટ બની છે, એવું મારું માનવું છે. હું આ પ્રજાને સમૃદ્ધ સુખી, સ્વાવલંબી, બળવાન અને બાહોશ જોવા માગું છું. આ શક્ય છે. માત્ર એક જ કામ કરવાની જરૂર છે. અને તે છે તેની ભ્રમણાઓ ભગાડવાનું. "સત્યમેવ જયતે"ની આદર્શ વાતો કરનાર પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ભ્રમણાઓની આરાધના કરતા હોય તો કદી વિજય ન મળે.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 1

હું વર્ષોથી કહેતો આવ્યો છું કે રોજી હંમેશાં ઉપરથી આવતી હોય છે. જેમ જેમ ઉપરનો વર્ગ વધતો જશે તેમ તેમ રોજીઓ આપોઆપ વધતી જશે. ઉપર-ઉપરના વર્ગોની જરૂરિયાતો એ નીચે-નીચેના વર્ગો માટે આપોઆપ રોજી બનતી જશે. પ્રજા હંમેશાં વૈભવી હોવી જોઈએ. સમૃદ્ધ અને વૈભવી પ્રજા રોજીઓ ઉત્પન્ન કરતી હોય છે. સાદી અને દરિદ્ર પ્રજા કદી મહત્ત્વપૂર્ણ રોજીઓ ઊભી કરી શકતી નથી. પ્રજાનું જીવનસ્તર જેમ બને તેમ ઊંચું હોવું જોઈએ.

પુસ્તકઃ 28 પ્ર. 13

એક સંન્યાસી આત્મા-પરમાત્મા અને પરલોકની વાતો લખવાની જગ્યાએ યુદ્ધોની વાતો લખે તે ઘણાને નવાઈ જેવું લાગશે. પણ મારા જીવન ઉપર ઇતિહાસની પ્રબળ અસર છે. સત્યની શોધમાં આત્મા અને પરલોક તો ખોવાઈ ગયા, એટલું જ નહિ, આત્મા અને પરલોકની કલ્પનામાં ભારતની પ્રજા અટવાઈ મરી છે, તેવું લાગવા માંડ્યું. અટવાઈ એટલા માટે કે પાયાના પ્રશ્નોનું તેણે ચિંતન કરવાનું જ માંડી વાળ્યું છે, અથવા બીજી રીતે ચિંતન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. આ જ કારણથી તે પાયાના પ્રશ્નોને નથી તો ઉકેલી શકી કે નથી પ્રશ્નોને સાચી રીતે જાણી શકી.

પુસ્તકઃ 29 પાનઃ V (પ્રાક્કથન)

ટાંઝાનિયામાં લગભગ સત્તર દિવસ મારે રહેવાનું થયું. હું કદી મારા વ્યક્તિગત શોખની ખાતર ભ્રમણ નથી કરતો. તેમ કોઈ ફંડફાળા માટે પણ ભ્રમણ નથી કરતો. હું ભ્રમણ કરું છું માત્ર જ્ઞાનવર્ધન માટે અને તેના દ્વારા હું જે ધર્મમાં જીવી રહ્યો છું, તે ધર્મને, ધર્મ પાળનાર પ્રજાને સાચી વાત જણાવીને જગાડવા માટે.

પુસ્તકઃ 30 પાનઃ 12 (ભૂમિકા)

હું કદી પણ સંપ્રદાયને વળગ્યો નથી કે સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરતો નથી. હું હંમેશાં ધર્મનો જ પ્રચારક રહ્યો છું. વાડાબંધી કે ઘરેડબંધીથી પ્રજા સંકુચિત બને છે, જ્યારે સંપ્રદાયમુક્ત ધર્મવાદી થવાથી પ્રજા વિશાળ, એક અને મજબૂત બને છે.

પુસ્તકઃ 31 પાનઃ 5-6 (ભૂમિકા)

હું કદીપણ દેશવિદેશમાં ક્યાંય પણ કોઈ પણ સંપ્રદાય કે વાડાનો પ્રચાર નથી કરતો, માત્ર ધર્મનો—માનવધર્મનો જ પ્રચાર કરું છું. વ્યક્તિપૂજા કે વંશપૂજાને જરાય મહત્ત્વ નથી આપતો. વ્યક્તિપૂજા એ પાંદડાંને પકડવા બરાબર છે, જે પાનખરમાં ખરી પડતાં હોય છે. ધર્મપ્રચારક મૂળ થડને પકડાવે છે, જેને અનેક પાનખરો પછી પણ કશો બાધ આવતો નથી. સાંપ્રદાયિકો મોટા ભાગે વ્યક્તિપૂજક પણ થઈ જતા હોવાથી તે થડને નહિ, વ્યક્તિરૂપી પાંદડાંને પકડાવે છે, એટલે પ્રજાને વારંવાર વ્યક્તિ બદલવી પડે છે. જે દિવસે બધા સાધુ-સંતો સાચા અર્થમાં ધર્મપ્રચારક થશે તે દિવસે હિન્દુપ્રજા અનેક વિભાજનોના અનિષ્ટથી મુક્ત થઈને એકતાનો આનંદ અનુભવશે.

પુસ્તકઃ 32 પાનઃ 6 (ભૂમિકા)

પ્રવચનોનું સંકલન કરીને સુધારા-વધારા સાથે તેને પુસ્તકાકારે જન-સાધારણ સમક્ષ મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. પ્રવચનો મૂળમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના બારમા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોક ઉપર જ કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યાં છે, પણ તેની વ્યાખ્યાનો વ્યાપ સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા જીવનના એકેએક ખૂણા સુધી ફેલાયેલો છે તેની પ્રતીતિ વાચકવર્ગને થશે એટલે તે સંબંધી મારે કશું કહેવાનું નથી.

પુસ્તકઃ 34 પાનઃ 3 (બે બોલ)

*

10. સ્વામીજીના જીવનની તવારીખ*

જન્મ:	૨૨ એપ્રિલ, ૧૯૩૨ (ચૈત્ર વદ બીજ)
જન્મસ્થળ:	મોટી ચંદૂર, જિ. પાટણ
વતન:	મુજપુર, જિ. પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)
નામ:	ન્હાનાલાલ ત્રિવેદી
પિતા:	મોતીલાલ ત્રિવેદી
વ્યવસાય:	શિક્ષક
માતા:	વહાલીબહેન
ભાઈ:	બે: ડાહ્યાલાલ અને ચિમનલાલ
નોકરી:	રાધનપુર અને બીલીમોરામાં

૧૯૫૩: ગૃહત્યાગ
પોણા ભાગના ભારતનું પગે ચાલીને ભ્રમણ

૧૯૫૪: ગુરુની શોધ અને બ્રહ્મચર્ય દીક્ષાઃ પ્રયાગરાજના કુંભમેળામાં

૧૯૫૫: વૃંદાવનમાં 'લઘુકૌમુદી'નો અભ્યાસ
કાશીમાં અભ્યાસ

૧૯૫૬: પંજાબના ફીરોજપુર શહેરમાં સ્વ. મુક્તાનંદજી પાસે સંન્યાસ-દીક્ષા

૧૯૬૬: 'વેદાન્તાચાર્ય' (શાંકર વેદાન્તના મુખ્ય વિષય સાથે)ની પદવી.
યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમઃ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા (બનારસ)
અમરનાથની યાત્રા (ત્રણ વાર)
કાશીને વિદાય
ગુજરાતમાં

૧૯૬૮: સંપૂર્ણ ભારતયાત્રા

૧૯૬૯: દંતાલી (પેટલાદ)માં શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમની સ્થાપના

૧૯૭૦: પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રવાસ

૧૯૭૩: સૂઈ ગામ (બનાસકાંઠા)માં દુષ્કાળ રાહત કાર્ય
‘મહર્ષિ કણાદ ગુરુકુળ’—માધ્યમિક શાળા અને છાત્રાલયની સૂઈ ગામમાં સ્થાપના
ભારત યાત્રા (ત્રણ વાર)

૧૯૭૪: દંતાલી-પેટલાદ આશ્રમમાં સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ

૧૯૭૬: દંતાલી-પેટલાદના આશ્રમનું ટ્રસ્ટ કર્યું
વાલમ (તા. વીસનગર)માં બ્રહ્મસત્ર
'ભારતીય દર્શનો' વિશે વ્યાખ્યાનો—પ્રથમ પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત
વિદેશયાત્રાઓ: કુલ બારથી વધુ વખત
યુગાન્ડા, કેન્યા, ઝાંબિયા, મોરેશિયસ, ટાંઝાનિયા, કોંગો, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, હૉલેન્ડ, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, બેલ્જિયમ, ઇટાલી, સ્પેન, ગ્રીસ, ઑસ્ટ્રિયા, અમેરિકા, કેનેડા, હવાઈ, મેક્સિકો, જાપાન, કોરિયા, હોંગકોંગ, થાઈલેન્ડ, નેપાળ, ચીન, રશિયા વગેરે.

૧૯૮૫: 'સંસાર રામાયણ' અને 'શ્રી કૃષ્ણલીલારહસ્ય' બંને પુસ્તકોને શ્રી અરવિંદ સુવર્ણચંદ્રક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૧૯૮૬: 'મારા અનુભવો': કાકાસાહેબ કાલેલકર પારિતોષિક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
'વેદાન્ત સમીક્ષા' ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત.

૧૯૮૭: 'ચાલો, અભિગમ બદલીએ' ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત

૧૯૮૮-૮૯: ‘સંદેશ’માં ‘લોકસાગરને તીરે તીરે’ સાપ્તાહિક કટાર લેખન
દધીચિ ઍવોર્ડઃ ‘હેલ્પિંગ હેન્ડ’ (અમદાવાદ) દ્વારા
આનર્ત ઍવોર્ડઃ મહેસાણા (ઉ. ગુજરાત)
શ્રી ગોંધિયા ઍવોર્ડઃ રાજકોટઃ ધર્મમય માનવસેવા માટે

૧૯૯૪: દક્ષિણ અમેરિકા અને અન્ય દેશોની વિદેશયાત્રા
ધર્મમય માનવસેવા માટે દિવાળીબહેન મહેતા ટ્રસ્ટ (મુંબઈ) દ્વારા ઍવોર્ડ
ગુજરાત દૈનિક પત્રકાર સંઘ ધામ ‘લોકસાગરને તીરે તીરે’ ‘(સંદેશ’માં) એ ચિંતનલક્ષી કટાર લેખન માટે ઍવોર્ડ

૧૯૯૬: ઇજિપ્ત અને ઇઝરાયલનો પ્રવાસ

૧૯૯૭: યુરોપ-પ્રેસ્ટન, સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્ક વ. દેશોનો પ્રવાસ

૨૦૦૦: ચીનનો પ્રવાસ.

૨૦૦૧: કચ્છના રાપરમાં ભૂકંપ રાહત કેન્દ્ર

૨૦૦૨: રશિયાનો પ્રવાસ

૨૦૦૪: ઑસ્ટ્રેલિયા વ. દેશોનો પ્રવાસ.

* * *